

संपादकीय निवेदन

अनंतपारं किल शब्दशास्त्रम् ।

बारा वर्षे चाललेला महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश पुरा होत आला असतां त्याच्या संपादकवर्गानिं ज्ञानकोशासारखेच संघशक्तीने पार पडणारे दुसरे एखादें बिकट परंतु अत्यंत आवश्यक काम अंगावर ध्यावें अशाबद्द ज्या खासगी आणि जाहीर सूचना आल्या त्यांपैकी श्री. सरदार मेहेदले, प्रो. पोतदार, श्री. द. वि. आपटे प्रभृति मंडळीनीं केसरीतुन प्रसिद्ध केलेली (२३-११-१९२६) ब्रह्मकोशाची सूचना महत्वाची होती. ती सूचना ज्ञानकोशामंडळाला पद्धन त्या संस्थेने हें शब्दकोशाचे कार्य केले असते तर ती संस्था अखंड टिकून जास्त स्पृहणीय व अनुकरणीय होती व ते आम्हाला इष्टच होते. पण त्या मंडळामार्फत हें ब्रह्मकोशाचे अत्यावश्यक कार्य होत नाहीं असे पाहून प्रस्तुत शब्दकोशाच्या संपादकवर्गाने ता. १ एप्रिल १९२८ पासून स्वतंत्रपणे आणि उघड रीतीने या कार्यास आपणाला वाहून घेतले.

शब्दकोशरचनेला थोडा आरंभ यापूर्वीच मृणजे शके १८४९ च्या दस-यापासून ज्ञाला होता. त्या शुभदिनीं ज्ञानदेवीतील 'ॐ नमो जी आद्या' । या पहिल्या ऑर्वीतील पहिला शब्द पहिल्या शब्द पहिल्या उत्तरण्यांत आला व अशा रीतीने या कार्याचे पुण्याहवाचन झाले. १९२८ सालच्या उत्तरार्थीत रीतसर कंपनीची उभारणी करून प्रलयक्ष संपादन आणि प्रचार कार्याला जोराने आणि जोमाने सुरवात झाली. ग्रांथिक, प्रांतिक, पारिभाषिक व धंदेवाईक शब्द जमा करण्यासाठी संपादकवर्गाने कसकसे प्रयत्न केले याची समप्र माहिती वेळोवेळी वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध करण्यांत आलेलीच आहे व शेवटच्या खंडांत ती थोडक्यांत नमूदहि करण्यांत येईल. सुमारे पंचवीस संस्था व दीडशे व्यक्ती यांचा विशेष हातभार शब्दसंप्रहाच्या अवघड कामाला लागल्या-मुळेच इतक्या ल्वकर हा प्रथमखंड प्रसिद्ध होत आहे.

भाषेतील एकूणएक सर्व शब्दाची प्रथम सूची तयार करवून नंतर एके शब्दाची व्याकरण, अर्थ, अवतरण, व्युत्पत्ति, प्रचार इ० दृष्टीनीं माहिती गोळा करावयाची व नंतरच प्रकाशनास आरंभ व्हावयाचा, अशी आमुनिक कोशशास्त्रीय पद्धत संपादकांना पूर्ण अवगत आहे. पण आपल्या महाराष्ट्रातील थोळ्याशा अर्धशिक्षित पांढरपेशा जनतेच्या सांपत्तिक बळावर अवलंबून वरील तदेच्या सर्वांगपरिपूर्ण पण २५ वर्षांपेक्षांहि अधिक काल लागणाऱ्या प्राथमिक प्रयत्नाला हात घालेण अशक्य होते. बरे, या दीर्घिकालाच्या प्राथमिक अवस्थेनंतर प्रकाशनसंस्काराची दुसरी पंचवीस वर्षीची पायावी चढणे तर त्यापेक्षांहि अवघड होते; असे अव्याहत दोन पिढ्या काम चालून हा संपूर्ण शब्दकोश वाहेर पडणार तोंच तिस-या पिढीला तो अंगुरा वाटणार! तेव्हां, आपल्यामध्ये भाषाशास्त्रज्ञ विद्वानांचा असणारा तुटवडा व जे थोडे असतील त्यांची सहकारिता लाभण्याची अशक्यता, चांगल्या सुशिक्षितांमध्येहि अशा मराठी-मराठी ब्रह्मकोशाच्या उपयुक्तेसंबंधी असलेली सांशक्कृति, बहुसंख्याक साक्षर जनतेची धार्मिक किंवा लिलितवाङ्मयाकेडे विशेष आडलून येणारी प्रतुर्चि, व सरकार, विद्यार्पीटे, संस्थानिक आणि धनिक यांच्या ठिकार्णी लागेल तितका पैसा खर्च करून अशी राष्ट्रोपयोगी कांमे घडवून आणण्याच्या सुवृद्धीच्या जागृतीचा प्रस्तुतकार्ले अभाव. अशा बिकट परिस्थिरीतीत शक्य तितक्या थोड्या अवशीत शक्य तितकी मेहमत आणि मदत घेऊन व आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीचा यावतशक्य अवलंब करून तयार केलेला कौश लोकांपुढे ठेवणे हेच इतिकरितव्य ठरविणे आम्हांस भाग हीते व तेच आम्ही प्रस्तुत करीत आदो. एका पिढीला जरी हा कोश पुरला तरी वावरें नाही. या कोशाच्या उणीवा पुढल्या पिढीने भलून काढून नवीन सुधारलेली आवृत्ति प्रसिद्ध करावी. शिवाय केव्हांहि, कितीहि प्रयत्न केला तरी सर्वशःपूर्ण असा कोश होणे अशक्य. मराठी भाषा क्षपाटाचाने दररोज वाढत व बदलत आहे. अनेक समाज, उद्योग, विद्या, शास्त्रे आणि संस्कृत यांची सारखी घालमेल चालली आहे. तेव्हां अंतर्बाधी परिस्थिति लक्षात घेऊन पाहतां यापेक्षां अधिक पूर्ण कोश तयार होणे आज शक्य नाहीं हैं दिसून येईल. असो.

वर या कोशाच्या मानानीव अपुरेपणांचे समर्थन केले असलें तरी याच्या सिद्धीला सर्व तात्त्विक आर्ण शास्त्रीय सोधनांचा उपयोग केलेला दिसून येईल. जुनी शास्त्री पद्धत व नवी शास्त्रीय पद्धत यांचा भेल बसवून याची रचना केली आहे. हा कोश रचन्यासाठी काय काय गोषी केल्या यांचे सविस्तर विवेचन शेवटच्या खंडातील प्रस्तावनेत येईलच. मराठी भाषा व वाङ्मयाला यामुळे काय महत्व येणार आहे याची कल्पना खंड-या विद्वानांना येईलच. यांतील उणीवांची तीव्र जाणीव इतरांपेक्षां संपादकांना अधिक आहे व अनुकूल परिस्थिति लाभल्यास त्या पूर्ण भरून काढण्यासहि ते समर्थ आहेत. यापेक्षां अधिक प्रस्तावाची जरूरी नाहीं.

या कोशाच्या संपादनाला अनेकांचे कमीअधिक प्रमाणाने मोठे साहाय्य झाले अहे व ग्रंथ संपूर्ण होईपर्यंत अधिक व्हावयाचेहि आहे. त्यांचे नांवनिशीवार कृतज्ञातपूर्वक आभार मानण्यांचे स्थल शेवटचा खंड असल्याने येथे त्या सर्वांचे एकत्र मोषम आभार मानीत आहो. याबद्दल कोणाचा रौष किंवा गैरसमज होणार नाहीं अशी आशा आहे.

शेवटी, केवळ कल्पनावस्थेतच कोश असतांना त्यांचे विशेष महत्व पद्धन ज्यांनीं त्यासाठी दहा हजार रुपये देण्याची तरतुद केली व हा खंड ज्यांच्या या मर्तीमुळेच इतक्या ल्वकर प्रसिद्ध होत आहे त्या श्रीमंत सयाजीरावगहाराज गायकवाड यांचा आभारपूर्वक उल्लेख केस्यावांचून राहवत नाही. हा कोश त्यांनाच अंगण होणे योग्य होते व तसा योग्य हि आलेला आहे.

आतां यापुढचे पांच खंड सर्व साहाय्यकांच्या मदतीने, दर सहा महिन्यानी एक एक असे बाहेर पडतील अशी आशा आहे.

यशवंत रामकृष्ण दाते

रचनापरिचय

अक्षरानुक्रम—कोशांतील शब्दाक्षरानुक्रम कसा टेवावा, यासंबंधी पूर्वीचे कोश काहून व कांहीं विद्वानांशी विचार-विनिमय करून एक प्रश्नपत्रिका काहून ती अनेक विद्वान् आणि भाषाकोविद यांकडे पाठविण्यांत आली होती. त्यांच्याकहून आलेल्या सूचनांचा जाहीर विचार केल्यानंतरच पुढील पद्धति अवलंबिण्यांत आली.

कोशांतील शब्दांचा आद्याक्षरानुक्रम मराठी वर्णमालेप्रमाणेच ठेवण्यांत आला आहे. म्हणजे अं, क्ष व झ यांना स्वतंत्र स्थानें दिलीं आहेत. शब्दांतील सानुस्वार अक्षरापुढे व्यंजन असल्यास ते शब्द अनुक्रम लावतांना अनुस्वार नाहीं असे समजून लावले आहेत. परस्वर्णप्रमाणें अनुक्रम धरला नाहीं. उदा० इंगळा, इंगा हे शब्द 'इग' नें आरंभ होणाऱ्या शब्दांतच घेतले आहेत 'इय' च्या पुढे लावले नाहीत. या क्रमामध्यें सानुनासिक व निरनुनासिक शब्द जवळ जवळ आल्यास बहुधां प्रथम निरनुनासिक शब्द घेऊन नंतर सानुनासिक घेण्यांत आला आहे. उदा० उच्चट, उच्चट. विसर्गाच्या बाबर्तीतहि विसर्गे नाहीं असे धरून शब्दानुक्रम लाविला आहे. उदा० उषः-काल-पान नंतर उषा शब्द घेतला आहे. झूँ. ऑहीं अक्षरे अ, आ सारखींच धरलेलीं आहेत. संस्कृत तत्सम शब्द संस्कृत रूपप्रमाणे दिले आहेत. उदा० आहाद, यांत हे प्रथम आहे. अरि, आपत्ति येथे अंत्यस्वर न्हस्व आहे.

शब्दाचीं अनेक रूपे—एका शब्दाचीं दोन किंवा अधिक सूपे जेव्हां असतील तेव्हां शब्दाचा जेवढा भाग या सर्व रुगांना सामान्य आहे. तेवढा ठेवून त्यापुढे वैकल्पिक भाग दिले आहेत. उदा० अफिमी-स्या (अफिमी, अफिम्या), अप्रयो-जक-जिक, उडवणे-विणे. केव्हां केव्हां वैकल्पिक अक्षर कंसांत दाखविले आहे. उदा० अपक(ख)रा.

पोटांतील शब्द—सामासिक शब्दांतील उत्तरपदे, तसेच वाक्प्रचारांत शब्दांना लागणारीं किंवापदे हीं मूळ शब्दशब्दल पौकळ टिब (०) देऊन पुढे लिहिलीं आहेत. उदा. अमृत शब्दाच्या पोटांत ०फळ, ०महाले ३० उत्तरपदे व आंकडा शब्दामध्ये ०वळणे, ०मोडणे हीं किंवापदे दिलीं आहेत. ज्या ठिकार्णी मूळ शब्दशाला दुसरा शब्द लागतांना सामान्यरूप किंवा बदल होतो त्या ठिकार्णी जेव्हून बदल होतो ते रूप – देऊन लिहिले आहे. उदा० ईश्वर शब्दाच्या पोटांत 'राचा लाल' (ईश्वराचा लाल), अनागोंदीच्या पोटांत 'चा राजा.' असे लिहिले आहे. असे शब्द किंवा वाक्प्रचार या प्रकारे लिहिण्यांने कल्पण्यास कठिण पडतील असे जेथे वाटले तेथे ते संबंध लिहिले आहेत.

हवाले—जेथे शब्द दोन तीन प्रकारांनी उच्चारिले जातात तेथे साधारणतः एकाच शब्दाचे विवरण केले असून बाबकीच्या पुढे त्या शब्दाचा हवाला दिला आहे. उदा० अनस्ता-अनास्था पहा. अ आणि आ यांनी आरंभ होणारे शब्द क्वचित एकाच ठिकार्णी पण बहुधां असे एकमेकांचे हवाले देऊन लिहिले आहेत. साधारणतः शब्दार्थ अपघ्रष्टरूपापुढे न देतां शिष्ट-रूपापुढे देण्याचा प्रघात ठेवला आहे.

गाढलेले शब्द—जुन्या कोशांतून किंवा परंपरेने जे चुकीचे शब्द आलेले आहेत किंवा मुद्रणदोषामुळे भलतेच शब्द बनले आहेत ते बहुधां गाळण्याचा क्रम अवलंबिला आहे. उदा० हणावनी (हंसकोश-बीजप्रोहृण+अवनी. –झा १८.१०). असले बदल अशले, उपेणेबदल उपगे ३०. कांहीं शब्दार्थिहि चुकीचे जे वाटले ते बदलले आहेत. पूर्वीच्या ग्रंथकारांच्या काल्पनिक अर्थाचीहि शहानिशा करून व्युत्पत्तिशृश्या पटणारे अर्थ तेवढेच ठेवले आहेत.

प्रांतिक-परकी शब्द—प्रांतिक बोलींतील अगदीं रुठ व विशेष परिचयाचे तेवढेच शब्द घेतले आहेत. घोडथाफार फक्काने इंकडला चशब्द असेल तर तो स्वतंत्र घेतला नाही. इंग्रजी शब्दहि जास्त प्रचारांतले तेवढेच घेतले आहेत. शास्त्रीय परिभाषा देखील लेखनिविष्ट जी आढळते तीच संग्रहीत करण्यांत आली आहे. नवीन परिभाषा पुरवणीविभागांत देण्याचा विचार आहे.

अवतरणे—अवतरणे होतां होईतीं जुर्नीं व कालानुकमाबैं देण्यांत आर्लीं आहेत. पण ज्ञानेश्वरीसारख्या फार परिचित ग्रंथांतील अवतरणापुढे अज्ञात पण परिचययोग्य ग्रंथांतील अवतरणे वगळलीं जाऊ नयेत म्हणून कोठे कोठे लांगां प्राधान्य दिलेले आढळेल. एका शब्दशाला विविध अवतरणे सहज देतां येण्यासारखीं असूनहि स्थलसंकोचास्तव तसेच करण्याचा मोह आवरलेला दिसून येईल. तथापि चांगलीं अवतरणे निवडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

व्युत्पत्ति—एका शब्दाचे अनेक अर्थ असतां ते व्युत्पत्तिशृश्या वेगवेगळाले फोडून स्वतंत्र शब्दांपुढे देण्यांत आले आहेत. उदा. आर्ष-मूळव्याध (सं. अर्ष), आर्ष-ऋषीसंबंधी (सं. कृषि). आन (सं. अन्य), आन (आण). उंवर (वृक्ष), उंवर (उमर), ३०. बहुतेक शब्दांची व्युत्पत्ति कांहीं निश्चित, कांहीं संभाव्य तर कांहीं संशयित दिलेली आढळेल. कांहीं संस्कृत शब्दांचे मूळ धारूहि दाखविले आहेत. कोठे कोठे पाश्चात्य शब्दांशीहि तुलना केली आहे. द्राविडी शब्दांपासून कांहीं मराठी शब्द कसे साधले आहेत हैं दाखविण्याचा यांत केलेला प्रयत्न व्युत्पत्तिपंडितांना नवीन वाटल. एकदां व्युत्पत्ति दिली असल्यास पुढींती साधित किंवा सामासिक शब्दांपुढे पुनरुक्ति टाळण्यासाठी दिलेली नाहीं.

प्रस्तावना

कोशरचनाशास्त्र व कोशवाच्याय

शब्दकोशा—हा शब्द-शब्द+कोश या दोन शब्दांचा समास होऊन बनलेला आहे. यावरून एखाद्या भाषेतील शब्दांचा संग्रह असा बोध होतो. यांतील पहिला अवयव शब्द हा तृतीय गणांतील शापू धातूपासून ज्ञालेला दिसतो. यापासून शब्दायते असा नामथातु बनतो. याचा अर्थ प्रथम ध्वनि, आवाज असा असून पुढे अर्थयुक्त ध्वनि असा ज्ञाला. अशा अर्थयुक्त ध्वनींचा म्हणजे शब्दांचा जो संग्रह तो शब्दकोश होय. कोश हा शब्द कुक्षि किंवा कोष या शब्दांतील कुश किंवा कुषु धातूपासून निघाला असून त्याचे अर्थ पात्र, पेटी, संग्रहस्थान, शब्दकोश इत्यादि आढळतात. आरंभी हा शब्द कोश याच स्वरूपांत आढळतो; पण पुढे पुढे कोश व कोष अशी दोन्ही लोंगे आढळतात. कोश शब्दाचा कला अथवा बीजपेटिका (पुष्पकोश, बीजकोश) असाहि अर्थ आहे; आणि त्याच अशी व तत्सद्दा द्विग्रं व श्रीक भाषांत अनुकूले गुकाग व कोक्कोस असे शब्द आढळतात, व याच प्रीक शब्दावरून पुढे कोक्कुन म्हणजे रेशमाच्या किंडियाचा कोश हा इंग्रजी शब्द निघाला आहे. असो. सध्यां कोश भथवा शब्दकोश यांने एखाद्या भाषेतील शब्दांचा संग्रह असा बोध होतो.

कोशाची कल्पना—भरतखंडामध्ये शब्दकोशाची कल्पना फार प्राचीन काळींच उद्भूत ज्ञालेली दिसून येते. भाषेतील शब्दांचा एकत्र संग्रह करण्याची ही कल्पना आपणांस प्रथम वेदांगग्रंथांमध्ये आढळणाऱ्या ‘निघण्ठु’ या ग्रंथांत दृष्टीस पडते. वास्तविक ‘निघण्ठु’ हा शब्दसंग्रह शब्दकोश त्या संज्ञेस पात्र नाही. त्यास केवळ शब्दमालिका हें नांव अन्वर्थक होईल. असा शब्दसंग्रह करण्याची आवश्यकता जेव्हां एखादा विशेष दुर्बोध होऊं लागतो किंवा एखादा विशेष दुसऱ्यास शिकवावयाचा असतो. त्यावेळी उत्पन्न होते. जोंपर्यंत एखाद्या विशेषाची परंपरा मुळापासून फारशी दूर गेलेली नसेल व त्या विशेषांचे अध्ययन चालू असेल तेव्हां त्यावर टीका, भाष्ये, टिप्पणी किंवा कठिण शब्दांवरील अर्थबोधक टीपा यांची आवश्यकता नसते. परंतु जसजेसे ग्रंथकर्ता व वाचक किंवा अभ्यासक यांभील अंतर वाढू लागते तसेतशी या उपसाहित्याची गरज भासू लागते. त्याप्रमाणेच एखाद्या भाषेचे स्वरूप हव्य हळू वदलत जात असतां जेव्हां अशी स्थिति प्राप्त होते की एका स्वरूपांतील भाषा अथवा शब्द उत्तरकालीन भाषेपासून व शब्दांपासून विशेष पृथक्त्व पावून दुर्बोध होतात तेव्हां भाषेतील पूर्वस्वरूपांतील शब्दांच्या अर्थांचे ज्ञान निश्चित होण्याकरितां त्या स्वरूपांतील शब्दांवर टिप्पणी किंवा निर्वचन लिहिणे जहर होते व असे निर्वचन करण्याकरितां त्या स्वरूपांतील शब्दांचा—निदान दुर्बोध शब्दांचा—संग्रह करणे जहर पडते. तेव्हां शब्दकोशाची प्रथमावस्था म्हणजेच कठिण व दुर्बोध शब्दांचा संग्रह ही होय. अशाच रीतीने वेदाभ्यासकांच्या उपयोगार्थ प्रथम दुर्बोध व अर्थ शब्द व वचने यांचा संग्रह करण्यात आला. तथापि आरंभी यावर स्वतंत्र भाष्याची जसर वाटत नव्हती; कारण वेदाभ्यासाची परंपरा अव्याहत चालू होती व अध्यापकांस केवळ या यादीवरून आपले अध्यापनाचे कार्य करतां येत असे. परंतु काळांतराने या शब्दादीवर लिखित टिप्पणी तयार झाली. निरुक्ताचा उगम प्रथम या काळीं ज्ञाला असला पाहिजे व यानंतर त्यावरील भाष्यांची परंपरा सुरु झाली असावी.

पाश्चात्य—प्रीसमध्येहि आपणांस अशीच स्थिति आढळते. प्रीसमध्येआरंभी होमरचे ग्रंथ एव्हेच काय ते विशेष ज्ञान देणारे ग्रंथ होते व तेथील विद्यालयांत होमरच्याच ग्रंथांचे अध्ययन करीत असत. त्यामुळे व्याकरण व इतर शास्त्रांचा उदयिह होमरच्या ग्रंथांच्या अभ्यासामुळेच ज्ञालेला आपणांस दिसून येतो. भरतखंडांत ज्याप्रमाणे वेद हे सर्व विद्यांचा उगम आहेत त्याप्रमाणेच प्रीसमध्येहोमरचे ग्रंथ एव्हेच सर्व विद्यांच्या मुळाशी आहेत. शिवाय वेदांचा धर्मशिर्षी संबंध असल्यामुळे त्याचा अभ्यास भरतखंडामध्ये विशेष आस्थापूर्वक व परिश्रमपूर्वक होत असे आणि त्यामुळेच व्याकरणाचा अभ्यास भरतखंडांत प्रीस-पेक्षां प्राचीनकाळींच सुरु होऊन त्या शास्त्रांत भरतखंडानी फार प्राचीनकाळींच अत्यंत प्रगति झाली होती, व ज्याप्रमाणे वेदांचे उपग्रंथ म्हणून निघण्ठु तयार झाले त्याप्रमाणे प्रीसमध्येपेरिकलीजच्या काळींहोमरच्या ग्रंथावर ग्लोसाई=ग्लोसरीज=शब्द-टिप्पणी तयार झाल्या (स्क्रिप्त. ७०० ते ६००). या बाबतीत दोन्ही देशांत विद्येची वाढ एकाच दिशेने चाललेली आपणांस आढळून येते. परंतु यापुढे भरतखंडांत वेदांचा अभ्यास पुरोहितवर्गांतच चालू राहिल्यामुळे त्या अभ्यासांत सायण किंवा मही-धरार्पर्यंत फारखी प्रगति आपणांस ज्ञालेली दिसत नाही. उलट होमरचे ग्रंथ हे लौकिक असल्यामुळे पेरिकलीजपासून अलेक्सांडरच्या काळापर्यंतच होमरच्या ग्रंथांच्या अभ्यासांत आपणांस बरीच वाढ झालेली दृष्टीस पडते.

भरतखंडामध्ये धार्मिक वृत्तीचे प्राबल्य विशेष ज्ञाल्यामुळे व प्रत्येक गोष्टीस वेदप्रेशांत आधार पहावयाच्या प्रवृत्तीमुळे या प्रथांचा ऐतिहासिक दृष्टीने अभ्यास करण्याची प्रवृत्ति नष्ट झाली व शब्दांच्या व भाषेव्याच अभ्यासाकडे अधिक लक्ष लागून व्याकरणशास्त्राची मात्र फार ज्ञापाटथाने वाढ झाली व या बाबतीत मात्र भारतीय पंडितांनी प्रीक पंडितांवर ताण केली.

त्यामुळे आरंभी, आपणांस सध्यां उपलब्ध असलेल्या निघण्डुप्रमाणे, दुसरेहि शब्दसंग्रह अस्तित्वांत असणे “शक्य आहे. तंथापि सध्यांच्या निघण्डुच्या उत्कृष्टेमुळे” त्याची परंपरा कायम राहिली असावी व बाकीचे लुप झाले असावे. त्याचप्रमाणे ऋद्धेवदाप्रमाणेच इतर संहितांचेहि निघण्डुप्रमंथ कदाचित प्रथम तयार झाले असतील पण ऋद्धेवदसंहितेला जे महत्त्व आहे व त्या संहितेचा अभ्यास जो अधिक सूक्ष्मपणे व मोठ्या प्रमाणावर करण्याची परंपरा दिसून घेते तीमुळे त्यां संहितेच्या निघण्डुसच महत्त्व येऊ बाकीचे लुप झाले असावे व खाचाच अभ्यास परंपरेने चालू राहिला असावा.

निघण्डु—या ‘निघण्डु’ ग्रंथाचा कर्ता कोण असावा याबद्दल कांहीच निश्चितपणे सांगतां येत नाही. प्रत्यक्ष ‘निघण्डु’ मध्ये तत्कर्तृत्वबोधक असे गमक कांहीच नाही व त्याबद्दल केवळ कल्पनेवरैच विसंवून रहावै लागते. महाभारताच्या मोक्षधर्म-पर्वामध्ये (३४२, ८६-८७) पुढील दोन श्लोक आढळतात:—‘वृषोहि भगवान् धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत । निघंटुपदाख्याने विद्धि मां वृषमुतमम् । कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते । तस्मात् वृषाकपि प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ।’ या श्लोकांमध्ये ‘निघंटु’ चा कर्ता महार्षि कश्यप होता असे म्हटले आहे. परंतु या उल्लेखास ऐतिहासिक महत्त्व काडीचेहि देतां येत नाही. असाहि संभव आहे की, प्रस्तुत ‘निघंटु’ हा शब्दसंग्रह एकाच वेळी बनलेला नसून त्यामध्ये अनेक वेळां भर पडलेली असावी व सध्यांचे उपलब्ध स्वरूप हे त्याचे अंतिमस्वरूप असावे. या संप्रहाचे पांच अध्याय आहेत. पहिल्या अध्यायांत भौतिक वस्तुंची नांवे दिलेली आहेत. उदा० वृथिवी, हिरण्य, उषा, इ० सतरा विषयांची नांवे आहेत. दुसऱ्या अध्यायांत मनुष्य, त्याचे निरनिराळे अवयव व मनुष्यसंबद्ध संपत्ति, राग, युद्ध, वैगैरे गोर्धनींची नांवे असून त्यांत बाबीस विषय आहेत. उदा० कर्मनामानि, अपत्यनामानि, बाहुनार्मानि, धननामानि इ०. तिसऱ्या अध्यायांत गुगधर्म अथवा भाववाचक शब्दांचा संग्रह आहे. यांत तीस विषय आहेत. उदा० बहुनामानि, न्हस्वनामानि, सुखनामानि, स्पनामानि इ०. या पहिल्या तीन अध्यायांस ‘नैघंटुकांड’ असे नांव आहे व त्यांत समानार्थक शब्दांचा संग्रह केला आहे. चौथ्या अध्यायास ‘नैगमकांड’ असे नांव असून त्यांत निरनिराळ्या देवतांची नांवे दिलेली आहेत.

यास्क-निरुक्त—या निघण्डुवर यास्कांचे निरुक्त या नांवाचे भाष्य उपलब्ध आहे. यास्काचार्याबद्दल आपणांस फारशी माहिती उपलब्ध नाही. तैतिरीय संहितेच्या काण्डानुक्रमांत (५.३) त्यास पैणि असे संबोधिले आहे व वैशंपायनानें ती संहिता प्रथम यास्कास देऊन यास्कानें तैतिरीय दिली असे म्हटले आहे. पिंगकृष्णीचा उल्लेख आश्वलायन श्रौतसूत्रांत (१२.१२) आढळतो व तो अंगिरस होता असे तेथे म्हटले आहे. तेब्दीं यास्क आंगिरसगोत्रांतील असावा. परंतु त्याच ठिकाणी भृगुवंशामध्ये यस्क कृष्णीचा उल्लेख असून त्याचा वंशज यास्क होता असे म्हटले आहे. त्याप्रमाणेच महाभारत मोक्षधर्मपर्वामध्ये ‘यास्को मासृषिरव्यग्रोऽनेक यजेषु गीतवान् । शिपिविष्ट इतिल्यस्माद् गुह्य नामधरो व्ययम् ॥ सुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्क कृषिरुदारवीः । मत्प्रसादादधो नष्टं निरुक्तमधिजग्मवान् ॥’ (३४२. ७०-७१) याप्रमाणे यास्काचार्यांचा निरुक्तकार म्हणून उल्लेख आहे. निरुक्ताच्या शेवटी ‘नमः पारस्कराय नमो यास्काय’ असे म्हटलेले आढळते. यावरून यास्क हा निरुक्ताचा कर्ता ही गोष्ट जी आपणास परंपरागत माहीत आहे ती महाभारतकालापासून निर्विवाद आहे असे स्पष्ट होते. आतां यास्कास पारस्कर म्हटले आहे व पाणिनींने ‘पारस्करप्रभृतीनि संज्ञायाम्’ (६.१.१५७) असे एका सुत्रांत ग्रथित केले आहे व त्यावरील पतञ्जलीच्या भाष्यांत ‘पारस्करो देशः इति’ असे स्पष्टीकरण दिले आहे यावरून यास्क हा पारस्करदेशीय असावा असे दिसते. तसेच शथपथ ब्राह्मणांतील वंशक्रमामध्ये ‘भारद्वाजाच्चासुरायाणाच्च यास्काच्च’ व वृहदारण्यकांतील वंशक्रमामध्ये ‘जातुकर्ण्ये आसुरायाणाच्च यास्काच्च’ असा उल्लेख आहे. परंतु हे सर्व उल्लेख निरुक्तकार यास्काबद्दल आहेत काय याबद्दल अनिश्चितता आहे त्यामुळे यास्काबद्दल किंवा त्याचा देश, काल, गोत्र इत्यादीबद्दल आपणांस निश्चित कांहीच सांगतां येत नाही. निरुक्ताशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि प्रथांचे कर्तृत्व यास्काकडे आढळत नाही. मात्र पिंगलाच्या छंदःसूत्रांमध्ये ‘उरोवृहती यास्कस्य’ म्हणून यास्कानीं उरोवृहती हें नांव एका छंदास दिल्याचा उल्लेख आढळतो. तेब्दीं यास्काचा छंदःशास्त्रावर प्रथ होता किंवा काय अशी शंका येते पण यास प्रत्यंतर पुरावा उसरा कोठे आढळत नाही. यास्काने वेदांतील निरनिराळ्या शब्दांवर अर्थविवेचक व व्युत्पत्तिदर्शक टीपा दिलेल्या असून तत्तदर्थ-बोधक अवतरणेहि दिलेली आहेत; परंतु यास्काचार्यांचे निरुक्त हेच पहिले निरुक्त नसून यास्काचार्यांपूर्वीहि अनेक निरुक्तकार होऊन गेलेले असावेत. खुद यास्काचार्यांनी आपल्या निरुक्तामध्ये पूर्वीच्या निर्वचनकारांचाच केवळ नव्हे तर निरनिराळ्या

भाषाशास्त्रविषयक अभ्यासकांच्या संप्रदायांचा उल्लेख केलेला आपणांस आढळून येतो. यास्काचार्यांनी निहृताः (१.१२; २.१४; १६ इ०) म्हणून व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञांच्या संप्रदायांचा उल्लेख केलेला आहे. तसेच वैद्यकरणाः (१.१२; १.५;) म्हणून व्याकरणशास्त्रज्ञांच्या संप्रदायाचा; पूर्वयाजिकाः (७.२३;), याजिकाः (५.११; ७.४ इ०) म्हणून यज्ञसंस्थेच्या अभ्यास-कांच्या संप्रदायाचा; ऐतिहासिकाः (२.१६; १२.१ इ०) म्हणून कथाभ्यासकांचा व नैदानाः (६.९; ७.१२) म्हणून आद्याक-रणसंशोधकांच्या संप्रदायाचा उल्लेख केलेला आहे. यावरून पूर्वी शब्दांचा अनेक अंगांनी अभ्यास होत असून यास्काचार्य हे अशाच एका अभ्यासकांच्या संप्रदायांतून तयार झालेले पंडित असले पाहिजेत. यास्काचार्यांनी वरील संप्रदायांप्रमाणेच पूर्वांच्या अनेक विवेचकांचा किंवा आचार्यांचा उल्लेख आपल्या ग्रंथांत केलेला आपणांस आढळून येतो. उदा० आग्रण्य (१०.८), आग्राण्य (१.९; ६.१३;), आचार्याः (७.२२), औंडुबाराण्य (१.१), औंपमन्यव (१.१, २.२), औंगीवाम (२.२६; ६.१३), कात्यक्य (८.५; ६), कौत्स (१.१५), कौष्ठुकी (८.२), गार्ग्य (१.३; १२), गालव (४.३), चर्मशिरसू (३.१५), तैटिकी (४.३; ५.२७), वाष्ठीयणि (१.२), शतवलाक्ष (११.६), शाकटायन (१.३, १२), शाकपूणि (२.८; ३.११), शाकल्य (६.२८), स्थौलाश्चीवि (७.१४; १०.१). याप्रमाणे निरनिराळ्या पंडितांचे अथवा त्यांच्या संप्रदायांचे उल्लेख निहृतांत आढळतात.

व्युत्पत्तिशास्त्र—तसेच यास्कानें जे देवतांचे त्यांच्या प्रभावानुसार पृथ्वीवरील, अंतरिक्षांतील व स्वर्गांतील असें वर्गीकरण केले आहे तेंहि इतरत्र आढळणाऱ्या पुराणाभ्यासकांपेक्षां विशेष आहे. तसेच त्यांनें समानार्थक व अनेकार्थक शब्दांचे जे विवेचन केले आहे तेंहि शास्त्रशुद्ध आहे व विशिष्ट शब्दांचा विशिष्ट अर्थ निश्चित करीत असतां आपल्या विवेचनास त्यांनें उदाहरणे देऊ पुष्ट आणली आहे; एवढेच नव्हे तर शब्दांचा अर्थ निश्चित करण्याकरितां व्युत्पत्तीचे महत्व किती आहे हे त्यांनें पुढे दिल्याप्रमाणे दिग्दर्शित केले आहे:- १. वैदिक क्रुद्धांचा अर्थ समज्ञ्याकरितां व्युत्पत्तिज्ञान अवश्य आहे. २. व्युत्पत्ति ही व्याकरणास पूरक आहे. ३. व्युत्पत्ति ही संहितेचा पदपाठ करण्याच्या कार्मीं व सामासिक शब्दांचे पृथक्करण करण्याच्या कार्मीं अवश्य आहे. ४. विशिष्ट मंत्राची मूळ देवता शौधून काढून यज्ञाची पृतीत करण्याच्या कार्मीं व्युत्पत्तीचे ज्ञान आवश्यक आहे. ५. तसेच व्युत्पत्ति हें शास्त्र असून त्याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. याप्रमाणे यास्काचार्यांनी व्युत्पत्तिज्ञानांचे महत्व दिग्दर्शित केले आहे. [अथापी-दमन्तरेण मन्त्रेभूतप्रत्ययो न विद्यते । ... । तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्तर्यं स्थार्थसामर्कं । ... । अथापी-दमन्तरेण पद-विभागो न विद्यते । ... । तेचेद्ब्रुलिंगज्ञा अत्र स्म इति । ... । नि. १.१५-१७.]

वरील विवेचनावरून यास्ककालीं शब्दांचा अभ्यास करण्यांचे शास्त्र कोठर्यत वाढले होते हे आपणांस कळून येईल. यास्काचार्यांचा काल विस्तृतपूर्वे ७०० पासून ५०० पर्यंत धरावयास हरकत नाही असे पाश्चात्य पंडितांचे मत आहे. तथापि यास्क पाणिनीपूर्व असला पाहिजे व पाणिनीचा काल जर रा. राजवाडे यांच्या मताप्रमाणे खि. पू. ७०० च्या पूर्वी असेल तर यास्काचार्य खि. पू. १००० च्या पूर्वी होऊन गेले असले पाहिजेत.

निहृतभाष्ये—यानंतर आपणांस यास्काचार्यांच्या निहृतावर निरनिराळ्या टीका अथवा भाष्ये झालेली आढळतात. त्यांतील प्रमुख भाष्यकार म्हणजे उग्र, संक्षेपामी व दुर्गाचार्य हे होते. यांपैकी दुर्गाचार्य हा १३ व्या शतकांत होऊन गेला असावा. यांनें निहृतांतील सर्व वचने आपल्या भाष्यांत घेऊन त्यांचे विस्तृत विवेचन केले आहे.

इ. स. पंधराव्या किंवा सोळाव्या शतकांत रंगेशपुरी येथे होऊन गेलेल्या यज्ञेश्वरुपुर देवराजयज्वा नांवाच्या अत्रिगोत्रोत्पत्त पंडितांनेनैगण्ठुक कांडावर एक टीका लिहिली आहे. त्यांनें त्या टीकेच्या उपोद्घातां असे मृदूले आहे की, यास्काने आपल्या निहृतामध्ये नैगमकाण्ड व दैवतकाण्ड यांतील प्रत्येक शब्दावर भाष्य केले आहे व तत्पुष्ट्यर्थे अवतरणे दिलीं आहेत; परंतु नैगण्ठुक कांडांतील एकंदर १३४१ शब्दांपैकी कफ्त कांहीं शब्दांवरच भाष्य केले आहे व उतारे दिले आहेत. यानंतर स्कंदस्वामींनें यास्काचार्यांनी बोवल शास्त्रान्यतः विवेचन केलेल्या कांहीं शब्दांची विस्तृत चर्चा केली आहे (नै. १.४; ३,१३; ३,२९). परंतु बरेच शब्द चर्चा करावयांचे राहिलेले आहेत व सांप्रत कलियुगांत वेदाभ्यासाची परंपरा त्रुटित होऊं लागली असून केवळ कोशावरून पुरेसा बोध होणे अशक्य आहे व ग्रंथामध्ये लेखकप्रमादांमुळे व पाठभेदांमुळे शब्द गळण्याचा अथवा विकृत होण्याचा संभव आहे, याकरितां शुद्ध पाठ प्रचलित रहावा व अभ्यास सुलभ बळावा म्हणून त्यांनें यास्क व स्कंदस्वामींयांनी सोडलेल्या शब्दांवरहि भाष्य लिहून व अवतरणे देऊन चर्चा केली आहे व ही चर्चा यास्कांनी इतस्ततः विवेचन केलेल्या सुमारे ३५० शब्दांवरील टीपा व स्कंदस्वामींनें विवेचिलेले सुमारे २०० शब्द यांचे साहाय्य घेऊन व इतरांनीहि निरनिराळ्या प्रसंगानुसार इतर शब्दांचे जे विवेचन केले आहे तें आधारास घेऊन साक्षेपाने केली आहे व पाठ कायम केले आहेत. खेरीज-त्यांच्या कुलाभ्यंजे जी अध्ययनाची परंपरा अनुटित चालू होती तिचेहि साहाय्य त्यास झाले आहे व त्यांनें अनेक हस्तलिखित-

प्रतीचि; वैकटाचार्यपुत्र माधव याने भाष्य केलेल्या नामानुकमणी, आख्यातानुकमणी, स्वरानुकमणी, निपातानुकमणी, निर्बन्धना-नुकमणी इत्यादि अनुकमणींचे साहाय्य घेतल्यांचे नमूद केले आहे. तर्सेच याने आपल्या आधारप्रशंसांत निश्च, स्कंदस्वामिकृत निश्चल्टीका, स्कन्दस्वामिः-भवस्वामिः-राहवेव-श्रीनिवास-गाधवदेव-उवटभट-भास्करभिश्च-भरतस्वाम्यादि विरचित वेदभाष्यें, पाणिनीय व्याकरण, विशेषतः उणादि, त्याची वृत्ति, श्रीस्वामिः-अनंताचार्यादिकृत निघण्डव्याख्या, भोजराजीय व्याकरण, फ्रमल-नयनीय, निखिलपदरांस्कार यांचा उल्लेख केला आहे.

देवराजयज्ञाने केवळ निघण्डुक काण्डावरच टीका लिहिली आहे. तथापि त्याने ऋग्वेदामधीलहि अवतरणे सर्वे शब्दांस दिलेली नाहीत व ‘वचन शोधावायाचे आहे.’ (‘निगमो अन्वेषणीयः’) ही पुस्ती त्यास अनेक शब्दांस जोडावी लागली आहे. तथापि त्याने बन्याच विस्तृत प्रमाणावर वैदिक वाङ्मयाचा आपल्या टीकालेखनांत उपयोग केला आहे.

निघण्डु व संस्कृत भाषाकोश- वैदिक निघण्डु व पुढीलं संस्कृत भाषेचे कोश यांची तुल्णा केली असतां फक्त ‘महाव्युत्पत्ति’ या बौद्ध कोशासारख्या कांहीं कोशांचेच वरील निघंदूर्णी साम्य दिसते. परंतु उत्तरकालीन कोश व निघण्डु यांमध्ये फार अंतर असून त्यांचा निघण्डूर्णी फारसा संबंध असावा असे वाढत नाही. त्याप्रमाणे जसे वैदिक निघण्डु हे विशिष्ट ग्रंथांशी संबद्ध असे आढळतात व विशिष्ट ग्रंथांतीलच शब्दांचा संग्रह करतात (अथर्वनिघण्डु, निगमपरिशिष्ट इ०) तसे संस्कृत कोश हे. विशिष्ट ग्रंथांशी संबद्ध असलेले आढळत नाहीत. जरी कांहीं शब्दांचे अर्थ विशिष्ट ग्रंथांतील वचनांस अनुसरून दिलेले आढळतात तरी विशिष्ट ग्रंथांतील शब्दांस अनुसरूनच एखादा कोश झालेला आहे, असे आढळत नाही. तथापि हे कोश म्हणजे केवळ शब्दांच्या याद्याच नसून त्यांत इतराहि माहिती उधृत केलेली मधून मधून आढळते. निघंदूमध्ये नामे व अव्यये, यांप्रमाणेच धातुहि संग्रहीत केलेले आढळतात. परंतु कोशामध्ये फक्त नामे व अव्यये यांचाच संग्रह केलेला दिसून येतो. यावस्तु नामपारायण आणि धातुपारायण अथवा कोश आणि धातुपाठ अशी विभागणी पूर्वीच झालेली असावी असे दिसून येते. निघण्डुची रचना गम असून कोशांची रचना पद्यमय असते व बहुधां ती अनुष्टुप् छंदांत आढळते. मधून मधून आर्याहि दिसून येतात; व अभिधानरत्नमाला या कोशांत तर अनेक प्रकारचीं वृत्ते आढळतात. तर्सेच निघंदूची रचना वैदिक शब्दांचा अर्थनिश्चय करण्याकरितां केलेली आढळते, तर कोशांचा मुख्य उद्देश जरी शब्दार्थांचेच विवरण करण्याचा असला तरी पुष्कवशा कोशांत केवळ महत्वाचे अथवा कवित योजले जाणारे शब्द संग्रहीत केलेले असून त्यांचा उपयोग मुख्यतः कविकरितांच असावा. उदा० ‘कवीनां हित-काम्यया’ (धनंजय), ‘कवीनां मुखेहेतवे’ (धरणीकोश), ‘कृपामुपेत्य सतां कवीनां’ (महेश्वर), ‘कवेः शीप्रकवित्वाय’ (शीघ्रवो-धिनी), ‘कविकंठभूषणार्थ’ (हलायुध), ‘संवित्तीनां भूषणं सत्कवीनां’ (वैजयंति) इ०. अभिधानकोशांचे ज्ञान हें एक काव्याभ्यासांचे अंग समजले जात असे. याप्रमाणे कोश हे निघण्डून रचना, स्वरूप व हेतु या तिन्ही बाबतीत भिन्न होते असे दिसून येते. तर्सेच त्यांमध्ये कालांचे हि बरेच अंतर हस्तीस पडते. अमरकोश तयार काल्यानंतर पूर्वीचे कोश बहुतेक सर्व मार्गे पद्धन नष्टप्राय झाले असावे, व अमरकोशपूर्वीच्या कोशांचा आपणांस कोठे कोठे आलेल्या उलेखावस्तुन व त्यांच्या अपरिपक्व स्वरूपावस्तुन मात्र बोध होतो (शाश्वत-हलायुध).

संस्कृत भावेत पूर्वी शब्दकोशास कोश, अभिधानकोश, नाममाला, नामपारायण (धातुपारायण यांच्या उल्ट) व निघण्डु (निर्घण्डु, निघण्ट, जैन प्राकृत निघण्ट) इत्यादि नांवे आढळतात. सायणाचार्योनीं आपल्या ऋग्वेदभाष्यांत एका ठिकाणी निघण्डु शब्दानें एकार्थवाचक शब्दांच्या संग्रहाचा बोध होतो असे म्हटले आहे. ‘एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते तत्र निघण्डु शब्दः प्रसिद्धः; तात्त्वेषु अमरसिंह-वैजयन्ती-हलायुधादिषु दश निघण्टव इति व्यवहारात्। (ऋग्वेद-गणपत कृष्णाजी प्रत सायणभाष्य-उपोद्धात. पृ. ३३.)

निघण्डु शब्द दक्षिणेकडे विशेष प्रचारात आहे व वैजयन्ती कोशाचा कर्ता आपल्या कोशास प्रशस्तीमध्ये वैजयन्तीनिघण्डु असे म्हणतो व सांप्रत हि दक्षिणेकडे ग्रंथांच्या यादीमध्ये सर्व कोश निघण्डु या सदराखालीं नमूद केलेले आढळतात. परंतु निघण्डु शब्दानें वैदिक कोशांचा बोध होतो व सध्यां निघण्डु हा शब्द विशेषेकसून वैयकीय कोशांस लावलेला आढळतो. उदाहरणार्थ धन्वन्तरनिघण्डु, निघण्डुशेष, राजनिघण्डु इ०.

संस्कृत शब्दकोशांमध्ये मुख्यतः आपणांस दोन वर्ग आढळून येतात.—एक एकार्थवाचक किंवा समानार्थवाचक शब्दांचा म्हणजे ज्या शब्दांचा एकच किंवा सारखा अर्थ आहे असे शब्द एकत्र देणारा व दुसरा अनेकार्थवाचक किंवा नानार्थवाचक म्हणजे ज्या एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ होतात ते सर्व अर्थ एकत्र देणारा. तथापि अशा तऱ्हेने अगदीं एकमेकांपासून स्वतंत्र असे कोश फारसे उपलब्ध. नाहीत व पहिल्या प्रकारच्या बहुतेक महत्वांच्या कोशांत (अमर, वैजयन्ती) नानार्थवाचक शब्दहि एखाद्या

प्रकरणांत किंवा परिशिष्टपानें दिलेले आढळतात. हेमचंद्रानें मात्र पहिल्या प्रकारच्या शब्दांचा संग्रह ‘अभिधानचितामणि’ या कोशांत व दुसऱ्या प्रकारच्या शब्दांचा संग्रह ‘अनेकार्थसंग्रह’ या नांवानें स्वतंत्र केला आहे.

अमरपूर्वी कोशकार—आतां अमरसिंहापूर्वी कोणते कोशकार होऊन गेले तें पाहूं. अमरसिंह आपल्या कोशाच्या प्रशस्तीत पूर्वीच्या कोशकारांचा उल्लेख करीत नाही. तर केवळ ‘समाहत्यान्यतन्त्राणि’ असें महणतो. म्हणजे पूर्वीच्या कोशांचा यानें उपयोग केला होता एवढेच दिग्दर्शित करतो. तथापि अमरकोशावरील टीकेमध्ये कांही जुन्या कोशकारांची नांवें आपल्यास आढळतात. या जुन्या कोशकारांकीं कात्य हा सर्वोत्तम जुना असावा. याच्या कोशांचे नांव ‘नाममाला’ (हे कदाचित सर्वसामान्य नांवहि असुं शेकल) असें होते. कारण काव्यालंकारवृत्ति (१.२.६) व काव्यानुशासन (६.१६) यांमध्ये जे “नाममालप्रतीक” उल्लेखिलेले आढळते तें कात्यांचे असावे असें मंख कवीच्या आधारावरून महेदसूरीनें विधान केले आहे. अमरसिंहापूर्वी होऊन गेलेला कात्यायन व हा कात्य हे एकच असावे. कात्य आणि कात्यायन यांचा अर्थ कोशकार एकच देतात. तसेच क्षीरस्वामीनें आपल्या टीकेमध्ये मुनि म्हणून ज्याचा उल्लेख केलेला आहे तो कात्य किंवा कात्यायनच असावा असें प्रो. झकारिया म्हणतात. परंतु रा. कृ. गो. ओक आपल्या क्षीरस्वामीकृत टीकायुक्त अमरकोशाच्या प्रतीत मुनि हा व्याडि असावा असें मत देतात.

“धन्वंतरिनिश्चण्डु” या वैधकीय कोशाचा कर्ता धन्वंतरि हाहि रहापूर्वी होऊन गेलेला असावा. कारण धन्वंतरीच्या चुका अमरसिंहानें दाखविल्या आहेत असें क्षीरस्वामी आपल्या टीकेत म्हणतो. तसेच क्षीरस्वामीनें वारंवार उल्लेख केलेला भागुरि हाहि त्याच्या मताप्रमाणे अमरसिंहापूर्वी होऊन गेला असावा. हलायुधानें भागुरीचा प्रमाण म्हणून उल्लेख केलेला आहे (१.२). याच्या कोशांचे नांव “त्रिकांड” होते, असें रायमुकुट म्हणतो. व त्रिकांड नांवाच्या ग्रंथाचा उल्लेख अमरामध्ये आढळतो. प्रत्यक्ष अमरकोशाचाहि त्रिकांड अथवा त्रिकांडी या नांवानें उल्लेख केलेला दृश्यस पडतो (उदा. पुरुषोत्तम-त्रिकांडशेष). अमरसिंहानें आपली त्रिकांडात्मक वर्गीकरणपद्धति कदाचित् भागुरीपासून घेतली असावी. अॅपॅर्टच्या म्हणण्याप्रमाणे भागुरीचा त्रिकांडकोश दक्षिणहिंदुस्थानांत अथापि उपलब्ध आहे (अॅपॅर्ट संस्कृत ग्रंथ यादी २.४७९०). तसेच रंति अथवा रंतिदेव आणि रभस अथवा रभसपाल हेहि अमरसिंहापूर्वी होऊन गेलेले असावे, असें म्हणतात.

कोल्वृक व तुइल्सन यांच्या म्हणण्याप्रमाणे अमरसिंहानें आपल्या आधारग्रंथांत रभस याचा उल्लेख केला असावा. वरशीच्या वैय्याकरण व कोशकाराचाहि अंतर्भाव कांहीं टीकाकार अमरसिंहाच्या आधारग्रंथांत करतात. व रायमुकुट याच्या म्हणण्याप्रमाणे “लिंगविशेषविधि” या वरुचीच्या तंत्राचा उल्लेख तन्त्र या शब्दांत अभिप्रेत असावा. परंतु प्रत्यक्ष अमरानें याचा उपयोग कितपत केला असेल हा स्वतंत्र प्रक्ष आहे.

वाचस्पति हाहि एक प्राचीन कोशकार असावा. याचा उल्लेख पुरुषोत्तमदेवानें आपल्या “हारावली”च्या अखेरीस केला आहे. तसेच हेमचंद्रानें आपल्या अभिधानचितामणीवरील टीकेच्या आरंभी केला आहे. वाचस्पतीचा आधार यादवप्रकाशानें आपल्या “वैजयंती” कोशाकरिताहि घेतला असावा. त्यांतील अनेक अवतरणांवरून हा कोश वैजयंती कोश वगळून इतर सर्व कोशांपेक्षां मोठा व अधिक माहिनीने भरलेला असा असावा.

विक्रमादित्य (कदाचित् साहसांक) व वोपालित (बोपालित) ? षट्कोशसंग्रहांत गोपालित असें स्तुप आढळते. याचा आधार हलायुधानें घेतलेला आहे) हेहि दोन जुने कोशकार दिसतात.

व्याडि हाहि निःसंशय एक प्राचीन कोशकार असावा. याचा “लिंगानुशासन” या नांवाचा एक ग्रंथ असून त्याचा अभिधानचितामणि टीकेच्या प्रस्तावनेमध्ये हेमचंद्रानें एक महत्वाचा आधारग्रंथ म्हणून उल्लेख केला आहे. पुरुषोत्तमदेवानें आपल्या हारावली कोशाच्या अखेरीभाहि याचा निंदेश केला आहे आणि वैजयंतीकार यादवप्रकाश यानेहि बहुधां याचा उपयोग केला असावा. व्याडि व विद्यवासी हे बहुधां एकच असावे. याचा ग्रंथ बराच मोठा असावा. यास वौद्धधर्मांचे चांगले ज्ञान असेवे, हे त्याने चौतीस जातकांचा उल्लेख केला आहे यावरून दृश्यस पडते.

हुग्म हाहि एक जुना कोशकार दिसतो. याचा दुर्ग या नांवाशीं नेहर्मी धोंटाळा करण्यांत येतो.

उत्पलिनी, शब्दार्थांव व संसारार्थांव या कोशांचा उल्लेख हारावली व मेदिनी कोशांत आढळतो. उत्पलमाला म्हणजेच उत्पलिनीकोश असावा. कामसूत्रावरील आपल्या टीकेमध्ये यशोधर, अभिधानकोश म्हणजे उत्पलमालादि असें विवेचन करतो. उत्पलमाला हा कोश दक्षिणहिंदुस्थानांत अथापि अस्तित्वांत असावा असें अॅपॅर्टच्या यादीवरून दिसते (९६१.४१०९).

हारावलीत खालील लोक आढळत येतो (५, २७३, मुंबई १८८९ द्वादशकोशसंग्रह २७३) “शब्दार्थांव उत्पलिनी संसारावर्त इत्यपि । कोशा वाचस्पतिव्याडिविक्रमादित्यनिर्मिता: ॥” याचा अर्थ असा लावतां येहील कीं, शब्दार्थांव हा वाचस्पतीचा, उत्पलिनी व्याडीचा व संसारावर्त विक्रमादित्याचा होय. उत्पलिनी हा व्याडीचाच आहे त्याबद्दल अमरचंद्राचा पुरुषा

आठळतो. आपल्या काढवकल्पलतावृत्तिपरिमलांत दोन ठिकार्णी उत्पलिनीतील अवतरणे घेतांना तो 'व्याडिकृतोत्पलिनीमध्यात्' असे शब्द घालतो. याविरुद्ध अमरावर टीका करतांना (५.२) रायमुकुट हा उत्पलिनी व व्याडि यांचा भिन्न संबंध दाखवितो. 'त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रतन्त्राणि व्याडिवरुच्यादिप्रणितानि लिंगमात्रतन्त्राणि ।' तथापि लिंगानुशासन हे व्याडिकृत आहे अशी काहीं खरीखोटी समजूत प्रचलित आहे, तिथा उद्देशून रायमुकुटाने असे लिहिण्याचा संभव आहे.

शब्द शार्णव हे वाचस्पतिकोशाचे दुसरे नांव आहे. याला पुरावा असा देतां येईल की, अमर १, १, २२ वर टीका करतांना रायमुकुट 'सौरिशीवत्स देत्यारिविष्वक्सैनजनार्दनाः ॥' हे शब्द शब्दशार्णवीतील असल्याचे लिहितो. परंतु रामनाथ आपल्या त्रिकाण्डविवेकांत तेच शब्द वाचस्पतिकोशांतील अवतरण म्हणून देतो.

कोशरचना—प्रस्तुत उपलब्ध असलेल्या कोशांकडे वल्ण्यापूर्वी कोशरचनेसंबंधी जस्तर ती माहिती सांगितली पाहिजे. कोशांना उपयोग करण्यापूर्वी त्यांची-विशेषत: नानार्थकोशांची-रचना कशी असते हे समजावृत्त घेणे अगत्याचे आहे. बहुशः त्या त्या कोशांतील विषयांचा अनुक्रम व त्यांतील शब्दांचे लिंग, वैरे संबंधी माहिती प्रस्तावनेत म्हणजे परिभाषांतून देण्याची कोशकारांची विहिवाट आहे. शब्दकोश समजण्यास या परिभाषांचा उपयोग किंवितीसारखा होत असतो.

समानार्थ अथवा एकार्थ कोश बहुधां विषयवारी रचलेल असतात. यांतील पुष्कळ भागांची तुलना लहान लहान कोशां बरोबर करतां येईल. उदा. अमरसिंह आपला शब्दकोश तीन काण्डांत विभागतो. प्रत्येक कांडांत पुन्हां वर्ग केलेले असतात. पहिल्या कांडांत स्वर्गी, देवता, देवशत्रु, जलचर व जलवनस्पतीकरितां शब्द सांगितेले आहेत. दुसरे कांड सर्वांत मोठे आहे. त्यांत पृथ्वी, चार वर्ण व त्यांची कर्म यांसंबंधी शब्द दिले आहेत. तिसरे सामान्य कांड. त्यांत विशेषेकरून मिश्रशब्द, व तीन परिशिष्ट आहेत. दुसऱ्या सर्व एका कोशांतून हाच किंवा अगदी याचसारखा अनुक्रम आढळतो. विशेष सांगण्यासारखे इतकेच की, ज्या विषयाला अमराने अडीच कांडे खर्ची घातली आहेत त्यालाच हलायुधाने अभिधानरत्नमालेत चार, यादवाने वैजयंतीत पांच व हेमचंद्राने अभिधानर्चितामर्णीत सहा अर्शी कांडे खर्ची घातली आहेत.

एकार्थवाचक शब्दांचा अनुक्रम वर्णानुसार देण्याची पद्धति आढळत नाही. फक्त नानार्थकोशांतून ही पद्धति आढळते. ती शुद्धां जुन्या काळांत नाहीच. तथापि यांत काही कमीपणा आहे असे नाही. कारण कोशांना उपयोग अर्थप्रतिपादनाकडे नव्हे तर महत्वाच्या व विरल सांफडणाऱ्या शब्दांचे समृह तौडपाठ करण्याच्या कार्मी होत असे. शिवाय केवळ विषयवारी रचने-व्यतिरिक्त आणखी एक बाय्यस्वरूपावरून व अत्यंत प्राचीनकाळापासून प्रचारांत असलेल असे रचनातन्त्रिहि आढळून येते. तें असे की, एकार्थ किंवा अनेकार्थ शब्दांच्या स्पष्टीकरणाचा विस्तार जसा असेल याप्रमाणे म्हणजे मुख्य विषयाला लागण्याचा समानार्थक शब्दांची संख्या किंवा एका शब्दाचे जे निरनिराळे अर्थ असतील त्यांची संख्या किंवा थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे विषयविवेच-नाचा विस्तार जसा असेल त्याप्रमाणे-त्याचा अनुक्रम ठरत असे. उदा. हारावलीत स्पष्टीकरणांच्या विस्तारानुरूप शब्दांचा अनुक्रम दिलेला आहे. प्रथम पूर्ण श्लोकांची स्पष्टीकरणे, नंतर अर्धश्लोकांची व नंतर पादस्पष्टीकरणे. (द्वादशकोशप्रत. ७) प्राकृत कोश 'पाइअलच्छी (इ. स. १७२) यांत सुदूर याप्रमाणेच म्हणजे प्रथम 'एक गाहा, नंतर गाहद्व व नंतर गाहाचलण'—विस्ताराचीं स्पष्टीकरणे अनुक्रमाने दिलीं भावेत.

नानार्थकोशांतूनहि विषयविस्तारानुरूप अनुक्रम धरण्याची पद्धति यापेक्षां अधिक प्रभाणांत आढळते. सर्वांत मोठीं वर्णने प्रथम व नंतर लहान लहान असा नियम आढळतो. उदा. शाश्वत कोश, अनेकार्थविनिमंजरी, हारावलीतील नानार्थकोशविभाग व अजयकोश (यांत ३,४ श्लोकांची वर्णने सुदूर आढळतात). याचे विरुद्ध धरणीकोशांत लहान वर्णने आर्धी दिलेलीं आहेत. 'पादैः पादद्वयैः श्लोकैरनेकार्थसमुच्चयः ।' जे कोशकार अनेकार्थशब्द अर्थसंख्येच्या अनुक्रमाने देतात, त्यांना तसे करण्यांत असा एक फायदा मिळतो की, जे शब्द अर्थाने, व्युत्पत्तीन अगर दुसऱ्या काहीं कारणाने परस्परांशी संबंध असतात ते सर्व एका ठिकार्णी आणतां येतात. उदा. शाश्वत १४६: 'हुताशने निशानाथे सहस्रकिरणे तथा । तमोनुदः समौ दृष्टौ विरोचनतमोपहौ ॥' याचे उलट अमराने अंलव्यंजनानुसार शब्दांचा अनुक्रम लावल्याने त्याला तमोनुद, विरोचन व तमोपह हे शब्द तीन निरनिराळ्या जार्गी वर्णवे लागले आहेत. धरणीकोशांसंबंधी सांगांना त्याच्या प्रत्यावर्तील सातवा श्लोक येथे दिला म्हणजे पुरे. या श्लोकांत विषयांसांचा स्पष्ट निर्देश आहे: 'क्वचिदेषां विषयसो लिंगार्थस्यानुरोधतः । यथेह भोगिभोगिन्योर्यथा विवरनन्धयोः ।' अक्षरसंख्येनुसार शब्दानुक्रम ज्यांत दिलेला आहे अशा यादवकृत वैजयंतीच्या नानार्थविभागांत विषम विस्ताराचे (विषमाक्षराः) अनेकार्थ शब्द पांच निरनिराळ्या विभागांत घातले आहेत (पान २६९, २७२, २७४, २७६, २८०; उदा. 'वृक्षेऽदै शिखर्यंगनगागमाः २७०, २)

कोशांतील एकार्थवाचक शब्द अथवा नानार्थवाचक शब्दांचे अर्थ ज्यावेळी अमुक एका श्लोकविभागांत घालावयाचे असतात त्यावेळी जागा शिळ्क असल्यास ती खालीलसारख्या शब्दांनी भूल काढतात. ‘मतः, मता, मतभू, स्यात, भवेत्, उच्यते, इति कथ्यते सद्भिः; प्राहुः सन्तः; प्रक्षते प्राज्ञाः वगैरे. ज्या शब्दाचा अर्थ यावयाचा त्याला ‘शब्द’ ध्वनि,’ ‘आरुया,’ असा शब्द जोडतात; उदा. उणा. सू. १३०. २ वर उज्ज्वलदत्तः—“ माः शब्द ”; शाश्वत ६६ प्रतिसरध्वनि, ३६ करणाख्या. शाश्वत व हलायुध यांच्या प्रयांत हैं वारंवार आढळून येते. एकार्थवाचक शब्द किंवा अर्थ यांची संख्या नमूद करण्याचाहि एक प्रवात दृष्टीस पडतो; उदा. ‘त्रयः’ अमर ३.३. १४९, १९४. शाश्वत, २००. हलायुध १, ६६, १४९. पंचस्वर्णेषु शाश्वत ६६. ‘हरयो दास’ हला. ५. ७०. वगैरे. शाश्वत व हलायुधामध्यें अनेक उदाहरणे सांपडतात. अनेक कोशकारांना एका शब्दाचा अर्थ देण्याकरितां सबंध वाक्येच्यावाक्यें लागतात. उदा. शाश्वत १२१, हलायुध १, ९०. या पाल्हाळपदतीचे अवशेष अर्वाचीनांच्या अंथांतूनहि दिसून येतात. सामान्यतः असा नियम बांधता येईल कीं, शब्दार्थ देण्यांत जितका पाल्हाळ अधिक तितका तो कोशकार अधिक प्राचीन असला पाहिजे.

अमरसिंहप्रसुख अनेक कोशकारांनी विषेचनाची मर्यादा अमुक एक श्लोकविभागांवर ठरवावयाची हैं तत्व सोडून देऊन विषयाची मांडणी थोडक्यांत करता येईल याकडेच लक्ष दिलेले आहे व तसें करण्यांत त्यांना यशहि आलेले आहे. यादव व हेमचंद्र हैं पादपुराणार्थक शब्द कमी करून टाकण्याचे बाबतीं सर्वोत पुढे गेलेले आहेत. संक्षेप करण्यांचे एक मोठे साधन म्हणजे समानार्थक शब्द व शब्दार्थ एका समासांत देंगे हैं होय. उदा. “ आकाशविहायसी ” (अमर); “ पवित्रं कुशपूतयोः ” (शाश्वत); दवदावौ (हलायुध). नानार्थकोशांतून एकशेषदंद्र समास फार दृष्टीस पडतो. ज्या शब्दांचे दोन अर्थ असतील ते प्रथमेच्या द्विवचनांत, तीन अगर अधिक अर्थ असतील ते प्रथमेच्या अनेकवचनांत व त्या शब्दांचे अर्थ त्या त्या विभक्तिवचनामहित द्वंद्वसमासांत घाटलेले असतात. “ गणाः प्रमथसंख्यौ वा ग्रावाणौ पर्वतोत्पलौ ” (वैजयंतीच्या नानार्थविभागांतून). शाश्वत (५९५—६२७) वगैरेतून हैं एकशेष पुष्कळता आढळतात. अमराने शब्द व अर्थ याशिवाय त्यांची लिंगोहि दिलेली आहेत. त्याने पूर्वपदति सोडून देऊन जेथे एखाद्या शब्दाचे सर्व अर्थ एकलिंगीच असतील त्या ठिकार्णीच फक्त एकशेषाचा उपयोग केलेला आहे उदा० “ सुरमत्स्यावनिमिषो ” किंवा “ खत्रावणौ नभसी ” असें न म्हणतां “ नभः ख श्रावणो नभः ” (शाश्वत ६३० प्रमाणे शब्दांची पुनरावृत्ति) असे म्हटले आहे. याशिवाय समानार्थवाचक शब्द जेव्हां एकलिंगी असतील तेव्हांच त्यांचा समास केला जातो. उदा. “ स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदिशालयाः ” (सर्व पुळिंगी शब्द). याविष्यां आणखी जास्तीकमी माहिती अमरकोशा च्या टीकाकारांनी दिलेली आढळते.

एका शब्दाचे अनेक अर्थ निरनिराके न सांगतां समासपदतीनें सांगितल्यामुळे तुका व गैरसमजूती यांना जागा रहात असे. उदा. हैं समास पहा. “ (सुधा) गङ्गेष्टिकास्तुही मूर्वापीयूषेषु, ” —(शाश्वत), “ (वली) मव्यमरेखोर्भिजीर्णत्वग्नहृदारुषु ” —(वैजयंती), “ (निमित्तं) हेतुचिह्नागन्तुदेवादेशपर्वमुः. ” —(विकां.) यांपैकी पहिल्या समासांत गङ्गेष्टिका हा एक शब्द कीं गंगा व इष्टिका (वीट) असे दोन शब्द समजावयाचे यावदल संबंध राहतो. तथापि ही समासपदति त्याज्यहि समजत असत असे आपाणांस प्राचीन काळींहि आढळते. अजयकोशांतील प्रस्तावनेत प्रथक्तर्त्यानें असे म्हटले आहे कीं, “ तीन अर्थांपर्यंतच मी द्वंद्वसमास करून बहुवचन लिहिले आहे. चार अगर अधिक अर्थांचा समास केलेला नाही ” (“ त्रिवेव बहुवचनं कृतं न चतुरादिषु । ”). यावरुन अजय जेव्हां सुधागङ्गेष्टिकाचूर्णस्तुहीषु ” अमें लिहितो तेव्हां त्या ठिकार्णी गङ्गा व इष्टिका असे निरनिराके शब्द घेतां येत नाहीत हैं उघड आहे. असो.

जे शब्द समानार्थक नाहीत ते एकमेकांपासून वेगळे करतां यावेत व त्यांचा अनेकार्थप्रमाणे अर्थ लावू नये म्हणून दोन साधनांचा उपयोग कीत. अशा ठिकार्णी अथ (अथो) व तु (आणि पुनरू) हीं अव्ययें योजीत. ज्या शब्दाच्या पूर्वी अथ असेल किंवा ज्याच्या मागून तु येईल तो शब्द पूर्वशब्दावरोवर घेतां कामा नये. “ त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ” (अमर), “ न पूर्व शब्दभागत्रपुनस्त्वंन्तमथादितः ” (वैजयंती), “ त्वन्ताथादि न पूर्वगौ ” (हेमचंद्र). एका विषयाला ठाविक जागा पुरत असेल म्हणजे त्या विषयाचा आरंभ व समाप्त श्लोकाच्या पादारंभावरोवर अथवा पादसमाप्तीवरोवर जुळत असेल तर तेथे स्वाभाविकपैगं विरामचिन्ह. असतेच. तर्शीच अथ व तु हीं एक तन्हेचीं कृत्रिम विरामचिन्हे होत. ही पद्धत कदाचित् अमरसिहाने प्रथमच उपयोगांत आणली असेल.

नानार्थकोशांतून असा एक नियम आढळतो कीं, अनेकार्थवाचक शब्द प्रथम व त्यानंतर त्याचे अर्थ दिलेले असतात. विश्वकोशाच्या प्रस्तावनेत (२२) असे म्हटले आहे:—“ नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र सर्वत्रादौ प्रदर्शितः। सप्तस्यन्तेषु शब्देषु वर्तमानः सुनिश्चितः । ” मेदिनीकोशाची (११) परिभाषा जवळ जवळ याच शब्दांत दिलेली आहे. अनेकार्थसंप्रहांत (२) हेमचंद्र लिहितो:—“ उद्देश्यवचनं पूर्व पथादर्थप्रकाशनम् । ”. पूर्वी “ विधौ भूपे प्रजापतिः ” असा प्रयोग करीत (त्रिकांडशेषांत सुधां हा

आढळतो, ३.३, १६७). नंतर फक्त “प्रजापतिर्विधौ भूषे” (विश्वकोश) असे आढळते. अमरकोशांत व वैजयंतीत हा नियम आढळत नाही. तथापि या व इतर कोशांतून अनेकार्थवाचक शब्द वर्णानुकमाने लावल्याने असल्या चुका होत नाहीत. नंतरच्या कोशकारांनी—उदा. हेमचंद्राने—वर्णनपद्धतीत अधिक संक्षिप्तता आणली इतकेच नव्हे तर गैरसमजुती गाहूं नयेत म्हणून विशिष्ट साधने उपयोगांत आणिली. तशांतूनहि नवीनांनी त्यांचा अर्थ लावण्यांत चुका केल्या आहेत, त्याची कारणे परिभाषांकडे दुर्लक्ष, टीकांचा अभाव व सदोष हस्तलिखिते व प्रकाशने हीच असली पाहिजेत. नंतरच्या कोशकारांनी जुने कोश वापरतांना चुका केल्या असणे संभवनीय व साहजिक आहे. त्याची टीकात्मक परीक्षण पुढे होणे जस्त आहे. सधांन हे काम होणेच मुहिकलीचे आहे. कारण कांही कांही महत्वाच्या कोशांचे विश्वासाहै पद्धतीमें प्रकाशनहि अजून झालेले नाही.

नानार्थशब्दकोशांनी वरील वर्णनांत अलेली अशी कांही विशिष्ट लक्षणे थोडक्यांत सांगितली पाहिजेत. वर्णनपद्धती विषयी सांगावयाचे म्हणजे अगदी प्राचीन ग्रंथांत अनेकार्थवाचक शब्द व त्यांचे अर्थ एकमेकांजवळ प्रथमाविभक्तीत (किंवा—“विदुः कृष्णां पिपलीं द्रौपदीमपि” शाश्वत २८ अशा ठिकाणीं द्वितीयेत) ठेवीत असत असे वाटते. असे करतांना अनेकार्थवाचक शब्दाची पुनरुक्तिकरण्याची चाल होती. उदा. “बलं शक्तिर्वैलं सैन्यं बलं स्थौल्यम्” वैगैर. शाश्वतांत (६२८—६३१) अशी पुनरुक्तिपुष्कळच आढळते. इतर ठिकाणींहि असली शब्दावृत्ति अथवा पुनरुक्तता फार येते. उदा. प्राचीन असलेल्या अनेकार्थ्यविनिमजरीत तिचा उपयोग केलेला आहे. अनेकार्थवाचकाची पुनरुक्तिअनेकार्थवाचक अमुकच शब्द होय हे दाखविण्याकरितां करीत हे उघड आहे. ज्या ग्रंथांतून अनेकार्थवाचक शब्द व त्यांचे अर्थ प्रथमाविभक्तीत एकमेकांजवळ दिलेले असतात व शब्दांचा अनुक्रम वर्णानुरूप वैरोहि नसतो अशा ग्रंथांत या गोष्टीची जरूरी भासते. शाश्वतांते (६३२) जर “क्षीरमस्तु पयः क्षीरम्” असेन लिहितां “क्षीरमस्तु पयः” इतकेच लिहिले असते तर कोशकाराच्या मनांत कोणीत्या शब्दांचे स्पष्टीकरण करावयाचे होते याविषयी संशय उत्पन्न झाला असता. परंतु हा प्रश्न अमरकोशांतील “वणिकपथः पुरं वेदो निगमः” या उदाहरणाच्या बाबतीत संभवतच नाही. येथे निगम हा अनेकार्थवाचक शब्द होय. कारण अमर हा अन्त्यव्यंजनानुसार शब्दानुक्रम देतो व वरील अवतरण “म—अन्त” विभागांतील आहे. तथापि अनेकार्थवाचक शब्द निरनिराळया रूपांत म्हणजे निरनिराळया लिंगी वैगैर. असतांना त्यांचे अर्थ सोप्या रीतीने सांगावयाचे असल्यास ही युक्ति अवलंबितां येते. उदा. “सहा मासः सहो बलम्।” (शाश्वत), “सहो बलं सद्या मार्गः” (अमर). अर्वाचीन कोशकार फक्त लिंगभेद दाखविण्यापुरताच शब्दशृङ्खला उपयोग करतात. उदा. महेश्वराचा विश्वकोश २३. “स्पष्टाय लिंगभेदाय काप्यत्र पुनरुक्तता।” त्याचप्रमाणे धरणीदास “स्पष्टाय लिंगभेदाय क्विदावृत्तिरिष्यते।” अजयपालांचे शब्द या-पेक्षांहि निश्चित स्वरूपाचे आहेत “विना लिंगविशेषणे तैवात्र पुनरुक्तता”。 तसेच मेदिनीकार “शब्दावृत्तिर्न लिंगैक्ये.”

अनेकार्थवाचक शब्द व त्यांचे अर्थ जवळ जवळ देणे हीच सर्वोत्तम जुनी वर्णनपद्धति समजली पाहिजे; कारण ती सर्वोत्तम स्वाभाविक आहे. तथापि उपलब्ध असलेल्या अति प्राचीन कोशांतून अर्थवाचक शब्द पुष्कळदां सप्तमीत दिलेले आढळतात. या पद्धतीत अर्थ अधिक स्पष्ट होतो यांत शंका नाही व अनेकार्थवाचक शब्दांची पुनरावृत्ति (प्रथमेची रूपे निरनिराळी असतील तेवढ्या बाबतीत सोडून) करण्याचे कारणहि रहात नाही. असे असतांनाहि प्रथमेची समानरूपेहि जेथे पुनरुच्चारित आढळतात (उदा. “परिग्रहः परिजने शपथेच परिग्रहः।” शाश्वत २१) तेथे त्यांना पूर्वरुद्धीच्या निरर्थक अवशेषावांचून दुसरी किंमत देतां येत नाही. नंतरच्या कोशकारांनी अनेकार्थवाचक शब्द प्रथमेच व त्यांचे अर्थ सप्तमीत असा नियम केलेला आढळतो (विश्व. २२ इ.; मध्य-रेश—“नानार्थः प्रथमान्तः स्यात्सप्तम्यन्ते तु वर्तते।”). अजयपालांने हा नियम कडक रीतीने पाळला आहे, हेमचंद्राने तसा पाळलेला नाही; अर्थात त्यामुळेच केवळ त्याच्या अनेकार्थकोशास कमीपणा आलेला आहे असे नाही.

शब्दरचना करतांना कांही तत्त्वे—बहुतेक सर्व तत्त्वे—एकाच वेळी पाळलेली आढळतात. एकार्थशब्दकोशांतून आढळणारा जो विषयविस्तारानुरूप शब्दानुक्रम त्याविषयी पूर्वी लिहिलेच आहे. या आयतत्वाखेरीज आणखी खालील तत्त्वे नमूद करतांयेतील.

वर्णानुकमाने रचना करणे, मग ती अन्त्यव्यंजनानुसार असो, प्रथमवर्णास (स्वर अथवा व्यंजनास) अनुसरून असो किंवा एकाच वेळी अन्त्यव्यंजन व प्रथ वर्ण या दोहीनुसार असो. सर्वोत्तम जुनी पद्धति अन्त्यव्यंजनानुसार रचना करण्याची होय. अमरकोशांतील नानार्थवर्गीत (३, ३) हे एकच तत्त्व अनुसरलेले आढळते.

याठिकाणी लक्षात घेण्यासारखी अशी एक गोष्ट आहे की, कांही कोशकार मध्ययुगीन वर्णमालेस प्रमाण मानतात, म्हणजे क्ष है नेहमीच्या वर्णमालेच्या शेवटी आणखी एक निराळे अक्षर समजतात. उदा. विश्वप्रकाश व मंखकोश यांतून ‘अक्ष’ सारखे शब्द ‘षान्त’ खालीं न पाहतां ते ‘हान्त’ नंतरच्या एका निराळ्या सदराखालीं ‘क्षान्त’ वर्गात शेघिले पाहिजेत.

प्रथमवर्णनुसार शब्दरचना वैजयन्ती, देशीनाममाला व अजयकोश (यांत क्ष में आरंभ ज्ञालेले शब्द शेवटी अहेत) यांतुन आढळते. एकाच वेळी अंत्य व्यंजन व प्रथम वर्ग या दोहीनुसार शब्दरचना—उदा. त्रिकांडेशेषांतील नानार्थवर्ग, अनेकार्थ-संग्रह व मेदिनीकोश यांतुन आढळते. वर्णनुक्रमाने शब्दरचना करण्याचे बाबर्तीत भारतीय त्यावेळी फारसे पुढे जेलेले दिसत नाहीत. म्हणून प्रथमाक्षरानुसार शब्दरचना करताना त्याचे पुढील स्वर किंवा व्यंजने यांजकडे लक्ष दिले जात नाही. उदा. अजयकोशांत एकामागून एक “ गो, गौर, गुरु, गुण, ग्रहण, गंधवं, प्राह, गवय, गोधा, ” असे शब्द येतात. फक्त अनेकार्थसंग्रह, देशीनाममाला व मेदिनीकोश एवढेच या बाबर्तीत अपवाद आहेत. या कोशांतुन स्वरक्रमाकडे म्हणजे प्रथम व्यंजनापुढे जोड्यान अगर निराळ्या येणाऱ्या स्वराकडे हि लक्ष पुराविलेले आढळते. उदा. अनेकार्थसंग्रहांत (२. १७४-१७८) ‘ त ’ ने संपणारे व ‘ प ’ ने आरंभ होणारे शब्द खालील क्रमाने दिलेले आहेत:—पक्ति, पंक्ति, पत्ति, प्रासि, पित्सत, पीत, पीति, प्रीति, पुस्त, पृत, पृत, पृष्ठ, प्रेत, पोत, प्रोत.

शब्दांच्या अक्षरसंख्येनुसार त्यांचा अनुक्रम ठेवण्याचाहि प्रधात फार आढळतो. अमरकोशांत हा नाही. याविषयी लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट अशी कीं, शेवटचे व्यंजन असणाऱ्या शब्दशत ते व्यंजन विश्व व मेदिनीकोश (धरणीकोशांतहि) पूर्ण अक्षराप्रमाणे धरतात. उदा. कुक्म (विश्व) ऋयक्षरी शब्दांखालीं सांपडतो व यक्षराज् चतुरक्षराखालीं सांपडतो.

वैजयंतीत अक्षरसंख्या व प्रथमवर्ण शिवाय करून लिंग हेहि एक आणखी रचनातत्त्व मानले आहे.

विश्वप्रकाशांत अन्त्यव्यंजन व अक्षरसंख्या यांशिवाय शब्दांचे प्रत्यय लागून जे स्पृत तयार क्षाले असेल त्यासहि अनुसून शब्दरचना केली आहे.

लिंगनिर्देश:—अनेक कोशांतुन अर्थवरोवरच लिंगहि दाखविलेले असते म्हणजे नामानुशासन व लिंगानुशासन एकत्र केलेली असतात. उदा. अमरसिंहाच्या कोशाचे नांव ‘ नामिंलिंगानुशासन ’ म्हणजे नाम व लिंग यांचे अनुशासन (नामाच्या लिंगाचे अनुशासन नव्हे) असे आहे. किंतु येक कोशकार लिंगाचा अंतर्भव नामांवरोवरच न करतान त्यांचा निराळा विभाग करून (लिंगभेद किंवा लिंगसंग्रह असा) अंथाच्या शेवटी जोडतात. ज्या कोशांतुन लिंगानुसार शब्दरचना केलेली आहे असेहि कोश पूर्वी होते. उदा. वैजयंतीचा नानार्थविभाग. हीं कोशाच्या रूपांत दिलेली लिंगानुशासनेच होत. अशी उदाहरणे वोपालित याचा कोश, अमरमाला व रत्नकोश यांची देतां येतील.

लिंगनिर्देश कोणत्या पद्धतीने केलेला आहे यासंबंधी कोशांच्या परिभासांतुन माहिती दिली असते. महत्त्वाच्या परिभाषा अमरकोश, वैजयन्ती, व मेदिनीकोश या कोशांच्या होत. तदनुसार लिंग हे स्पृभेदाने अथवा लिंगविशेषविधीने (म्हणजे स्पष्ट लिंगनिर्देश करून) दाखविले जाते. साधारणमानाने व्याकरणाच्या रूपावरून (म्हणजे बहुतेक प्रथमेन्या एकवचनावरून) “ प्रायशो रूपभेदेन ” लिंग ओळखले जाते. नानार्थकोशांतुन अनेकार्थवाचक शब्दाचे निरनिराळ्या लिंगी निरनिराळे अर्थ जेंये असतील तेंये त्या शब्दाची पुनरावृत्ति करतात. उदा. विश्व “ मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के ” किंवा “ पुमान्, ना, पुंसि, नरि, स्त्री, क्लियाम्, योषिति, नपुंसके, कलीवे, षंडे ” इ० शब्दांनी लिंगांचा स्पष्ट निर्देश करतात. वैजयंतीत वण (षंड, षंड), कली (कलीव), नपुम् (नपुंसक) अशी संक्षिप्त रूपे आढळतात. ज्या शब्दाला अमुक एक लिंग निर्विध सांगितले असेल तेंये तो शब्द इतरलिंगी असतो. (‘निषिद्धलिंगं शेषार्थम्’) उदा. ‘वत्रमन्त्री’ म्हणजे वत्र हे पुलिंगी व नपुंसकलिंगी आहे. जेंये ‘द्वयोः’ म्हटले असेल तेंये पुलिंगी किंवा स्त्रीलिंगी समजावयाचे, अर्थात् द्विहीन किंवा द्वयीहीन म्हणजे नपुंसकलिंगी.

तीनलिंगी शब्द (उ. स्कुलिंग, मंडल वर्गेरे नामे व विशेषणे) त्रिषु अशा शब्दाने निर्देशितात. ज्या कोशांतुन लिंगभेद स्पृभेदाने दर्शविला जातो तेंये ‘त्रिषु’ याच्यापुढे लिंगेषु न समजावयाचे असते (तुल शाश्वत १५१, १८५; हल्यासु, ५, ६०) “त्रिलिंगां त्रिविति पदम्” हा नियम अमराने पूर्वीच्या कोशकारांच्या पदतीला विश्व म्हणून प्रथमच केला असावा. वैजयंतीत जे शब्द “स्वतो न वाच्यवशात्” त्रिलिंगी आहेत (उदा. मण्डल) त्यांच्यामध्ये व विशेषणांमध्ये भेद दाखविला आहे. पहिल्यांना त्रिलिंग व दुसऱ्यांना वाच्यलिंग असे म्हणतात (परिभाषा. ७) “त्रिवित्युक्तिवर्चियलिंगे त्रयीशब्दस्त्रिलिंगके। ” उ. ‘त्रिलिंग’ मण्डलम् २६२, १३०; “त्रयीस्कुलिंगः” ११, ६१ (अमर-त्रिपुस्कुलिंग) “जीवः प्राणे त्रयी, नातु जन्तवात्मनि गीष्पतौ, त्रिषुजीवति ” २३२, ६६.) इतर अनेक कोशांत विशेषणात्मक शब्दांना ‘त्रिलिंग’ व ‘वाच्यलिंग’ दोन्ही लावतात. याशिवाय अन्यलिंग, अर्थवलिंग, भेदवामिन, अन्यवत्, अभिवेदवत्, वाच्यवत् वर्गेरहि लावतात.

अमरकोश—अमरसिंह या ग्रंथकल्याच्या नांवावरून तो रजपूत असावा. ग्रंथाचे खरे नांव ‘नामिंलिंगानुशासन’ असून त्याला त्रिकांड अथवा त्रिकाण्डी भुद्धां म्हणतात. यांत १५०० श्लोक असून बहुतेक अनुष्टुप् छंदांत आहेत. तीन काढांपैर्की प्रत्येकाचे वर्ग केलेले आहेत.

अमर हा निःसंशय बौद्ध होता. मंगलाचरणावरून है स्पष्ट होते (बुद्धाचा स्पष्ट निर्देश बौद्धेतरांना न दुखविष्ण्याकरितांचे केला नसावा). बुद्धाची नावे ब्राह्मणी देवतांच्या नांवांच्या अगोदर दिलेली आहेत यावरूनहि हेच सिद्ध होते. बाकी व्याडीप्रमाणे थाखेरीज फारसे बौद्धनिर्दर्शक अमरांत नाही. अशी एक आख्यायिकाहि आहे की, शंकराचार्याच्या काळीं बौद्धांचा जो छळ झाल त्यांत अमरकोशासहित त्याचे सर्वे ग्रंथ यांचा नाश करण्यांत आला.

अमरकोशाचा काळ निश्चित करणे—विशेषतः तो आपल्य; पूर्वीच्या ग्रंथकारांची नावे देत नाहीं म्हणून—फार अवघड आहे. या प्रश्नासंबंधी अनेकांनी लिहिले आहे. कृष्णाजी गोविंद ओक यांनी आपलगा प्रस्तावनेत ‘द्वौ द्वौ माघादिमासौस्याहतुस्तैरयन त्रिभिः’ या कालवर्गातील श्लोकावरून क्षीरस्वामीन ‘माघायुपक्रमस्तोयनारभ्मात्’ असे विवेचन केले आहे व उत्तरायन माघांत होत असे असे सांगितले आहे; तसेच “हेमन्तादि वत्सरस्यारंभः” या क्षीरस्वामीच्या विधानावरून अमरसिंह पंधरा सोऽत्रांवै पूर्वीच्या होउन गेला असावा असे म्हटले आहे. द्वासच दुसरे प्रमाण त्यांनी असे दिले आहे की, अमर हा चंद्रगोमीच्या व्याकरणाचा अनुयायी नसून पाणिनीच्या व्याकरणास अनुसरतो म्हणून तो चंद्रगोमीच्या पूर्वी होउन गेला असावा. अर्थात् अमरसिंहाचा काल इ. स. चवेंथे शतक होय. यासंबंधी प्रो. द्वाकरिया म्हणतात:

दंतकथेनुसार विक्रमादित्य नांवाच्या राजाच्या दरबारांत नऊ रुठने होतीं. अमरसिंह, कालिदास व वराहमिहिर हीं त्यांत होतीं. यांपैकी वराहमिहिर हा सहाय्या शक्तील आहे. म्हणून अमरकोशाहि ५५० च्या सुमारास झाला असावा. अर्थात् ही दंतकथा किंती विश्वासाहि आहे, त्याच्यावर त्यांवै अवलंबून आहे. गया येथील १४८ सालच्या लेखांत विक्रमादित्याच्या दरबारातील नऊ रत्नांपैकी जो अमरदेव त्याने गंगेला एका बुद्ध मूर्तीची स्थापना केली व एक वेळज्ज्वलं असा उल्लेख आहे म्हणतात. त्यांत अमरसिंहाला अमरदेव म्हटले आहे तसेच इतरत्र कोठेहि म्हटलेले आढळून येत नाहीं. त्यांतून जरी हा लेख खरा व त्यांचे भाषांतर खेरै मानले तरी त्यावरून फार तर १४८ सालीं लोक काय समजत होते याचा बोध होऊ शकेल.

अमरकोशाचे चिनी भाषेत ५५० च्या सुमारास भाषांतर झालेले होते अशी एक समजूत होती. बुनयु नंजिओ यांने ही चुकीची आहे असे दाखविले आहे. एवं च वराहमिहिर व अमरसिंह हे समकालीन होते या अनिश्चित दंतकथेपासून फारसा बोध होत नाही. अमरसिंहाचे महत्त्व जाणून व त्याजविषयी आदरभाव असल्यामुळे नंतरच्या लोकांनी त्याला प्राचीन काळीं घातले असावे हे मात्र शक्य आहे. कारण त्याच्या ग्रंथांतून तशा काळांची चिन्हे दिसत नाहीत. ज्याचा काळ कांहींसा खान्नीने अनुमानित येतो असा जो द्वायुधाचा प्राचीन कोश तो अमरकोशापेक्षां पुष्कळच प्राचीन असल्याचे स्पष्ट दिसते. बाकी भारतीय वाढमयांत साधी व किंशु रस्तापद्धति एकाच वेठीं प्रवलित असलेली आढळून येते, हे विसरून चालणार नाही.

वैष्णवकरणांविकारांत ज्याप्रमाणे पाणिनी त्याचप्रमाणे जबळ जबळ कोशकारांमध्ये अमर समजतात. त्याच्या पूर्वीचे ग्रंथ (कदाचित शाश्त्र सोऽहन्?) नाहीसे झालेले दिसतात. अमरकोशाचा हिंदुस्थानांत व इतरत्र हिंदुस्थानाबाहेरहि प्रसार झालेला आढळतो. या कोशाची असेहे पुरातन हस्तलिखिते सगळीकडे आढळतात. ग्रंथकर्ता बहुतेक उत्तरहिंदुस्थानांतील असल्यामुळे त्या प्रांतात त्याचा ग्रंथ विशेष प्राचीन आला. ११८५ सालच्या नेपाळात सांपडलेल्या एका हस्तलिखितांत प्रत्येक कांडाच्या शेवटचे श्लोक गाळेले आढळतात. नेपाळांतील कीर्तिचंद्रानें केलेल्या अमरकोशाच्या तिवेटी भाषांतराचाहि येथे उल्लेख करणे जरूर आहे. बोथलिंगनं त्याची प्रस्तवना व पहिल्या स्वर्गवर्गांतील दहा श्लोक जर्मन भाषांतरासहित दिलेले आहेत. अमरकोशाची नक्कल मागाहान पुष्कळ झाली. कांहीं कांहीं कोश तर अमरकोशाच्याच वाढविलेल्या आवृत्त्या आहेत. मोगगलानाचा “अभिधानपद्धिपिका” हे अमरकोशाचेच एक निराळे स्वरूप होय. अभिपुराणांतील कोशविभाग (अध्याय ३५९-३६६)–अमरकोशांतल्या प्रमाणेच कर्मनुक्रम असणारा–हा अमरकोशांतूनच घेतलेला असावा.

अमरकोशाचारील टीका—प्राचीन कोशकारांनी स्वतःच आपल्या ग्रंथांवर टीका लिहिल्या असतील हे म्हणणे मान्य होण्यासारखे नाही. तसेच असरेत तर उदा. अमर. २.९,५८ येथील पादवंधनम् जे जागीं “यादवं धनम्” असा पाठभेद आला नसता, व पेशीकोश हा स्मास मानणे अथवा पेशी व कोश असे दोन शब्द मानणे (अमर. २.५,३८) अशा प्रकारचा नंतरच्या टीकाकारांत मतोदे राहिला नसता. तथापि अमरकोशाचारील टीका एकंदर्दीत महत्त्वाच्या होत. स्वतः कोशकारांनी स्पष्टार्थीक लिहिण्याची खबरदारी घेतली असली तरी कांहीं कांहीं ठिकाणीं त्याच्या संगण्यांत अस्पष्टपणा राहतोच. एकार्थकोशांत एका अर्थांने शब्द कोठर्थीत समजावयाचे यांसंबंधी शंका राहुं शकते, व अनेकार्थकोशांत कोणता शब्द अनेकार्थवाचक आहे यांसंबंधी व त्यापेक्षांहि खुद अनेकार्थवाचक शब्दाङ्कितके अनेक अर्थ असणारे त्यांचे अर्थ कसकसे समजावयाचे यांसंबंधी शंका राहते.

अमरकोशावरील सुमारे ५० टीकांचीं नंवं उपलब्ध आहेत. टीकाकार भट क्षीरस्वामी हा दाक्षिणात्य असावा, “स्वामिन्” या उपाधीवरून हा पुष्कल-जुना असें शक्य आहे व राजतंगिर्णीतील (४.४८९) काशमीरच्या जयापीड राजाच्या कारकीर्दीत (८ व्या शतकांत) राहणारा जो शब्दविद्योपाध्याय ‘क्षीर’ तो व हा एकच असें एक मत आहे. क्षीरस्वामीने भोज उधृत केला आहे व गणरत्नमहोदधीचा कर्ता वर्धमान (इ. स. ११४०) याने क्षीरस्वामीमधील अवतरणे दिली आहेत, म्हणून त्या दोघांमध्ये (अकरावे शतक) क्षीरस्वामीचा काल असावा असें ऑफिट म्हणतो. त्याच्या टीकेचे नंवं ‘अमरकोशोद्वाटन’ असें आहे व रायमुकुटाच्या टीकेप्रमाणे अवतरणांनी भस्तु काढलेली नाही. तथापि ही मूल्यवान आहे. अमरकोशासह ही टीका कृ. गो. ओक यांनी संपादिली आहे. या टीकत कात्य, मुनि, भागुरि, माला अथवा मालाकार, निघण्ठु, शाश्वत, अमरमाल, अभिधानकार, अभिधानशेष, अनेकार्थ, श्रीहर्ष, दुर्ग, भोज, रुद्र या कोशांचा अथवा कोशकारांचा उल्लेख व उपाध्याय, गौड, भोज, आचार्याः, नारायण इत्यादि टीकांचा उल्लेख आढळतो. या ग्रंथाच्या शेवटी क्षीरस्वामीने उल्लेखिलेल्या सुमारे २४० ग्रंथांची यादी व टीकेतील शब्दांच्या सुची दिल्या आहेत त्या महस्त्वाच्या आहेत.

सुभूति (सुभूतिंचंद्र) या बौद्ध टीकाकाराचा काल अनिश्चित आहे. तथापि तो रायमुकुटाच्या आर्थीचा आहे. कारण रायमुकुटाने याचे उल्लेख केले आहेत. सुभूतीच्या ‘कामधेनु’ नांवाच्या या टीकेचे तिकेटी भाषांतर उपलब्ध आहे. चंद्र व्याकरणाची पूर्ति करणारे व त्यावर टीका करणारे जे बौद्ध पूर्णचंद्र व रत्नमति, त्यांचे ग्रंथ इतर कांहीं ग्रंथांवरोवर या टीकेत उल्लेखिलेले आहेत.

पूर्वीच्या दहा टीकांचा सारांश आपल्या ‘टीकासर्वस्वांत’ देणारा (दशटीकाविद) सर्वांनंद वन्ध्यवटीय हा सुद्धां राय-मुकुटाच्या पूर्वीचा असून दक्षिणहिंदुस्थानचा होता.

वृहस्पति रायमुकुटमणीची ‘अमरकोश पंजिका पदचंद्रिका’ ही टीका चिसूत व विद्रृतापूर्ण आहे. आपल्या प्रस्तावनेन हा स्वतःस गोविंदाचा मुलगा व बंगालमधील राडाचा रहिवाशी असल्याचे लिहितो. ज आपली टीका पूर्वीच्या सोळा टीकांव सार असल्याचे सांगतो. टीकेतील एका ज्योतिशास्त्रविषयक उल्लेखावरून (१.४.२१) टीकेचे सालइ. स. १४३१ निघतें. या टीकेचा उल्लेख रायमुकुटी (टीका) असा सुद्धां केलेला आढळतो. तदनुसार तिचा कर्ता ‘रायमुकुटीकार’ यानांवाने उल्लेखिला जातो. रायमुकुटाने २७० ग्रंथ व ग्रंथाकारांचा उल्लेख केला आहे.

भटोजी दीक्षिताचा मुलगा भानुजी दीक्षित (१७ व्या शतक) याच्या ‘व्याख्यासुधा’ अथवा ‘रामाश्रमी’ नामक टीकेची एक शिलाप्रेसची प्रत (फ्लॅट-झेडडी एम डी. ३५-१९०) आढळते. पंडित शिवदत्ताने प्रकाशित केलली (मुंबई १८८९) व उत्तम छापलेली एक प्रत आहे. तीतील विशेषेकरून अवतरणे विनचूक नाहीत; परंतु यांतील दोन सुची-दुसरी टीकेतील शब्दांची आहे-फार उपयुक्त आहेत. याखेरीज पुढील टीकांचा ऑफिक्टच्या ग्रंथ सूचीत उल्लेख आढळतो.

टीका: अमरविवेक महेश्वर; वृहद्वृत्ति; व्याख्याप्रदीप अच्युत उपाध्याय; क्रियाकलाप आशाधर; काशिका-काशी-नाथ; अमरकोशोद्वाटन-क्षीरस्वामिन्; बालबोधिनी-गोस्वामी; कौमुदी-नयनानंदशर्मन् व रामचंद्रशर्मन्; अमरयोशपंजिका अ० पदार्थकौमुदी-नारायणशर्मन्; अमरकोशमाला-परमानंद (सुचिपत्र); असरकोशपंजिका-वृहस्पति; गुरुभालप्रबोधिनी-भागु दीक्षित; बुधमनोहरा-महादेव; पदचंद्रिका-रायमुकुट; कामधेनु-सुभूतिंचंद्र; शब्दार्थसंदीपिका-नारायण विद्यावि.ोद; सुबोधिनी-नीलकंठशर्मन्; मुग्धबोधिनी-भरतसेन; व्याख्यासुधा अ० मुबोधिनी-भानुजी दीक्षित; सारुदुर्दी-मथुरेश विद्यालिंगार; अमरपद-पारिजात-मल्लिनाथ; विद्वन् मनोहरा अ० बुधमनोहरा-महादेवतीर्थ (वर पहा); अमरकोशविवेक-महेश्वर (वर पहा); त्रिकांड-नितामणि-रघुनाथ चकवर्ती; त्रिकांडविवेक-रामनाथ; वैष्णवकौमुदी-रामप्रसाद; प्रदीपमंजरी-रामेश्वरशर्मन्; पदमंजरी-लोक-नाथ; व्याख्यामृत-श्रीकर आचार्य; टीकासर्वस्व-सर्वांनंद; वृहदमरकोश-उल्लेख रायमुकुट. पुढील ग्रंथकारानीहि अमरकोशाधर टीका लिहिल्या आहेत. अपण्य दीक्षित; मंजु भट; रंगाचार्य; रामकृष्ण दीक्षित; लिंगसूरि; (लिंगभट ?); वैक्यगचार्य; कलिंग; उल्लेख उज्ज्वलदत्त व रायमुकुट; मुकुंदशर्मन्; राघवेंद्र; रामशर्मन्; रामस्वामी; रामाश्रम (भानुजी); लक्ष्मणशास्त्री; श्रीधर.

अमरोन्तर कोशा—पुरुषोत्तमदेवाचे शब्दकोशा—पुरुषोत्तमदेवाने अनेक व्याकरण व कोशविषयक ग्रंथ त्रिहिले आहेत. त्यांपैकीं या टिकांणी विशेषेकरून त्रिकांडशेष व हारावलीचा विचार करावयाचा आहे.

पुरुषोत्तमदेवाचा काल पूर्णपैणे निश्चित करतां येत नाही. बुइल्सनच्या म्हणण्याप्रमाणे पुरुषोत्तमदेव सुगारे १० व्या किंवा ११ व्या शतकांतील असावा. आनंदराम बरुआ यांच्या म्हणण्याप्रमाणे लक्ष्मणसेनाचा प्रधान हलायुध याचा हा वंशज समजाता, म्हणून १३ व्या शतकाच्या उत्तराधीपूर्वी हा असून शकणार नाही. हा बंगाली होता याविषयीं शंका दिसत नाही. बुइल्सननें याला जैन

म्हटले आहे तें बरोबर नाही. स्वतःचे समकालीन व सहकारी म्हणून पुरुषोत्तम आपल्या हारावलीच्या प्रशस्तीत धृतिसिंह आणि जनमेजय यांची नंवे व त्याच ठिकाणी आपले आधार ग्रंथ म्हणून 'शब्दांगंव', 'उत्पलिनी' (त्रिकाण्डशेषाच्या शेवटीं सुद्धा) व 'संसारावर्त' हीं नंवे देतो.

त्रिकाण्डशेष हे अमरकोशाचे परिशिष्ट आहे, हे त्याच्या नांवावरून उघड होते. यांत १०५० श्लोक असून त्यांत अमरांत व नेहर्मी न येणा=या शब्दांची कार महत्वाची व एकंदर चित्तकर्पक खवृष्टपाची अशी यादी आहे. विषयरचना अगदी अमरकोशासारखीच आहे. मात्र नानार्थवाचीत अमरापेक्षाहि सुधारणा करून वर्णानुक्रमांतेहि शब्दरचना केली आहे. (स्वरकायादिकायन्तकमात) विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे कांहीं कवचित् आढळणारीं बुद्ध नंवे, प्रज्ञापारभिता नांवाच्या बौद्ध ग्रंथांचे नंव व वौद्ध संस्कृतांतील अनेक शब्द यांत आले आहेत. हे ज्ञान यांने वडिलांपासून घेतले असण्याचा संभव आहे. आणखी विशेष म्हणजे रिंगोली=ओल व गैरे सारखे फक्त प्राकृतांत आढळणारे किंत्येक शब्द आपल्या कोशांत यांने दिले आहेत.

हारावर्लीत २७० श्लोक असून तिचे दोन भाग—एकार्थ व अनेकार्थ असे—पडतात. दुसऱ्या भागांत फक्त ४५ श्लोक आहेत व १२६ अनेकार्थवाचक शब्द अर्थोसहित दिले आहेत. एकार्थविभागांतील विषय बहुतेक त्रिकाण्डशेषांतील प्रमाणेच आहेत परंतु हारावर्लीत आणखी वरेच कवचित् आढळणारे शब्द दिले आहेत. हा ग्रंथ तयार करण्याकरतां पुरुषोत्तमदेवाला १२ वर्षे लागल्याचे लिहिले आहे. याचा अर्थ कवचित् आढळणारे शब्द शोधण्याकरितां त्यांने १२ वर्षे ग्रंथवाचनांत घालविली असा समजतां येईल. याचा एक एकाक्षरकोश व एक द्विरूपकोश अथवा शब्दभेदप्रकाश असे आणखी दोन कोश प्रसिद्ध आहेत.

शाश्वतकोशः—शाश्वताचा “अनेकार्थसुमुच्चय” हा ८०४ श्लोकांचा असून त्यांत १८०० शब्दांचे अर्थ दिले आहेत. शाश्वतकोशाची रचना व वर्णनपद्धति प्राथमिक स्वरूपाची असल्याचे वर सांगितेचे आहे. शाश्वताचा काल अनिश्चित आहे. कोशाच्या प्राथमिक स्वरूपावरून हा वराच प्राचीन असावाऱ्ये दिसते. परंतु नंतरच्या कोशांतून सुद्धांशाश्वतांत दिसून येणारी विशेष लक्षणे थोड्याफार प्रमाणांत दिसून येतात. शाश्वत हा सर्वोत्तम जुना म्हणजे अमराच्याहि पूर्वीचा असावा. शाश्वतांने आपल्या प्रशस्तीत (५, ८०६-७) आपले सहकारी म्हणून दिलेल्या चार व्यक्ती (खुडल, विद्याविलास, महावल, वराह) माहीत झाल्या तर त्याचा काल निश्चित होईल.

त्याच किंवा दुसऱ्या शाश्वताच्या नांवावर एक औषधीवनस्पतीचा कोश सरस्वतीनिघंडु नांवाचा-कोलंबो (१८६५ व १८८४) येथे प्रसिद्ध झाला आहे.

अनेकार्थविनिमंजरी:—काशमीरच्या महाक्षणपणकांने केकेल्या अनेकार्थ अथवा नानार्थधनिमंजरीचा शाश्वतकोशाशीं जरी फार जवळचा संबंध असला तरी ती त्यांतील केवळ वेंके घेऊन लिहिली आहे असे नाही. शाश्वतांत नसलेले अनेक शब्द व अर्थ यांत आहेत. याची रचना हुवेहूब शाश्वताप्रमाणे आहे. एक अनेकार्थवाचक अव्ययांचे प्रकरण मात्र गाळेले आहे. त्याएवजीं कांहीं कांहीं हस्तलिखितातून शेवटीं तर परिशिष्ट एकाक्षरनिघंडु म्हणून मुळ्य ग्रंथांच्या तीन विभागांना (श्लोकाविकार, अर्धश्लोकाविकार व पादाधिकार) जोडलेले आढळतात.

उपलब्ध ग्रंथ सदोष आहे. हस्तलिखितांच्या वर्णनावरून निरनिराळ्या प्रतीतील ग्रंथविस्तार इतका भिन्न आहे की त्या एकाच ग्रंथाच्या निरनिराळ्या आशूते असाव्यात असे वाटते. याशिवाय त्याच किंवा यासारखाच एक ग्रंथ गडसिंह अथवा दुर्गसिंह याच्या नांवावर आहे.

महाक्षणपणकाचा काल तूर्त निश्चित करतां येत नाही. जुन्या टीकाकारांना (रायभुक्यसुधां) याचा ग्रंथ माहीत असल्याचे दिसत नाही. कदाचित हा महाक्षणपणक व उणादिस्त्रुंचा टीकाकार क्षणपक हे एकच असतील.

विषय व विस्तार या बाबतीत शाश्वतकोशाशीं बरोबरी करणारे अजयपाल व धरणीदास यांचे दोन नानार्थकोश छापलेले नाहीत.

अजयपाल:—याच्या नानार्थसंग्रहात सुमारे १७३० शब्द आहेत. त्यांपैकी बहुतेक शब्द शाश्वतांत आलेले आहेत. यांची रचना वर्णानुक्रमांने अक्षरसंख्येकडे लक्ष न देतांना व वर्णविस्तारानुरूप केली आहे. प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटीं अव्यये दिली आहेत. इतर ठिकाणच्या प्रमाणे त्यांचे स्वतंत्र प्रकरण करून शेवटीं जोडले नाही. शब्दांचे अर्थ देण्याची अजयाची पृष्ठेति फार कौशल्याची आहे. पूर्वीच्या कोशांत ज्याप्रमाणे गैरसमजुती होण्यास जागा राहते तशी राहून नये म्हणून यांने खबरदारी घेतली आहे.

अजयपालाचा काल सुमारे ११०० च्या नंतरचा नसावा. कारण वर्धमानाच्या गणरात्नमहोदर्धीत (११४० त रचलेल्या) याचा उद्देश संपडतो. हेमचंद्र व त्याच शिष्य महेसूरि यांनाहि याची माहिती असावी असे दिसते. रायभुक्त याचा उल्लेख वारंवार करतो.

धरणीकोशः—धरणीदासाच्या अनेकार्थसाराचा उल्लेख बहुवर्णं धरणीकोश अथवा नुसता धरणी (मेदिनी पहा) असा केलेला आढळतो. याची रचना अन्त्यव्यंजन व अक्षरसंख्येनुसार केलेली आहे. “ क्षान्त ” शब्द “ हान्त ” शब्दाच्या नंतर दिले आहेत. रायमुकुटाने याचा उल्लेख केलेला असून याची हस्तलिखिते फार दुर्मिळ आहेत. ग्रंथकर्ता बुइल्सनच्या म्हणण्याप्रमाणे कनोजाचा ब्राह्मण असून वरुआने त्याला तेराव्या शतकात घाटले आहे.

हलायुधः—जुन्या कोशापैर्णी हलायुधाच्या अभिधानरत्नमालेचाच काल काय तो कांहींसा निश्चयपूर्वक अनुमानितां येतो. इं. भांडारकरांशीं जुळणाऱ्या छुडविंग हेलरच्या या बाबरींतील काळजीपूर्वक संशोधनाचुसार हलायुध १० व्या शतकाच्या मध्यास झाला असावा. त्यानें तीन ग्रंथ लिहिले. अभिधानरत्नमाला, कविरहस्य व मृतसंजीवनी. यांपैर्णी कोश सर्वात पूर्वीचा असावा. कविरहस्य हे९ ५० त मान्यखेटच्या तिसऱ्या कृष्णराजाच्या दरबारीं व मृतसंजीवनी धारचा मुंजवाकपति याच्या दरबारीं लिहिली गेली. हलायुध आपल्या पूर्वीने म्हणून अमरदत्त, वरसुचि व भागुरि आणि वोपालित यांचीं नंवे देतो. “ इयममरदत्त वरसुचि भागुरि वोपालितादि शास्त्रभ्यः । अभिधानरत्नमाला कविकण्ठविभूषणायसुद्धियते ” ॥ १२ ॥ पूर्वीच्या कोशांतुन याने पुष्कळ भाग शब्दशः घेतले असें संभवनीय आहे. ३५८ श्लोकांतील दुसरी ओढ अभिधानचितामणीच्या टीकेत हेमचंद्राने म्हटल्याप्रमाणे भागुरीची आहे. अभिधानरत्नमालेचे स्वरूप जुऱ्ये दिसते. शब्द व अर्थ सोप्या पद्धतीनें व पालहालिकपणे दिलेले आहेत. लिंगे स्पष्टपणे पुळिंगी वैगरे शब्दांशीं सांगितेली नाहीत. फक्त रूपभेद भान्न दर्शविला आहे. मोठ्या कोशांच्या आरंभी थेणारी परिभाषाहि नाही. यांत सुमारे ९०० श्लोक आहेत (अमरकोश याच्या जवळ जवळ दुप्पट आहे) व त्याचीं पांच कांडे केलीं आहेत.—स्वर्ग, भूमि, पाताळ, सामान्य व अनेकार्थकांड. आजड टीकाकाराने वर्ग मागिले आहेत.

हलायुधकोशाची ऑफ्रेक्टूने (लंडन १८६१, ग्लॉसरीसह) प्रकाशित केलेली प्रत उत्तम आहे. षट्कोशासंग्रहांत (बनारस १८७३) दुसरी एक प्रत आहे. याची तिलक नांवाची एक टीका बुलहरमें आपल्या गुजराथ हस्तलिखितांच्या कॅटलॉगांत उल्लिखिली आहे (३. पृ. ३४). स्वतःस चिभुवनपालाचा मुलगा व डाल्यणिपृथ्वीपाल (डाळणि ?) चा नातू म्हणविणाऱ्या श्रीमदाजडाची (श्रीमहाजडाची ?) टीका आहे. या टीकेत भागुरि, शाश्वत, अमरकोश, क्षीरस्वामी, बुद्धिसागर, विश्वप्रकाश, शब्दभेद, भोज व अमरमाला इतक्यांचा उल्लेख आहे. अभिधानचितामणीच्या सारोद्धरांत पुन्हां पुन्हां उल्लिखिलेली हलायुधटीका व आजडाची टीका या कदाचित एकच असतील. टेलर (क. १.३९५.) व किटेल (इं. अं. ४.१७) यांनी हलायुधाच्या एका कानडी टीकेचा उल्लेख केलेला आहे.

यादवः—हलायुधाच्या अभिधानरत्नमालेपेक्षां सुमारे शंभर वर्षांनी अलीकडील यादवप्रकाशाची वैज्ञानिकी होय. यापेक्षां अधिक खात्रीचा काल निश्चित करतां येत नाही. यादव हा दंतकथेवरून रामानुजाचा समकालीन प्रथम शिक्षक, नंतर शिष्य होता. कांजीपुरम् जवळील एका खेड्यांत याचा जन्म झाला होता व हा कांजीपुरम् येथेच वैष्णवसंस्थासी होऊन मेला. हलायुधकोश व पुढे वर्गिलेला धनंजयकोश यांच्याप्रमाणे वैज्ञानिकी ही दक्षिण हिंदुस्थानांतील होती.

आपण कोणत्या मूळ ग्रंथाचा आधार घेतला याविषयीं यादवांने कांहीं सांगितेले नाही. तथापि बहुशः त्याच्या आर्थी हलायुध व वाचस्पति आणि व्याडि हेति होऊन गेले असावेत.

अभिधानरत्नमाला व वैज्ञानिकी यांच्या कालामध्ये फारसे अंतर नसलें तरी दुम्हान्याने पहिल्याच्यापुढे पुष्कळच प्रगति केलेली आढळते. शब्दांचे अर्थ, रचना व लिंगानिर्देश विनचुक असून कोशल्याने मांडले आहेत. ग्रंथ लावण्याची किळी परिभाषेत सांगितली आहे, त्यासंबंधी वर उल्लेख आलाच आहे.

वैज्ञानिकीचा विस्तार वराच मोठा आहे. या बाबरींत तिची, इतकाच विषय देणाऱ्या सर्व जुन्या—व कदाचित नव्याहि—कोशांवर ताण आहे. वैज्ञानिकीची आठ कांडापैर्णी १—४ त एकार्थवाचक शब्द व ५—८ त नानार्थवाचक शब्द आहेत. ग्रंथाचे शेवटीं अव्ययांचे एक प्रकरण, एक लिंगानिर्देश व पर्यायसंयोगन्यायप्रदर्शनाध्याय नांवाचा एक नानार्थवाचक शब्दांचा संग्रह आहे.

धनंजयः—कै. बी. पाठक व डॉ. भांडारकर यांनी धनंजयकवीची नाममाला ही प्राचीन कोशापैर्णी आहे असे सांगितले नसते तर तिचा येथेनिर्देश करण्याचेहि कारण नव्हते. या ग्रंथाच्या पहिल्या परिच्छेदाच्या शेवटीं दोन श्लोक आहेत. त्यांत धनंजय स्वतःला कवि व द्विसंघानकाव्याचा कर्ता म्हणवितो. हे काव्य—याचे दुसरे नांव राघवपांडवीय—काव्यमालेत (१८९५) छापले आहे व गणरत्नमहोदर्थीत (११४० तील) यांतील चार अवतरणे सांपदतात. यावरून धनंजय कवि—अर्थात नाममालेचा कर्ता—जास्तींत जास्त बाराव्या शतकाच्या आरंभीचा असेल. डॉ. भांडारकरांच्या म्हणण्याप्रमाणे कविराज (सुमारे १०००) याने राघवपांडवीयाची बहुतेक केली असल्यामुळे तो कविराजाच्या पूर्वीचा असावा. पाठकांच्या म्हणण्याप्रमाणे धनंजयाला श्रुतकीर्ति त्रैविद्य म्हणत असत व राघवपांडवीयाची रचना त्याने इ. स. १२३ नंतर लवकरच केली. याशिवाय आपल्या एका प्रशस्तीमध्ये राजशेखाराने

धनंजयाचा स्तुति केलेली आहे. कलंटने म्हटल्याप्रमाणे हा राजशेखर व नाटकार राजशेखर एकच असल्यास धनंजयाचा काल पुष्कळच मार्गे न्यावा लागेल.

धनंजय हा दिंगवर जैन असून कर्नाटकचा रहिवासी होता. नाममालेची हिचेच नांव निघण्टसमय—अनेक संस्करणे झाली. त्यांत एकार्थवाचक शब्दांचे २०० श्लोक आहेत. रचना थोडी चमत्कारिक आहे तथापि बुद्धिमत्तेन याला कोणत्याहि विशिष्ट पध्दतीने न बांधलेला समानार्थक शब्दांचा हा अगरी लहान गट आहे असें म्हणतो, तें थोडे अतिशयोक्तीचे आहे. मूळ नाममालेच्या शेवटीं पांच श्लोकांची प्रशस्ति आहे. त्यांत स्वतःच्या काव्याखेरीज अकलंक व पूज्यपाद यांची नांवे तो उल्लेखितो. शिवाय नाममाला “ शतद्रुयं श्लोकानाम् ॥ ” आहे असेहि तो स्पष्ट म्हणतो. (“ प्रमाणमकलंकस्य पूज्यपादस्य लक्षणम् । द्विःसंधानंकवेऽकाव्यं रत्नत्रयम् पश्चिमम् ॥ ३ ॥ ” कवेद्यंनंजयस्थेयं सत्कवीनां शिरोमणे । प्रमाणं नाममालेति श्लोकानांचं शतद्रुयम् ॥ ४ ॥ ”) म्हणून ही शिलाप्रत बहुतेक मूळच्या ग्रंथाचीच असावी. परंतु कांहीं हस्तलिखितांतून नानार्थवाचक शब्दांचा हि एक ५० श्लोकांचा दुसरा परिच्छेद आढळतो. त्यांत पहिल्या परिच्छेदास शब्दसंकीर्णप्रस्तुपण व दुसऱ्यास शब्दसंकीर्णस्वरूपनिहृपण असें म्हटले आहे (उदा. प्रो. याकोबीकडे असलेल्या एका हस्तलिखितांत). दुसऱ्या हस्तलिखितांत (उदा. इंडिया ऑफिसमधील) निरालींच नांवे आहेत. बैनेलं थोडक्यांत वर्णिलेल्या एका हस्तलिखितांत प्रथाचे तीन परिच्छेद केले आहेत. टेलरच्या कॅटलगांत कानडी टीकेसहित असलेल्या हस्तलिखितांचा निंदेश आहे.

धनंजयाचा टीकाकारांनी उल्लेख फार कमी केलेला आढळतो. रायमुकुदाने एकदां व हेमाद्रीने रघुवंशदर्पणांत कांहीं वेळां याचा उल्लेख केला आहे.

धनंजयाचा नाममालेमध्ये सामारिक शब्द मुख्य शब्दाजवळच देण्याचा—इतर कोशांत न आढळणारा—विशेष प्रकार आढळतो. उदा. “ कुंभिनीलोर्वाचोवीं जगतीगौवैसुंधरा ॥ ६ ॥ ” तत्पर्यायधर: शैलस्तपर्यायपतिनृपः । तत्पर्यायहो वृक्षः शब्दमन्यं च योजयेत् ॥ ७ ॥ ... ॥ तत्पर्यायचरो ज्ञेयो हरिविलिमुखः कपिः । वानरः छवगर्थव गोलांगूलोऽथ मर्कटः ॥ १२ ॥ ... कान्तारमटर्वौ दुर्गं तच्चरः स्याद्वनेचरः ॥ १३ ॥ ... शरं वनं कुशं नीरं तोयं जीवनमत्विषम् । तत्पर्यायचरो मत्स्यस्तपर्यायप्रदोधनः । तत्पर्यायोद्भवं पद्मं तत्पर्यायधरो मनुधिः ॥ १६ ॥ ”

महेश्वर:—महेश्वरकवीचा विश्वप्रकाश नामक २२४० श्लोकांचा नानार्थकोश ग्रंथकत्यर्थाच्याच उल्लेखावरून ११११ त रचिला गेला. मूळ कोशाला २३ श्लोकांची प्रस्तावना असून त्यांत महेश्वराने आपले पूर्वज व उपयोग केलेले ग्रंथ यांविषयीं माहिती दिली आहे. वैद्याच्या कुलांत याचा जन्म शाला होता. व चरकतंत्रावर टीका लिहिणारा व साहसाङ्क राजाच्या दरबारी राजवैद्य असलेल्या हरिंचंद्राचा हा मुलगा होता. महेश्वराने स्वतःहि एक साहसाङ्कचरित लिहिले आहे (साहसाङ्कचरित, प्रस्तावना ५, १२). पूर्वजां-पैकी गधीपुरच्या राजाच्या दरबारचा वैद्य कृष्ण, दामोदर, मल्हण, व त्याचा पुत्रप्या केशव (कृष्ण) यांची नांवे सांगितलीं आहेत. शेवटचा मुलगा श्रीब्रह्म हाच महेश्वराचा वाप होय. ग्रंथाच्या शेवटीं ग्रंथकत्यर्थाला “ सकलैवद्याजन्मकराजशेखर ” अशी (किंवा अशासारखी) पदवी लावलेली आढळते.

आपल्या पूर्वीं होऊन गेलेल्यांपैकीं महेश्वराने भोगीद्र, कात्यायन, साहसांक, वाचस्पति, व्याडि, विश्वस्तुप, अमरमंगल, शुभांग, वोपालित, व भागुरि यांचा उल्लेख केलेला आहे. “ भोगीन्द्र कात्यायन साहसांक वाचस्पति व्याडिपुरःसराणां । सविश्वस्तुपामरमंगलांना शुभांग वोपालित भागुराणां । कोशावकाशात्प्रकटप्रभाव संभावितानर्थ्यंगुणः स एषः ॥ ”

प्रस्तावनेनंतर ग्रंथाचा मुख्य भाग—मुख्यखंड सुरु होतो (विश्वप्रकाश प्रस्तावना ५, १४). शब्दरचनेसंबंधी वर सांगितलेच आहे. मुख्यखंडाच्या शेवटीं नानार्थभव्ययें आहेत, नंतर आणखी थोडे श्लोक आहेत. त्यांतील शेवटच्या श्लोकांत ग्रंथाचा काल दिला आहे. “ रामानल्यांप्रमुखैः शक्कालेभिलक्षिते (१०३३) । कोशं विश्वप्रकाशाख्यं निरसाच्छ्रीमेहेश्वरः ॥ ”

वल्लभगणीं सारोद्धारांत एका लुम विश्वटीकेचा उल्लेख केला आहे. त्या ठिकाणीं दिलेल्या अवतारावरून असें दिसते की, या टीकेत शब्दार्थं स्पष्ट करण्याकरितां वाङ्मयांतून उदाहरणे दिलीं आहेत. उदा. “ भोहमिच्छित्ति मूच्छर्यामविद्यायांच सूरयः ॥ ” या स्थर्वीं मूच्छेचे उदाहरण (कुमारसंभव ४, १) व अविद्येचे (=विपर्यय) : भर्तुर्हर्तील “ न मुच्चामः कामानहह गहनो मोह-महिमा ” असें दिले आहे.

मंख:—११३५ ते ११४५ च्या सुमारास श्रीकाठ्चरित लिहिणारा काश्मीरी मंख व अनेकार्थकोशाचा कर्ता मंख हे एकच असल्यास मंखचा काल १२ व्या शतकांत पडेल. हे दोधे एकच याविषयीं जवळ जवळ शंका नाहींच. कांहीं ज्ञाले तरी हा मंख ११५० च्या फारसा अलीकडचा असें शक्य नाहीं. कारण हेमचंद्राचा शिष्य हेमचंद्रसूरि हा त्याचा उल्लेख वारंवार करतो.

मंखकोशांत सुमारे १००० श्लोक आहेत. रचनेत सांगण्यासारखा विशेष असा कांहीं नाहीं. अनेकार्थ व लांचीं स्पष्टी-वर्णे यापैकीं कांहीं केवळ मंखांतच संपूर्णार्थी आहेत. परंतु साधारणपणे अमराचा नानार्थवर्ग व शाश्वत यांच्यांतील विषयच

यांत आहेत. या दोहोंचा उल्लेख तो आपल्या प्रमाणग्रंथांत करतोहि. यांशिवाय भागुरि, कात्य, हलयुध, हुग व धन्वंतरीचा निषंटु हे याचे आणखी प्रमाणग्रंथ होत.

मंखकोशाला इतके महत्व येण्याला त्याची एक टीका कारणीभूत झालेली आहे. तिचा पहिला दोनतृतीयांशन भाग उपलब्ध आहे. हिचा कर्ता स्वतः मंखच असावा. यांत त्याने शब्दार्थांचे विवरण वाढूयांतील उदाहरणे देऊ केले आहे. त्याला हे बहुतेक बाबतीत चांगले साधले आहे. ज्या बाबतीत त्याला उदाहरण माहीत नसेल त्यावेळी तो आपले अज्ञान स्पष्टपणे कवूल करून “उदाहरणमन्वेष्यम्” असे सांगतो.

काश्मीरच्या बाहेर मंखकोश फारसा प्रसिद्ध नाही. स्तुतिकुसुमांजलीच्या व युधिष्ठिरविजय काव्याच्या आपल्या टीकांत राजानक रत्नकंठ याने व अनेकार्थसंप्रहाराच्या टीकेत मंहंद्राने याचा वारंवार उल्लेख केला आहे. स्तुतिकुसुमांजली टीका १.५; २.१४; ५.१२या छिकार्णी मंखांतील अवतरणे वरोबर दिली असल्यामुळे मंखाने आणखी एक एकार्थकोशसुधृशं रचिला असावा असे वाटते.

हेमचंद्राचे शब्दकोश: (१०८८-११७२) हे भारतीय कोशशास्त्राच्या छानीने फार महत्वाचे आहेत. हेमचंद्राच्या व्याकरणप्रमाणेच त्याचे शब्दकोशहि भारतीय संशोधनाचे व्यापक व पूर्ण स्वरूप दर्शवितात. हेमकोश फार चांगल्या स्वरूपांत आज उपलब्ध आहेत. आज उपलब्ध नसलेल्या साधनांचा हेमचंद्राने उपयोग केलेला होता व आज उपलब्ध असलेल्या हस्त-लिखितपेक्षां त्याचे वेळर्वी हस्तलिखिते अधिक खात्रीलायक होती. याशिवाय त्याच्या कोशांवर त्याने स्वतः, त्याच्या शिष्यांनी अगर नंतरच्यांनी टीकाहि लिहिलेल्या आहेत. व्याकरणशास्त्राच्या इतिहासाला ज्याप्रमाणे हेमचंद्राच्या शब्दशासनांच्या टीकांचे महत्व आहे त्याप्रमाणेच शब्दकोशशास्त्राला या टीकांचे महत्व आहे.

हेमचंद्राने चार शब्दकोश लिहिले आहेत. एक एकार्थ: “अभिधानचितामणिनाममाला,” दुसरा अनेकार्थ: “ अनेकार्थ-संप्रह,” तिसरा अत्यंत महत्वाचा प्राकृत शब्दकोश: “देशीनाममाला अथवा रत्नावलि” व चौथा “निघंटुशेषः”. देशीनाममालेच्या शेवटी म्हटल्या प्रमाणे ‘वायरणसेसलेसो’ (८) हे चारी कोश त्याच्या व्याकरणाचे परिशिष्ट म्हणूनच समजावयाचे. कोशांचा व त्यावरील टीकांचा काळ कोणता यांसंबंधी बुलहरच्या म्हणण्याला अनुसून खालील गोष्टी सांगतां येतील—व्याकरणाची रचना समाप्त झाल्यावर व राजा जयसिंहाचे मरणाच्या अगोदर (११४१ ते ११४३ चे दरम्यान) बहुतेक एकार्थकोश व अनेकार्थ कोश तयार झाले असावेत. जयसिंहाचा मृत्यु (११४३) व राजा कुमारपालाशी हेमचंद्राचा परिचय झाला ती वेळ (सुमारे ११५८) या दोहोंच्यामधील काळांत प्राकृत कोश व निघंटुकोश यांची रचना झाली. अभिधानचितामणीर्ची परिशिष्ट (“शेषाः”) याच काळांत तयार झालीं असणे शक्य आहे. याचे स्वतंत्र नांव शेषाख्यनाममाला अथवा शेषसंग्रह असे आढळते. व हीं अभिधानचितामणीलान जोडलेली, टीकेच्या किंत्येक हस्तलिखितांतून आढळतात. यावरू हीं अभिधानचितामणीवरोबरच म्हणजे हेमचंद्राच्या आयुष्याच्या शेवटी शेवटी रचिली असावीत. अभिधानचितामणीची टीका हा निःसंशय हेमचंद्राचा शेवटचा ग्रंथ होय. अनेकार्थसंप्रहाराची टीका त्याच्यांने लिहिलेली आहे.

अभिधानचितामणि सदा कांडांचा असून त्यांत १५४२ श्लोक आहेत. प्रस्तावनेत (१-२३) ग्रंथकाराने आपल्या नाममालेत कोणकोणत्या प्रकारचे शब्द (रुठ, यौगिक व मिश्र) दिले आहेत त्यांचिष्यांचे सविस्तर लिहिले आहे. रूपमेद दाखविला आहे. परंतु अमर वगैरप्रमाणे लिंगमेद हेमचंद्राने दाखविलेला नाही. “लिंगतु द्वेष्यं लिंगानुशासनात्” (१९) असे म्हणून आपल्या (स्वोपज्ज) ‘लिंगानुशासना’वर हवाला दिला आहे. ही गोष्ट हेमचंद्राच्या इतर कोशांसह लागू आहेच. प्रस्तावनेच्या शेवटच्या चार श्लोकांत प्रत्येक कांडाची विषयसूची दिली आहे. पहिल्या कांडांत जैनांच्या अधिदेवतांचे सांग वर्णन, हुसन्यांत राहिलेल्या बाबाण दंवतांचे वर्णन, तिसन्यांत मनुष्ये, चौथ्यांत पशु, पांचव्यांत पाताळवासी, सहाव्यांत भाववाचके, विशेषणे व अव्यये यांचे वर्णन आहे. प्रस्तावनेची समाप्ति संक्षिप्त परिभाषांनी केली आहे “त्वन्ताथादि न पूर्वगो.”

ज्या ग्रंथांचा साधनाप्रमाणे उपयोग केला असेल त्यांचेविषयी हेमचंद्राने एका शब्दानेहि उल्लेख केलेला नाही. तथापि अमरकोशशिवाय हलायुधकोशूव वैजयन्ती या बाबतीत उपकारक झाली असावी.

अभिधानचितामणीतील उतारे घेऊन शुभमीलगणीने (१५ व्या शतकाचा उत्तरार्ध) एक ‘पंचवर्गानामसंग्रह’ म्हणून ग्रंथ तयार केला. हा ग्रंथ अभिधानचितामणीचेच एक तन्हेचे रूपांतर असावे असे दिसते. ग्रंथकर्ता अकवराच्या कारकीदीत (१५५६-१६०५) होऊन गेला. साधु सुंदरगणीच्या शब्दरत्नाकारांत (१७ व्या शतकाचा आरंभ) अभिधानचितामणीप्रमाणेच विषयविभाग आहेत, व त्याच्यादीची याचा अगदीं जवळचा संबंध आहे.

अभिधानचितामणीच्या टीका अनेक आहेत—पहिली हेमचंद्राची स्वतःची. या टीकेच्या (विवृतीच्या) प्रस्तावना—श्लोकांत झ्याडि, धनपाल व वाचस्पति यांना प्रमाण मानले आहे. या टीकेत ज्या ग्रंथांचा व ग्रंथकारांचा उल्लेख आलेला आहे

त्यांचा संग्रह वोथलिंगने आपल्या अभिधानचितामणीच्या प्रतीत केला आहे. हमचंद्राच्या टीकेवा एक सारांश (अवचूरी, अवचूर्णिका) एका हस्तलिखितांत असावासें वाटते.

दुसरी एक टीका वाच्नाचार्य वादिशीवलभ (वलभगणी) याची योधपुरचा राजा सूर्यसिंह याच्या कारकीर्दीत (१६११ त) लिहिलेली 'सारोद्धार' ही टीकाकाराच्या स्वतःच्या म्हणण्याप्रमाणे 'नामनिषेय' नांवाच्या एका मोठ्या ग्रंथाचा सारांश आहे 'निरणायि मया नास्नां निषिद्धो नामनिषेयं.' तिच्या नांवावरून हे स्पष्ट दिसते. १६३० त झालेली देवसागरगणीची 'व्युत्पत्तिरत्नाकर' नांवाची एक तिसरी टीका आहे.

अभिधानचितामणीचे 'शेषाः' (शेषसंग्रह परिशिष्ट) वोथलिंगन आपल्या अभिधानचितामणीच्या प्रतीत शेवटी (पृष्ठ ४२१—४३ मध्ये) दिले आहेत. अभिधानसंग्रहांतहि ते छापले आहेत. आप्रेक्टच्या स्थणण्याप्रमाणे वल्लभगणीने रामदास-मालेच्या अभिधानचितामणीच्या प्रतीत (पृ. २१९—२१) व अभिधानसंग्रहांत (२ नं. ११) एका जिनदेवमुनीश्वराने अभिधानचितामणीचे काढलेले वेचे (शिळेंछ) छापलेले आहेत.

अनेकार्थसंग्रहांत ७ काण्डे व १८२९ इलोक आहेत. पहिल्या घट्कांडांत खरा अनेकार्थसंग्रहाचा भाग असून त्यांत एक-दोन-तीन--चार-पांच व सहा अक्षरी शब्द (नामे व विशेषणे) ओळीने दिलेले आहेत. सातव्या काण्डांत अनेकार्थअन्यये असून ते पट्काण्डाच्या शेषाग्रमाणे आहे. त्याचें नांव हस्तलिखितांतूनहि 'अनेकार्थसंग्रह' असें आढळते.

अभिधानचितामणीच्या प्रस्तावनेतल्याप्रमाणे याहि कोशाला साधनीसूत झालेल्या ग्रंथांचा उल्लेख याच्या प्रस्तावनेत नाही. विशेषाश हे बहुतेक मुख्य साधन असावे. तसें नसेल तर विशेष व अनेकार्थ यांमध्ये जो निकट संबंध दिसून येतो तो दोघांनीहि एकच जुन्या साधनांचा उपयोग केल्यासुले उत्पन्न क्षाला असेल. अनेकार्थसंग्रह हा शब्दरचनेशिवाय इतर बावर्तीत विशेष-कोशाची हुवेहुव प्रतिकृति आहे. व म्हणून तो नंतर कोणी तरी अभिधानचितामणीला पुस्ती म्हणून तयार केला असावा. या विलस-नच्या विलक्षण विधानाचे वैयर्थ्य गोल्डस्टकरै (१८५० तच आपल्या संस्कृत डिक्षनरी पृ. २४५ त) आपल्या कोशाच्या प्रस्तावनेत असें दाखविले आहे की, हे उपर्युक्त अनेकार्थकोश सारखे सारखे आहेत परंतु एक नव्हेत.

अनेकार्थसंग्रहांत ३९०० शब्द थोडक्यांत परंतु स्पष्टपणे सांगितले आहेत. शब्दरचनाहि उत्तम आहे. हेमचंद्राने अक्षर-संख्याचे केवळ नव्हेत तर आद्याक्षर व अन्त्याक्षर शिवाय प्रथम व्यंजनाउढून स्वर या सर्वोच्चा विचार वर्णानुक्रमरचनेत केला आहे.

या कोशावर 'अनेकार्थकैवाकरकौमुदी' नांवाची टीका आहे. हेमचंद्राने स्वतः लिहिल्याप्रमाणे हिचा आरंभ आहे. 'निजानेकार्थसंग्रहे वक्षयेटीकाम् ।' टीकिला आरंभ करून दुसरा श्लोक पुरा होण्याच्या पूर्वीच त्याला मृत्युने गांठले असावे हेहि असंभवनीय नाही. हस्तलिखितांत २ च्या, ३ च्या व ७ कांडाच्या शेवटी आदलणाऱ्या प्रशस्तीत महेद्वसूरि नांवाचा त्याचा शिष्य स्वतःस टीकिचा कर्ता अथवा प्रकाशक म्हणवितो. आपल्या गुरुने स्वभुवाने सांगितलेल्या अर्थाशुसार लिहून त्याच्या नांवानेच ही टीका प्रसिध्द केल्याचे तो लिहितो. यापेक्षां अधिक सूक्ष्म माहिती लागत नाही. टीकिचे आधार प्रस्तावनेत सांगितले आहेत ते - विशेष-प्रकाश, शाश्वत, रभस, अमरसिंह, मंख, व्याडि, धनपाल, भागुरि, वाचस्पति, यादव, व धन्वंतरिनिघंट. बाकी या यादीवर फारसा भरंवसा ठेवण्याचे कारण नाही.

निघंटुशेष:—हा वनस्पतिशब्दकोश ३९६ श्लोकांचा असून त्याच्या नांवावरून हा अभिधानचितामणीतील ज्याला 'शेषाः' लिहिले नाहीत अशा वनस्पतिकोषाचे (श्लो. ११३१—११२०१) परिशिष्टच्च होय. या पुस्तकाची सहा कांडे आहेत व त्यांत ओळीने वृक्ष, गुल्म, लता, शाक, तृण, व धान्य असे विषय आहेत. कमळाच्या जाती (३. ३२३—३१) व संबंध धान्यकांड अभिधानचितामणीतील त्या त्या भागाशी (११६० पुढे, ११६८ पुढे) तंतोतंत जुळते. डॉ. भाऊ दार्जीच्या तोंडी सांगण्यावरून बुल्हरने मट्टल्याप्रमाणे मात्र रत्नविभाग निघंटुशेषाच्या उपलब्ध प्रतीत सांपडत नाहीत. या प्रतीत (अभिधान-संग्रह २ नं. ९) पहिल्या कांडाच्या आरंभी एक मोठा व इतर कांडांत लळान लळान खंड पडलेले आढळून येतात. पीटरसनच्या ५ च्या रिपोर्टीत पृ. २३ वर हेमचंद्राच्या मरणानंतर सुमारे ५० वर्षांनी लिहिलेले निघंटुशेषाचे हस्तलिखित उल्लेखिले आहे. या हस्तलिखिताच्या आधाराने मुंबई प्रतीपेक्षां अधिक शुद्ध व संपूर्ण नवी प्रत काढणे अशक्य नाही. निघंटुशेषावर टीका नसावीसे दिसते.

मेदिनीकराचा नानार्थशब्दकोश:—याचा मेदिनीकोश अथवा मेदिनी या नांवाने उल्लेख करितात. कलकत्ता आवृत्ती-प्रमाणे हा २३०० श्लोकांचा आहे. ग्रंथकर्ता स्वतःस प्राणकर (पण्डुनकर ?) म्हणवितो. त्याच्याविषयी अधिक माहिती नाही. भांडारकरांच्या हिशोबांने (माळतीमाधवाच्या [१८७६] प्रस्तावनेतील पृ. १३) मेदिनीकराचा काळ १४ च्या शतकाच्या अखेरचा असावा,

मेदिनीला आरंभ परिभाषांर्थी होतो, त्यांत मुख्यतः लिंगनिर्देश कसा केला आहे यासंबंधी वर्णन दिले आहे. मुख्य कोशाचे वर्ग केले आहेत (कान्तवर्ग वैरे). शब्दरचना उत्तम आहे. अनेकार्थसंग्रहाच्या रचेनेहून फारसा फरक नाही. शेवटच्या श्लोकांत साधनीभूत ग्रंथांची व कोशकारांची यादी आहे. या यादींत अनेक कोशकारांचा उलेख आहे म्हणून ती येथे उद्धृत करतोः—“उत्पलिनी शब्दरांगव संसारावर्त नाममालाख्याम्। भागुरि वरसचि शाश्वत वोपालित रंतिदेव हरकोषान्॥ अमर शुभांक हलायुध गोवर्धन रभसपालकृतकोषान्॥ स्त्रामरदत्ताजयगंगाधरधरणिकोशात्॥ २॥ हारावर्त्यभिधानं त्रिकांडशेषंच रत्नमालांच। अपि बहुदोषं विश्वप्रकाशकोपंच सुविचार्य॥ ३॥ वाग्मट माथव वाचस्पति श्वेषवृषाडितारपालाख्यान्॥ अपि विकृप विक्रमादित्य नामलिङ्गानि सुविचार्य॥ ४॥ कात्यायनवामनचंद्रगोभिरचितानि लिंगशास्त्राणि। पाणिनिपदानुशासनपुराणकाव्यादिकंच सुनिरूप्य॥ ५॥ षट्गत गाथाकोश प्रणयन विख्यात कौशलेनायं। मेदिनिकरेण कोशः प्राणकरसूनुना रचितः॥ ६॥” यांत विश्वप्रकाश कोश आहे परंतु त्याला ‘बहुदोष’ असे विशेषण लावले आहे. विश्वत शब्दरचना सोपी व लिंगनिर्देश विनचूक नाहीं म्हणूनच हें विशेषण लावले असावें. तथापि विश्वाचा उपयोग मेदिनीकराने चांगलाच करून ध्यावयास कमी केले नाहीं. इतकेच नव्हे तर हा ‘बहुदोष’ विश्वच त्याचा मुख्य आधार असेंगे संभवनीय आहे. वाकी मेदिनोकर स्वतंत्रपें पाठभेद देतो हेंहि सांगितले पाहिजे. उदा. हा कून्तल चा अर्थ चक्र असा देतो; तर महेश्वर लांगल असा देतो. असो.

मेदिनीची एक टीका आहे म्हणतात. परंतु त्यासंबंधी सविस्तर माहिती अजून मिळाली नाहीं.

अलीकडील शब्दकोश—मेदिनीची गणना यांतच व्यावयाची. त्याशिवाय आणखी कांहीं येथे संभावयाचे आहेत. त्यापैकी कांहींचा काळ विश्वित आहे. हे शब्दकोश जुन्या कोशांतीलच विषय परंतु अधिक शुद्ध रूपांत देतात म्हणून यांचा उपयोग जुने अशुद्ध हस्तलिखितांतून मिळालेले शब्दविशेष शुद्ध करण्याकडे होतो.

केशवाचा कलपद्रु (शब्दकल्पद्रु):—अ. नामकलपद्रुम हा तीन स्कंधांचा एकाथशठकोश भरपूर माहितीचा असून मल्हि नाथ व दिनकर (१३८५ त लिहिणारा) या टीकाकारांनीहि याचा उलेख केला आहे.

महीपाचा शब्दरत्नाकर:—या कोशाच्या नानार्थविभागांचे नांव नानार्थ किंवा अनेकार्थतिलक असे असून त्याचा काळ १३७४ दिला आहे.

नानार्थरत्नमाला:—याचा कर्ता इस्गप दण्डाधिनाथ उर्फ भास्कर हा १४ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात विजयानगरच्या दुसऱ्या हरिहराच्या कारकीदीत होऊन गेला. याचे नांव निरूपम अश्ववा मिरुग असेहि दिलेले आढळते. याचा कोश बहुतेकवैयंतीवर उभारलेला असावा.

जटाधराचे अभिधानतंत्र (नामलिंगानुशासन):—ही एक तन्हेची अमरकोशाचीच वाढविलेली आवृत्ति आहे. कर्ता चाटि अथवा चड्यामचा (चितागांग-बंगाल) होता. ऑफिक्टच्या म्हणगण्याप्रमाणे हा रायसुकुटाच्या पूर्वीचा असावा.

रूपचंद्रः—याची लहानशी रूपमंजरी नाममाला ही १५८८ त रचिली गेली. याच सुमारास पुंडरीक विद्लाने शीघ्र-बोधिन नाममाला रचिली.

हर्षीकीर्तीची शारदीयाख्यानाममाला:—ही १६ व्या शतकाच्या अखेरीस तयार क्झाली. हा ग्रंथ षट्कोशसंग्रहांत शिळा-प्रेसवर छापला आहे. यांत प्रथम शारदीर्ची नावे दिलीं आहेत, त्यावरूनच याचे नांव वरीलप्रमाणे असावें. हा श्रीमालागुपुरीचा जैन रहिवाशी होता. “श्रीमालागुपुरीयाकाव्य तपागच्छाधिषः पूज्यपातसूरि श्रीप्रभुचंद्रकीर्तिगुरवस्तेषां पदानुप्रहात् भूमावाभिजनोचितां लघुतरं श्रीनाममालामिमां चक्रे पाठक हर्षीकीर्तिरस्तिवर्णं शेतावरं ग्रामणीः ॥”

अप्यश्यदीक्षिताची नामसंग्रहमाला (मुमारे १६ वें शतक):—हा एकार्थकोश असून यावरील टीकेत जुन्या कोशांतील अनेक अवतरणे दिलीं आहेत.

पद्मनाभाचा भूरिप्रयोगः—यांत एक लहान एकार्थकोश व मोठा अनेकार्थकोश असे कोश असून अमरकोशाचा टीकाकार नारायणशर्मन् या ग्रंथकल्पाचा उलेख करतो.

रामेश्वराची शब्दमाला:—ही भूरिप्रयोगासारखीच आहे. काळ माहीत नाहीं.

वेणीदिताचा पंचतत्त्वप्रकाशः हा १५४४ त ज्ञाला. याची शिळाप्रत षट्कोशसंग्रहांत आहे. यांत वेरेच अवार्चीन शब्द आहेत. उदा. “आरोहयंत्रपल्याण् ॥ जीन ॥ तरवारिस्तीव्रमार्गः कृपाणः कोषमंदिरः ॥ तलवार ॥ दिलीपति: सार्वभौमोधीशो भूपुरुंदरः ॥ पातिसाहः शाककर्ता ॥ सार्वभौमस्य” याचे भूमिभानुः, जलभानुः, तेजोभानुः, वायुभानुः, आकाशभानुः असे पांच भाग असून त्यांत मनुष्यमरीचिः, शैलमरीचिः, रिक्पालमरीचिः शब्दमरीचिः अर्शीं पोट प्रकरणे आहेत. याचा काळ ‘क्षितिगगन तुरंगक्षोणिसंख्येक वर्षे (१७०१) शुचिधवल सुषष्ठयां भानुवारेच हस्ते ।’ असा दिला आहे. ग्रंथकल्पाची आपले वर्णन ‘श्रीयाद्विकवैश्वावतंस नीलकंठात्मज जगज्जीवनसूत्र वेणीदत्त’ असे दिले आहे.

मथुरेश विद्यालंकारः—याची शब्दरत्नावलि ही बहुआच्या म्हणण्याप्रमाणे अलीकडील सर्व कोशांत उत्तम असून १६६६ त रचली असावी.

अथेन्सचा डेसेट्रिंग्स गळानास याची १७८६—१८३३ न्या दरम्यान रचलेली संस्कृत एकार्थशब्दसूची (ग्लॉसरी) यासंबंधी वेबरने माहिती दिली आहे. व तदनुसार एकार्थकोश रचण्याची भारतीय पद्धति व युरोपियन शास्त्राच्या आकांक्षा यांचा मेल या सूचीत घातला गेला आहे. यांत मुख्य शब्द प्रथम घडी विभक्तीत दिला असून त्याचे समानार्थक शब्द (मुमारे २५०००) त्यावृुद्धे प्रथमेत दिले आहेत. गळानासच्या प्रस्तावानुसार ही सूची त्याच्या एकावा ब्राह्मण मित्रांनेत तयार केली असावीसे वाटते. वेबरने याचे कांही उतारे दिले आहेत. बोथलिंगच्या लहान शब्दकोशांत या कोशांतील अवतरणे घेतली आहेत. यांत कांही कांही ठिकाणी मूळ साधने सदोष असल्यासुळे अशवा ती वापरण्यांत चूक ज्ञाल्याने चुका ज्ञालेल्या आहेत.

विशिष्ट विषयांचे शब्दकोश—या प्रकारच्या शब्दकोशांच्या जाती व त्यांतील मुख्य ग्रंथ पुढे दिले आहेत.

एकाक्षरकोशः—या तन्हेच्या कोशांतून एकाक्षरी नामे ख, गो, भ वैरे सारखी किंवा सम्सारखी अव्यये अथवा निरनिराक्षया अर्थाने वापरली जाणारी कांही गृहार्थव्यंजक वर्ण किंवा अक्षरे दिलेली असतात. यामुळे या कोशांचा तंत्रवाङ्मयाच्या मात्राकाकोशार्थी संबंध लागतो. असे कांही ग्रंथ खाली दिले आहेत.

पुरुषोत्तमदेवाचा एकाक्षरकोशः हा द्वादशकोशसंग्रहांत शिळाप्रेसवर व अभिभानसंग्रहांत (१ नं. ४) व मुंबईस सदाशिव बजावा अमरापुरकर शास्त्री यांनी १८५४ मध्ये छापला आहे. याची श्लोकसंख्या ३८ असून वर्णानुक्रमांत ह नंतर क्ष घेतला आहे. अशाच नंवाचा एकाक्षराभिभान अथवा ऐन्ट्रनिंग्डु वररुचीच्या नंवावर प्रसिद्ध आहे.

‘संस्कृत कोशयुगम’ मध्ये छापलेली विश्वशंभुची ‘एकाक्षरनृतननाममाला’ १९५६ श्लोकांची आहे. वल्लभगणीने या ग्रंथकर्त्याचा उल्लेख वारंवार केला आहे. याशिवाय अधिक माहिती नाही. सुधाकलशाची एकाक्षरनाममालिका ही १४ व्या शतकांतील व भरतसेनाचा एकवर्णर्थसंग्रह हा १८ व्या शतकांतील आहे.

मातृकाकोशांपैकी द्वादशकोशसंग्रहांत शिळाप्रेसवर छापलेला महादासाचा मातृकानिंदट उल्लेखात येईल.

द्वादशकोशसंग्रहांतील महादेवाचा अव्ययकोश हा या प्रकारचा असा एकच स्वतंत्र दिसतो. मोठ्या कोशांतून—एकार्थ व अनेकार्थ कोशांतून—अव्ययासंबंधी विभाग असतोच.

द्विरूपकोश (शब्दमेद): या लेखनपद्धतीविषयक सूचीपैकी सर्वोत्तम महत्वाचा व बहुतेक सर्वोत्तम जुना म्हणजे महेश्वराचा शब्दभेदप्रकाश होय. अभिभानसंग्रहांत (१ नं. ५०) पुरुषोत्तमदेवाचा द्विरूपकोश छापला आहे त्यांत ७५ श्लोक अहेत. द्वादशकोश-संग्रहांत याचीच एक निराळी प्रत ५५। श्लोकांची व एक द्विरूपकोश ५५। श्लोकांचा निनांवी छापला आहे. आणखी येथे निर्देश करण्यासारखे कोश म्हणजे भातसेनाचा द्विरूपव्यवनिसंग्रह व कवण विलेणकरीचा त्रिरूप कोश हे होत.

उणादिकोशः शिवरामाचा लक्ष्मीनिवासाभिभान कोश (१८ व्या शतकांतील) पट्रकोशसंग्रहांत प्रसिद्ध ज्ञालेला आहे. याने आपल्या प्रस्तावनेत “ नालेखितत्त्वविभिन्नां योर्थे: शब्देशुशेखेरे मनोरमायां व्याख्यात्रा सोष्यत्र लिखितोमग्या ” असे म्हटले आहे. व स्वतःची माहिती शेवटी ‘ श्रीमत्तिरपाठव्युपनामक त्रिलोकचंद्रात्मजकृष्णरामसूनु शिवरामकृतौ ’ अशी दिली आहे. रामशर्मन्त्याउणादिकोशासंबंधी अँफ्रेक्टने आपल्या उज्ज्वलदत्ताच्या प्रस्तावनेत (पृ. २१) लिहिले आहे. शुभशीलगणीची उणादिनाममाला १५ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांतील आहे. रामगोविंदच्या शब्दशब्दितरीचे वर्णन एपिलाने दिले आहे (कॅ. पृ. २४५). कालिदासाच्या नानार्थशब्दरत्नकोशावर निचुलयोगीन्द्राने टीका लिहिली असून इंडियन अंटिकर्नीतील (१.३४१) वर्णनावरून तो कोश याच सदराखाली येईलसे दिसते.

वैद्यशास्त्रविषयक घनस्पतिकोश—या कोशांतून घनस्पति, पशु, अन्ने, सर्व तन्हेच्या औषधी यांची वर्णने—म्हणजे जवळ जवळ औषधीविचाच—दिलेली असतात. व यांचे विशिष्ट नंव म्हणजे निवष्टु. सर्वोत्तम जुना म्हणजे धर्वंतरीनिघण्टु. यांची ९ प्रकरणे आहेत भाणि क्षीरस्वामीच्या म्हणण्याप्रमाणे हा अमरकोशाच्या आर्धीचा आहे. आनंदाश्रमग्रंथावर्लीत (नं. ३२) हा महत्वाचा कोश छापला आहे. शाश्वताचा या सदराखाली येणारा एक कोश व हेमचंद्राचा निवष्टुशेष यासंबंधी वर लिहिलेच आहे. एका अज्ञात ग्रंथकर्त्याची मळिखलाने उलिखलेली अभिभानरत्नमाला (षड्रसनिघण्टु), १२७४ त रचलेला मदनपालाचा मदनविनोद, अँफ्रेक्टच्या म्हणण्याप्रमाणे यापेक्षां अलीकडचा असलेला नरहरीचा राजनिघण्टु, चक्रपाणिदत्ताची शब्दचंद्रिका व १६७७ त ज्ञालेला शिवदत्ताचा शिवप्रकाशटीकेसहित असलेला शिवकोश नंवाचा नानार्थकोश इतक्यांचा येथे आणखी निर्देश करण्यासारखा आहे.

ज्योतिष व ज्योतिषशास्त्रविषयक कोशांपैकी हरिदत्ताची गणितनाममाला (द्वादशकोशसंग्रहांत शिळाप्रेसवर छापलेली), वेदांगरायाचा १६४३ त रचलेला इराणी—अरबी—संस्कृत पारसीप्रकाश व वज्रभूषणाचा त्योंच सुमारास रचलेला पारसीविनोद यांचा उल्लेख करतां येईल.

क्षेमद्राच्या लोकप्रकाशावर बुलहरने काशमीररिपोर्टांत (पृ. ७५) लिहिले आहे. कोशवाड्मयांत यांचे स्थान विशिष्ट स्थाने असून वेवरच्या मर्ते तो १७ व्या शतकांतील आहे.

कोशसंग्रह—अमरकोश त्रिकांडकोश—हारावली—मेदिनी यांचा संग्रह कोलब्रकच्या प्रयत्नाने (कलकत्ता १८०७) छापला गेला. ही प्रत फार भद्रोष आहे. सदाशिव बजाबाशास्त्री अमरापूरकर यांनी कोशचुष्ट्य (त्रिकांड, मेदिनी, हारावली, एकाक्षरी (मुंबई १८५४) या चार कोशांच्या संग्रहाची शिळाप्रेस प्रत छापली आहे. ‘संस्कृतकोशयुगम्’ (कराची १८६७) यांत विश्वांमुः व महाक्षणक यांचे कोश आहेत. बनारसचे शिळाप्रेसवरने ‘षट्कोशसंग्रह’ व ‘द्वादशकोशसंग्रह’ हे त्यापेक्षां महत्वाचे आहेत. यापैकी पहिले १८७३ (संवत् १९३०) सार्ली प्रकाशित असून त्यांत हेमचंद्राचे एकार्थ व अनेकार्थ कोश, शिवरामाचा उणादिकोश, पञ्चतत्त्वप्रकाश, शारदीनाममाला आणि विश्व आणि हलायुध हे आहेत. विश्वांचे प्रकाशन अगदीच सरासरी आहे. परंतु दुसरी प्रत उपलब्ध नसल्यामुळे त्याशिवाय चालणार नाही. द्वादशकोशसंग्रहांत (१८७३ संवत् १९२९) मेदिनी, एकाक्षरकोश (पुरुषोत्तमाचा), दोन द्विरूपकोश, त्रिकांडशेष, अनेकार्थविनिमित्तारी, हारावली, धनंजयकोश, वरुचिकोश, गणितनाममाला, मातृकाकोश (महीधराचा) व महादेवाचा अव्ययकोश इतके आहेत.

आनंदराम वरुचाच्या नानार्थसंग्रहांत (संस्कृत भाषेचे व्याकरण ग्रंथ ३, भाग १, कलकत्ता १८८४) महत्वाच्या अनेकार्थकोशांतील कोशसाधाने एके ठिकाणी केलेली आहेत. त्यांत अमर, हलायुध, त्रिकांडशेष व हारावलींतील नानार्थविभाग व अनेकार्थसंग्रह, विश्वकोश, मेदिनी व आगर्खी कांहीं लहान कोश आहेत. बुशांने नानार्थवाचक शब्द वर्णानुकमाने हलींच्या पद्धतीप्रमाणे-लावले आहेत. प्रत्येक शब्दाखालीं अनेकार्थकोशांतील शब्दशः अवतरणे दिली आहेत. पुस्तकाच्या शेवटीं महेश्वराचा ‘शब्दभेदप्रकाश’ जोडला आहे. हा ‘नानार्थसंग्रह’ संदर्भग्रंथ म्हणून उपयोगी आहे. वाकी तितक्या काळजीपूर्वीक तयार केलेला नसल्यामुळे पूर्ण विश्वासार्ह नाही.

अभिधानसंग्रह या प्राचीन कोशसंग्रहाचे दोन विभाग बाहेर पडले आहेत. (मुंबई १८८९, १८९६) त्यांतील पहिल्या भागांत अमरकोश; पुरुषोत्तमाचे त्रिकांडशेष, हारावली, एकाक्षरी व द्विरूप; व हेमचंद्रकोश व टीका आहेत. दुसऱ्या भागांत विश्वकोश आणि शब्दभेदप्रकाश हे आहेत. ‘संस्कृत कोशवाड्मयाचे मूलग्रंथ’ ही सर्वांत महत्वाची ग्रंथमाला असून तिच्या पहिल्या विभागांत (१८९३) हेमचंद्राच्या अनेकार्थसंग्रहाचे महेश्वराच्या टीकेतील पुष्कल उत्तरे देऊन प्रो. ज्ञाकारियांने प्रकाशन केले आहे. दुसऱ्या विभागांत (१८९५) हेमचंद्राची उणादि गणविवृति प्रकाशित केलेली आहे. तिसऱ्या विभागांत मंखकोश यावयाचा आहे.

याखेरीज ऑफ्रेक्टच्या ग्रंथसूचीवरून केलेली एकंदर संस्कृत कोशांची यादी शेवटीं दिली आहे.

याप्रमाणे संस्कृत वाड्मयांतील कोशभांडारांचे योडक्यांत समालोचन केले. यावरून आपणांस हे स्पष्ट होते की संस्कृत शब्दकोश हे कवीस अथवा ग्रंथकारास योग्य शब्द सुचविण्याकरितं किंवा एकाच शब्दाचे शेषादि उपयोगकरितां अनेकार्थ सुचविण्याकरितां उपयुक्त होत. अर्थात् टीकाकार या कोशांचा अर्थ लावण्याच्या कार्माहि उपयोग करीत हे त्यांनी आपल्या टीकांत वारंवार कोशांचे आधार दिले आहेत यावरून टीकांप घडते. परंतु भाषेतील सर्व शब्दांचा संदर्भमुलभसंग्रह करून त्या शब्दांचे अर्थ व्युत्पत्ति वैगैरे देऊन स्पष्टीकरण करण्यांचे काम या कोशांकडून होत नव्हते व ही कोशकारांची दृष्टीहि नव्हती. वर्णानुक्रमरचनेच्या बाबतीत नानार्थ किंवा अनेकार्थ कोशांनी कांहीं प्रगति केलेली दिसून येते. या कोशांत विशिष्ट अक्षर शेवटीं असलेले शब्द वर्णानुकमाने लावून त्यामध्ये पुन्हा त्यांतील अक्षरसंख्येनुसार एकापुढे एक लावलेले आढळतात व हे लावतांना कांहीं कोशकारांनी आय अक्षर व कांहींनी आय अक्षर व त्या पुढील स्वर एवढे लक्षात घेतलेले आढळतात पण पुढील अक्षराकडे कोणीच लक्ष दिलेले आढळत नाही. सामासिक मुख्य शब्द शब्दाच्या पोटांत देण्याचा प्रयत्न एका कोशकारांनेच (धनंजय) केलेला आढळतो. व्युत्पत्ति वैगैरे स्पष्टीकरण करण्यांचे काम टीकाकारांचे समजण्यांत येई व कोश हा मुख्योद्भूत यावयाचा असल्यामुळे तो पद्धताम्क आणि संक्षिप्त करण्याकडे प्रवृत्ति असे. कांहीं कोशांवरील टीकांत अर्थ स्पष्टीकरणार्थ अवतरणे घेतलेली आढळतात. पण या सर्वांचा अंतर्भाव करून संदर्भमुलभ कोशरचना करण्याकडे पूर्वीच्या ग्रंथकारांचे लक्ष्य घेले नव्हते; व हे कार्य पाश्चात्यांचा संबंध आल्यानंतर आपल्याकडे होऊ लागले आणि अर्वाचीन संपूर्ण कोशांची कल्पना आपण पाश्चात्यांकडून घेतली. तेव्हां या कोशरचना शास्त्रामध्ये पाश्चात्यराष्ट्रांत कशी प्रगति होत गेली त्यांचे आतां अवलोकन करू.

पाश्चात्यकोश, उगम—पाश्चात्य देशांमध्ये कोशरचनापद्धतीचा विकास कसा झाला यांचे आपणांस ज्ञान करून व्यावयांचे ज्ञाल्यास आपणांस परिचित अशी जी इंग्रजी भाषा तीमध्ये कोशरचनेची परिणति कशी झाली हे पाहिले असतां पुरे होईल. सर्व यूरोप्रमाणे इंलंडमध्येहि भ्रीक व लॅटिन या भाषांचे वर्चस्व दीर्घकालपैर्यंत होते. विशेषतः धार्मिक वैदिकांची भाषा लॅटिन असल्यामुळे व पुस्तकलेखनांचे काम बहुधां धर्मांपदेशकांकडे असल्यामुळे बहुतेक ग्रंथ धार्मिक विषयांवर व लॅटिनमध्येच लिहिले जात व त्यांचा अभ्यासहि बहुधां नवशिके धर्मांध्यापकच करीत असत. या अभ्यासकांस जेव्हां एखाद्या ग्रंथांतील लॅटिन शब्दाचा

अर्थ समजण्यास अडचण पडे किंवा कठिण वांटे तेव्हां त्या शब्दाचा अर्थ कळल्यावर ते आपल्या पुस्तकामध्ये तो अर्थ बाजूस लिहून टेकीत असत. हा अर्थ लॅटिन भाषेतील दुसऱ्या सोप्या शब्दांच्या रूपाने किंवा देशी भाषेतील शब्दांमध्ये लिहिलेला असे. अशा तन्हेने लॅटिन ग्रंथांतील शब्दांवर ग्रंथांतल्याग्रंथांतच प्रथम टिप्पणी लिहिल्या जात. पुढे अशा टीपांचा उपयोग इतरहि ग्रंथ वाचतांना व्हावा म्हणून या टीपा स्वतंत्र कागदावर लिहिल्या जाऊ लागल्या व अशा तन्हेने लॅटिन शब्दांचे सुलभ अर्थ देणाऱ्या कांही याद्या तयार झाल्या.

कालांतराने या याद्या एकत्र करून त्यांचा उपयोग आपेले लॅटिन शब्दांचे ज्ञान वाढविण्याकडे व विद्यार्थ्यांस लॅटिन शिक्विण्याकडे करण्याची कल्पना कोणास तरी मुचली असावी; व अशा याद्या एकत्र करतांना त्यांतील शब्द शोधून काढणे सोपे जावे म्हणून प्रथम सर्व याद्यांतील A अक्षराने आरंभ होणारे शब्द एकत्र आणून नंतर B अक्षराने आरंभ होणारे शब्द, नंतर C आयाक्षर असाणारे शब्द अशा रीतीने आयवण्यानुक्रमाने रचलेली एक यादी त्याने तयार केली असावी. यानंतर आणखी एकाद्या लेखकाने अशा अनेक याद्यांचा संग्रह करून त्या एकत्र करण्याची खटपट केली असावी, व ती करतांना पहिल्या दोन वर्णांच्या अनुक्रमाने तिची रचना केली असावी.

या वरील तिन्ही स्वरूपांतील याद्या आपणांस डॅग्लंडमध्ये पहावयास सांपडतात. उदा. लीडन येथील शब्द्यार्दी-तील शब्द जसे निरनिराळ्या ग्रंथांतील टीपा उपलब्ध झाल्या तसेच ग्रंथवार एकत्र केलेले आढळतात. एपिनॉल शब्द्यादीमधील शब्द अनेक याद्या एकत्र करून जमविलेले व आयवण्यानुक्रमाने लावलेले आढळतात. या यादीत “A” अक्षरांत ५५० शब्द दिलेले आहेत व कोणताहि एक शब्द हुडकून काढण्यास हे ५५० शब्द डोक्याखालून घालावे लागतात. कॉर्पस ग्लॉसरी नंवाच्या तिसऱ्या यादीमध्ये Aa, Ab, Ac, अशा तन्हेने पहिल्या दोन वर्णानुक्रमाने शब्द लावलेले आढळतात. दहाव्या शतकांतील एका यादीत तिसऱ्या वर्णांपैर्यंत अनुक्रम लक्षांत घेऊन शब्द लाविलेले आढळतात. ही यादी ब्रिटिश म्युझियममध्ये उपलब्ध आहे (एच. ए. आर. एल. ३२७६). या वावर्तीत यापुढे मात्र प्रगति झालेली आढळत नाही. वरील याद्यांपैर्यी कॉर्पस यादी ही आठव्या शतकांतील असून एपिनॉल व लीडन या तीपेक्षां जुन्या आहेत; म्हणजे इंग्रजी कोशरचनेचा आरंभ खिस्त शकाऱ्या सातव्या शतकांत जातो.

पहिले इंग्रजी कोश—या याद्यांत प्रथम प्रथम लॅटिन शब्दांचे लॅटिन भाषेमध्येच अर्थ देण्याची प्रवृत्ति विशेष दिसून येते; परंतु हक्क हक्क ही प्रवृत्ति कमी होत जाऊन इंग्रजी भाषेपैर्यंत अर्थ देण्याची प्रवृत्ति वाढत चालेली आढळते. मध्यंतरीने नॉर्मन विजयामुळे फ्रेंच भाषेचा पगडा इंग्रजी भाषेपैर्यंत इंग्रजी भाषेची प्रगति खुंटल्यासारखी झाली होती. परंतु चौदाव्या शतकाचे अखेरीस इंग्रजी भाषा पुन्हां प्रगतीच्या मार्गास लागली. याच सुमारास छापण्याची कल्याहि वाढीस लागली होती व पंधराव्या शतकांत आपणांस एक पंचवीसेंशे शब्दांचा पूर्णपैर्यंत वर्णानुक्रमाने लाविलेला इंग्रजी कोश आढळतो. पंधराव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारासच ‘मेड्युल्याप्रॅमटिसेस’ नंवाचा पहिला लॅटिन-इंग्रजी शब्दकोश तयार झाला. आतंपैर्यंत तयार झालेले सर्व शब्दकोश अर्थात लॅटिन शब्दांचे इंग्रजीत अर्थ देणारे लॅटिन-इंग्रजी कोश होते. व या कोशांना नांवेहि निरनिराळ्या प्रकारची असत. आपल्या शब्दकोशाला डिक्शनरी हे नांव प्रथम सर टॉमस इलियट यांने दिले.

जरी वर्णानुक्रमचनापद्धति रुढ होत चालली होती तथापि विषयवार शब्दरचनापद्धति पूर्णपैर्यंत लोप पावली होती असे नाही. उदा० १५५४ सार्ली जे. बिथॉल्स यांने प्रसिद्ध केलल्या शब्दकोशामध्ये शब्दांचा अनुक्रम विषयवारीने असून ते पुढे दिलेल्या सारख्या कांही मथल्याखाली दिलेले आढळतात:-आकाश, राशी, ग्रह, काल, क्रतु, आरे, जगाचे विभाग, पक्षी, माशा, मासे, गलवत, धातु, सर्प, कीटक, सरपटाणारे प्राणी, चतुष्पाद प्राणी वैगैरे. पहिला इंग्रजी-लॅटिन शब्दकोश जॉफ्रे या वैद्य्याकरणाने इ. स. १४४० मध्ये लिहिला. त्यामध्ये १० हजार शब्द असून त्याचे नांव ‘प्रॅम्स्टोरियन’ असे होते. याच्या पुढे अनेक आवृत्ती निघाल्या व त्याची पहिली छापील प्रत १४९९ मध्ये प्रसिद्ध झालेली आढळते. यानंतर नांव विषयासारखे इंग्रजी कोश म्हणजे विल्यम हॉमन याचा ‘बह्लॅरिया’ (१५१९) नंवाचा कोश व रिचर्ड हॉवेलेट याचा ‘ॲब्रिसिडॅरियम’ (१५५२) आणि जॉन बेरेट याचा ‘अलब्हेरी’ (१५७२) हे होते. यांतील पहिल्या कोशांत वाक्प्रचार व म्हणी असून त्याची रचना विषयवारी आहे. दुसऱ्या कोशांत मात्र इंग्रजी शब्दांचे लॅटिनवरोवर इंग्रजीतहि अर्थ दिलेले आढळतात. याच सुमारास पीटर लेब्हिन्स (१५७०) यांने ‘इंग्लिश न्हायर्मिंग डिक्शनरी’ नंवाचा शब्दांच्या अंत्याक्षरानुक्रमाने लाविलेला यमक कोश तयार केला.

वरील सर्व कोशांत आपणांस लॅटिन भाषेपैर्यंत महत्त्व दिलेले आढळते. याच सुमारास इंग्रजी राजघाराण्याचा संबंध फ्रेंच राजघाराण्याशी आल्यामुळे (आठव्या हेन्रीची बहीण मेरी हिंचे लम्प फ्रान्सच्या बाराव्या लुईर्झी झाल्यामुळे) इंग्रजी-फ्रेंच कोशहि तयार झाले. त्याचप्रमाणे या सुमारास इट्टिलियन-इंग्लिश कोश (जान फ्लोरिओ १५९९) व स्पॅनिश-इंग्लिश कोश

(रिचर्ड पर्सिवल १५९९) हेहि प्रसिद्ध ज्ञाले. याचीच परिणति म्हणजे १६१७ मध्ये जॉन मिन्सो याने एक बहुभाषाकोश तयार केला. यामध्ये इंग्रजी, वेल्श, लो डच, हाय डच, फ्रेंच, इंग्लियन, स्पॅनिश, पोर्तुगीज, ग्रीक, लैटिन, हिंदू इतक्या भाषांचा अंतर्भाव केलेला आढळतो. तथापि अद्यापर्यंत या निरनिराळ्या कोशांमध्ये जीती त्या वेळच्या इंग्रजी भाषेतील शब्दांचा संग्रह आढळून येतो तथापि इंग्रजी भाषेचे स्वतंत्र ज्ञान होण्यास हंग्रजी भाषेचा स्वतंत्र कोश असण्याची भावना प्रदीप ज्ञालेली दिसत नव्हती. त्या वेळच्या विद्यापुनरुज्जीवनाच्या काळांतील पंडितांस ही कल्पना बाढकळ वाटत असे व १९ व्या शतकांतीलहि कांहीं पंडितांस ती तशीच वाटत होती. तथापि या काळांत विद्येच्या प्रसारावरोबर पुष्कलच लैटिन, ग्रीक, हिंदू, अरबी या भाषांतील पंडिती शब्द इंग्रजी भाषेत प्रविष्ट ज्ञाले होते व त्याचे शुद्ध स्वरूप व अर्थ स्पष्ट करण्याची मात्र आवश्यकता सर्वोंस भासूऱ्या लागली होती. त्यामुळे अशा कठिण शब्दांचे कोश १७ व्या शतकांत प्रथम तयार होऊऱ्या लागले. असा १२० पृष्ठांचा एक कोश रॉवर्ट कॉड्रे नांवाच्या शाळामास्तराने १६०४ मध्ये प्रसिद्ध केला. त्यांत २००० कठिण शब्द वर्णानुक्रमांके लावेले आढळतात. या कोशाच्या १६१२ पर्यंत ३ आवृत्ती निघाल्या. असाच एक कोश डॉ. जॉन तुलोकर याने १६१६ मध्ये प्रसिद्ध केला. याच्याहि १६४४ पर्यंत अनेक आवृत्ती निघत होत्या. तथापि 'दि इंग्लिश डिक्शनरी' असे नांव धारण कणारा पहिला शब्दकोश १६२३ मध्ये हेनरी कॉकेंडम याने प्रसिद्ध केला. याचे तीन भाग असून पहिल्या भागांत कठिण शब्दांचे अर्थ दिले आहेत. व दुसऱ्या भागांत सोप्या शब्दांना कठिण प्रतिशब्द दिले आहेत. याचा उद्देश लेखकाळा प्रौढ शब्दयोजना करण्यास सुलभ पडावे हा होता. तिसऱ्या भागांत देव-देवता, स्त्री-पुरुष, राक्षस, युद्ध, पक्षी, पश्च, वनस्पती, दगड, ज्ञांडे, कुत्रे, मासे वगैरेवदल माहिती असून ऐतिहासिक व पौराणिक उतारे दिले आहेत. या कोशाच्याहि पुढे अनेक आवृत्ती निघाल्या. अशाच तन्हेचा हिंदू, ग्रीक, लैटिन वगैरे भाषांतील जे शब्द इंग्रजीत आले होते त्यांचा कोश १६५६ मध्ये टॉमस ब्लॅड याने प्रसिद्ध केला.

व्युत्पत्तिकोश—पंतु अद्यापर्यंत इंग्रजी शब्दकोशामध्ये सर्व इंग्रजी शब्द आले पाहिजेत ही कल्पना कोणास सुचली नसावी किंवा निदान ती कोणीहि अमलांत आणली नव्हती हैं मात्र खोरे. अशा तन्हेचा प्रयत्न प्रथम नैर्यनियल बेली नांवाच्या इंग्रज गृहस्थाने करून आपली “युनिवर्सल इटिमॉलॉजिकल इंग्लिश डिक्शनरी” १७२१ त प्रसिद्ध केली. या कोशांत शब्दांचे केवळ अर्थच स्पष्ट केलेले नसून त्यांची व्युत्पत्तीहि दिलेली होती. या कोशाच्या पुढील वीस वर्षांत दहा आवृत्ती निघाल्या. याचे अनुकरण पुढे डाइक आणि पार्डन (१७३५), बी. एन्. डिफो (१७३५) आणि बॅजामिन मार्टिन (१७४९) यांनी केले.

जॉन्सनकोश—अठाराच्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास इंग्रजी भाषेचा एक अधिकृत कोश असावा अशी कल्पना अनेक विद्वान लोकांच्या मनांत घोरू लागली. ही कल्पना हंगलंडबाहेरहि याच सुमारास उद्भूत ज्ञालेली दिसते; व इटली व फ्रान्स या देशांमध्ये याच कार्यकरितां विद्यापाठी (अकेडमीज) स्थापन करण्यांत आली होती. हंगलंडमध्ये अशा तन्हेची अकेडमी नव्हती. तथापि त्या देशांतील विद्वानांनी ही कल्पना पार पाडली. अशा तन्हेच्या कोशाच्या कल्पना प्रथम अलेक्झॅंडर पोपपुढे मांडण्यांत आली होती व त्यासती पंतेत होती. पंतु तो १७४४ त मृत्यु पावल्यानंतर ही कल्पना सॅम्युअल जॉन्सन यापुढे मांडण्यांत आली व १७४७ मध्ये लंडन मधील ५।६ प्रकाशकांनी ३ वर्षांत असा कोश १५०० गिनीमध्ये करून देण्याचा करार त्याजपाशी केला. तथापि प्रत्यक्ष त्या कार्यासि तिप्पट काल लागला; व ठरेली रकमहि कर्दीच उडून गेली. अखेरीस १७५५ मध्ये प्रसिद्ध जॉन्सनचा कोश दोन भागांत बाहेर पडला. या कोशाचे वैशिष्ट्य म्हणजे शब्दांचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी वापरलेली अवतरणे होत. या कोशामुळे इंग्रजी भाषेतील कोशरचनेस मोठे महत्व प्राप्त झाले. शब्दांतील कोणत्या अवयवावर जोर यावयाचा हैं देण्याची पद्धत वेलीनेच आपल्या कोशांत समाविष्ट केली होती. पंतु अद्याप शब्दांचा प्रत्यक्ष उच्चार कसा करावयाचा ही गोष्ट कोशामध्ये दिग्दर्शित केली जात नव्हती. तें कार्य डॉ. तुझलयम केन्द्रिक याने प्रथम आपल्या ‘न्यू डिक्शनरी’ (१७७३) या कोशांत केले; व तेच कार्य जॉन वॉकर याने १७९१ मध्ये पूर्ण केले.

एकोणिसाच्या शतकाच्या प्रथम पादापर्यंत जॉन्सनचा कोश हाच आधारभूत मानला जात असे व यालाच पुरवणी म्हणून अनेक ल्हान ल्हान कोश प्रसिद्ध करण्यांत येत होते. इ. स. १८१८ मध्ये ‘टॉड्स-जॉन्सन’ नांवाची या कोशाची दुसरी वाढविलेली आवृत्ति आर्चिविशप टॉड याने प्रसिद्ध केली. याच सुमारास इंग्रजी कोशामध्ये दोन महत्वाच्या कोशांची भर पडली. त्यापैकी एक नोहा वेब्स्टर याचा अमेरिकन कोश व दुसरा डॉ. चार्ल्स रिचर्ड्सन याचा इंग्रजी कोश होय. वेब्स्टर याचा इंटरनेशनल कोश हा सध्यां एक अधिकृत कोश समजला जातो. पंतु त्याच्या पहिल्या आवृत्तीत मनःकलिपत व्युत्पत्ती फार दिलेल्या होत्या, त्या अलीकडे अधिक शास्त्रशुद्ध केलेल्या आढळतात. रिचर्ड्सन याने अवतरणे देण्याचे महत्व ओळखून अनेक अवतरणे धुंडाळून आपल्या कोशांत समाविष्ट केली; व इ. स. १३०० पासून प्रसिद्ध ज्ञालेल्या ग्रंथांतील अवतरणे त्यांने प्रथमच प्रकाशांत आणली. याचा उद्देश अवतरणावरूनच शब्दाचा अर्थ वाचकांनी समजून घ्यावा असा होता, पंतु किंतीहि अवतरणे दिलीं

तरी ती पुरेशी होत नाहीत व वाचकांस त्यांतून अर्थ धुंडाळून काढणे दुरापास्त होते. तथापि अवतरणांच्या व्याख्यांने हा कोश अत्यंत महत्वाचा आहे.

विविध प्रकारचे कोश—परंतु हे सर्व भाषेतील शब्दांचा संबंधीं ज्ञाले. परंतु ज्ञानाची वाढ जसजशी झपाटथांने होऊळ लागली तसतशी पदार्थींचीं किंवा कांहीं व्यक्तींचीं, स्थानांचीं नव्ये वैरोहिशब्दच असून इतर शब्दांगमांच्या अर्थ देण्याची जसरी जास्त भासूं लागली त्यामुळे कोशांमध्ये वाचकाचा अशा शब्दांचा भरणा केला जाऊ लागला. कालांतराने स्वतंत्र विषयां-करितां स्वतंत्र संदर्भांचे होऊळ लागले व अशा तन्हेच्या स्वतंत्र ग्रंथांची वाढ पुष्कळच ज्ञाली. व हर्छीं तर शब्दकोशांपैकीं या इतर कोशांचीच संख्या व आकाराहि फार वाढत गेले आहेत. सध्यां आपणांस चरित्रकोश, ऐतिहासिककोश व वास्तविक किंवा काल्पनिक निरनिराळ्या देशांसंबंधीं व व्यक्तींसंबंधीं विशिष्ट अथवा सामान्य गोष्टी, धंदे वैरोहिचे कोश आढळतात. याचे मोरे उदाहरण म्हणजे इंग्रजी राष्ट्रीयचरित्रकोश हा ग्रंथ होय. तसेच विशिष्ट देशांसंबंधीं किंवा ग्रंथांसंबंधीं संदर्भांचे कोश; सर्व जग किंवा विशिष्ट देश, प्रांत, शहर, प्राम, किले, मठ वैरोहिचे स्थलकोश; तत्त्वज्ञानकोश; वायवलकोश; गणितकोश; सृष्टिशास्त्रकोश; प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, पक्षी, वृक्ष, वनस्पती, पुष्पे इ.चे कोश; रसायन, भूस्तर, खनिखोदन इ. शास्त्रांचे कोश; वास्तुसौदर्य, चिन्त्रकला, गायन इ.चे कोश; औषधि, शस्त्रकिया, शारीर, चिकित्सा, इंद्रियविज्ञान, राजकारण, दिवाणी-फौजदारी, धार्मिक इ. कायदे, राजनीति व समाजनीति यांचीं शास्त्रे, शोती, वृक्षसंवर्धन, व्यापार, नौकानयन, अश्वशास्त्र, युद्धशास्त्र, यंत्रशास्त्र, हस्तव्यवसाय इ. कला, यांचे कोश तथार होत आहेत. तसेच पुराणवस्तु, शक, सन, वंशवृक्ष, राजनीति, शब्दसंक्षेप, औषधांच्या सारणी, नामसंक्षेप इ. अनेक तन्हेचे कोश निरनिराळ्या भाषांतून तयार होत आहेत. व सर्व शास्त्रे, विद्या, कला इ. ची माहिती देणारे ज्ञानकोशाहि बाहेर पडत आहेत. परंतु हे सर्व कोश स्वतंत्र असून आपणांस सध्यां फक्त शब्दकोशाविष्यांच्या विचार करैवय आहे. शब्दकोश व ज्ञानकोश यांमध्ये हा मोठा फरक आहे कीं, ज्ञानकोशामध्ये विशिष्ट शब्दांने प्रतीत होणाऱ्या विषयाची पूर्ण माहिती यावयाची असते तर शब्दकोशामध्ये केवळ त्या शब्दाची माहिती यावयाची असते. तथापि इंग्रजी भाषेतील सेचरी डिक्शनरीप्रमाणे कांहीं कोश शब्दकोश व ज्ञानकोश यांच्या संयुक्त स्वरूपाचेहि तयार होऊळ लागले आहेत.

गरजेप्रमाणे कोशांचे स्वरूपहि निरनिराळ्या प्रकारचे असावे असे वाढू लागले. उदाहरणार्थ, जेव्हां एखाद्या शब्दाचा आपणांस पूर्णत: अभ्यास करावयाचा असतो किंवा एखाद्या शब्दाचा अथवा वाक्यांशाचा अर्थ निश्चित करण्याच्या कार्मीं शंका उत्पन्न होते तेये भोव्या कोशाचा उपयोग होतो. परंतु विशिष्ट तन्हेच्या अभ्यासास विशिष्ट कोश जास्त उपयोगी पडतात. उदा. एका शब्दास अनेक पर्यायशब्द पाहिजे असतील तर समानार्थ कोश जास्त उपयोगी पडेल. तसेच वरचेवर कोश पहावयाचा असतां किंवा एखाद्या अपरिचित भाषेतील मजकुरांचे भाषांतर करावयाचे असेल तर लहान कोश जास्त उपयुक्त ठरतो. कारण त्यांतून शब्द लौकर शोधून काढतां येतो. आणि त्यांत अर्थिहि थोडक्यांत दिलेले असतात. कांहीं कोश अनेक भाषांमध्ये असतात. उदा. कांहीं कोशांमध्ये एका भाषेतील शब्दाचा अर्थ दुसऱ्या भाषेतील शब्दांमध्ये दिलेला असतो. अशा तन्हेच्या कांहीं कोशांमध्ये—उदा. जालच्या नाविक कोशांत—समुद्रपर्यटणांसंबंधीं अनेक भाषांतील शब्दांचा संग्रह असून त्यांचा अर्थ फेंच भाषेत दिला आहे. तसेच एका लॅटिन कोशामध्ये (Clepini Octoglotton) लॅटिन शब्दांचे लॅटिनमध्ये व इतर सात भाषांमध्ये अर्थ दिले आहेत. पांथिएरच्या अनामी कोशांत अनामी शब्द चिनी लिपीमध्ये लिहून त्यांचे चिनी व अनामी उच्चार दिले असून अर्थ फेंच भाषेत दिला आहे. अशा तन्हेचे व्युत्पत्तिकोश, परभाषाकोश, उपभाषाकोश, गुप्तभाषाकोश, प्राम्य शब्दकोश, असंस्कृत शब्दकोश, अशुद्धयोगकोश, निवडक शब्दकोश, वृतकोश, शब्दोच्चारकोश, शब्दमातृकाकोश, वक्तुत्वकोश, काव्यकोश, कायदेकोश, गानकोश, विशेषनामकोश, विशिष्टप्रथंकारकोश, नामकोश, कियापदकोश, अव्ययकोश, द्विरूपकोश, कठिण शब्दकोश इ. अनेक प्रकारचे कोश अलीकडे तयार होऊळ लागले आहेत. एका कोशामध्ये (फिक्) तर इंडो-युरोपियन लोक जव्हां एकत्र होते त्यावेळी ते जी भाषा बोलत असावे अशी कल्पना करतां येते अशा शब्दांचा संग्रह करण्याचा प्रयत्न केलेला आढळतो. तसेच एकाने (पॉट) इंडो-युरोपियन धावंचाहि (२२२६, पृष्ठे ५१४०) तुलनात्मक कोश तयार केला आहे.

अभिजातकोश—कोशांसंबंधीं प्राथमिक कल्पना अशी होती कीं, कोशकाराने अभिजात शब्दांचाच संग्रह करून त्यांचा अभियुक्त उपयोग तेवढाच दिग्दर्शित करावा. निदान तत्कालीन भाषेमध्ये अभिजात शब्द कोणते व त्यांचा योग्य अर्थांने उपयोग कसा करावा हें दिग्दर्शित करणे हें कोशकारांचे काम समजले जात होते; म्हणजे कोशकाराने शब्दांची निर्णय करून ह्या वेळच्या लोकाभिरुचीप्रमाणे भाषेचे स्वरूप निश्चित करावयाचे असे. या उद्देशास अनुसरून इटलीमध्ये सोलाव्या शतकांत “अँकेडेमिया डेलाकुस्का” नांवाचे विद्यापीठ स्थापन करून इटेलिन भाषेचे स्वरूप शुद्ध करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला; आणि त्या संस्थेमार्फत १६१२ मध्ये त्या

भाषेचा अभिजात कोश प्रसिद्ध करण्यांत आला. फ्रान्समध्येहि फ्रेच अँकेडेसी स्थापून इ. सन १६९४ मध्ये जो फ्रेच भाषेचा कोश प्रसिद्ध करण्यांत आला त्याचाहि उद्देश हाच होता. अशा तद्देचा इंग्रजी भाषेचा कोश करण्याची कल्पना अठराब्या शतकाच्या आरंभी उत्पन्न झाली व त्या वेळच्या विद्रानांची—विशेषत: अलेक्झांडर पोपसारख्या कवीची—अशी कल्पना होती की, इंग्रजी भाषेची त्या वेळी पूर्ण वाढ झाली असून जर एखाद्या कोशाच्या रूपाने तिचे स्वरूप निश्चित केले गेले नाहीं तर तिच्या अवनतीस लक्षकर्च प्रारंभ होईल. व ज्याअर्थी इंग्लंडमध्ये अँकेडमीसारखी संस्था नव्हती ल्या अर्थी ज्या ग्रंथकाराची भाषा प्रमाणभूत मानण्यांत थेत असे अशा ग्रंथकारानेच हे काम करणे अवश्य होते. तेव्हां हे काम संमयुक्त जॉन्सन याजकडे आले. व त्याने १७१५ मध्ये आपला कोश दोन भागांत प्रसिद्ध केला हे वर संगितलेच आहे. तो जरी अनेक दृष्टीनीं चांगला होता तरी त्या वेळच्या भाषेचे अभिजात स्वरूप निश्चित करण्याच्या कामीं तो समर्थ नव्हता. एखाद्या भाषेच्या स्वाभाविक वाढीला नियंत्रण घालतां येईल या कल्पनेवर जॉन्सनचा स्वतःचाहि विश्वास नव्हता. तथापि त्याचा कोश पुढे एक शतकभर तरी प्रमाणभूत मानला जात असे. वरील समजुती-विरुद्ध पहिली घोषणा डीन ट्रैन्च याने फिलॉलॉजिकल सोसायटीपुढे १८५७ साली “सध्यांच्या इंग्रजी कोशांतील काहीं दोष” अशा अर्थाचा एक निवंध वाचून केली. त्याचे म्हणणे असे होते की, कोश म्हणजे केवळ भाषेतील शब्दांचा संग्रह असावा. कोश-काराचे काम शब्दांची निवड कसून त्यांतील चांगले शब्द शोधून काढणे हे नव्हे. त्याचे काम केवळ भाषेतील बरेवाईट सर्व शब्द एकत्र कसून व्यवस्थित मांडण्याचे आहे; मग त्यांतील काहीं शब्द त्यास पसंत असोत वा नसोत. तो भाषेचा टीकाकार नसून इतिहासकार होय! याचा थोडक्यांत अर्थ असा की, कोशाचे धैयेय जे भाषेचे अभिजात स्वरूप दिग्दर्शित करावयाचे ते बदलून त्याच्या जारीं शास्त्रीय व व्युत्पत्तिदर्शक धैयेय टेकावयाचे हा होय. जर्मनीमध्ये हे काम जेकब व चुइल्हेल्म प्रिम या बंधुद्वयाने जर्मन भाषेच्या बाबतीत यापूर्वीच केले होते. व त्यांच्या कोशाचा पहिला भाग १८५४ मध्ये प्रसिद्ध झाला होता. थोडक्यांत सांगवयाचे म्हणजे एखाद्या भाषेचा कोश करावयाचा म्हणजे त्या भाषेतील प्रचलित अशवा लुस सर्व शब्द व त्यांचे अर्थ आणि उपयोग यांचा संग्रह करावयाचा अशी समजूत आहे. हे करीत असतांना विशिष्ट शब्दांचा अभिजात उपयोग कोणता हे केवळ अप्रत्यक्ष रीतीने दर्शनियास हरकत नाही. परंतु ते कोशकाराचे मुख्य काम नव्हे. हल्लीच्या समजुतीप्रमाणे अभिजात कोश ही कल्पना बाष्कळपणाची नसली तरी अशक्य मात्र मानली जाते.

नवीन ऑक्सफोर्डकोश—वर सांगितल्याप्रमाणे युकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यांच्या सुमारास वेस्ट मिस्टर थेथील डीन डॉ. ट्रैन्च याने लंडन थेथील फिलॉलॉजिकल सोसायटी(भाषाशास्त्रमंडळ)पुढे इंग्रजी कोशांतील काहीं दोष या विषयावर दोन निवंध वाचले. त्यांत विशेषत: त्याने उपलब्ध कोशात शब्दांचा इतिहास संपढत नाहीं हे दिग्दर्शित केले व विशिष्ट शब्द प्रथम केव्हां प्रकारांत आला, त्याचा कोणता अर्थ प्रथम सुढ होता व त्यांतून निरनिराळ्या अर्थांची वाढ कशी होत गेली व विशिष्ट शब्द केव्हां लुप झाला हे उपलब्ध कोशांतून मुर्छीच आढळून येत नाहीं, व लुप शब्द तर बहुधां कोशांतून गाळलेले असतात तेव्हां अशा तद्देचा शब्दांचा इतिहास देणारा कोश या संस्थेने हातीं ध्यावा अशी त्याने सुचना केली. यांतूनच पुढे वर्णन केलेला ‘ए न्यु इंग्लिश डिक्शनरी ऑन हिस्टॉरिकल प्रिन्सिपल्स’ किंवा ‘ऑक्सफर्ड इंग्लिश डिक्शनरी’ या नांवाचा कोश तयार झाला. फिलॉलॉजिकल सोसायटीने प्रथम सामान्य कोशाच्या कल्पनेचा विचार करून अखेरीस ७ जानेवारी १८५८ रोजीं संपूर्ण नवीन इंग्रजी कोश करण्यासंबंधी ठराव केला. या ठरावाप्रमाणे कोलरिज आणि फर्निव्हहल यांजकडे या कोशाच्या प्रकाशनाची व्यवस्था ठरविण्याचे काम सोंपविले. व पुढे नोव्हेंबर १८५९ मध्ये कोलरिज याची संपादक म्हणून नेमणूक केली. त्याने १८६० मध्ये दोन वर्षांत आपण पहिला भाग प्रसिद्ध करून असे प्रसिद्ध केले. प्रथम त्याने कोशाकरितां जे खाणाले तथार केले होते त्यांत ६० हजार चिन्हां मावतील इतकी व्यवस्था होती. परंतु प्रत्यक्ष कोश तयार होतांना भाषेतील अगदीं कमी महत्वाच्या अक्षरांसुद्धां त्यापेक्षां जास्त चिन्हां लागल्या. कोलरिज १८६१ मध्ये मरण पावल्यानंतर संपादकीय काम फर्निव्हहल याजकडे आले व त्यास प्रथम कल्ची माहिती गोळा करण्याचेच काम वेरेच दिवस चालू ठेवले पाहिजे असे वाढे लागले, व माहिती जम-विण्याचे व स्वयंसेवक, उपसंपादक नेमण्याचे काम त्याने चालू ठेवले. यानंतर या डिक्शनरीसंबंधी वर्हीच वर्षेपर्यंत फारशी माहिती उपलब्ध नाही. पुढे कोशसंपादनाचे काम डॉ. जे. ए. एन्. मेरे याजकडे आले. त्याने १८७९ मध्ये फिलॉलॉजिकल सोसायटी-तक़ क्लरेंडनप्रेसबरोबर कोश छापण्याचा करारकेला. या वेळीची कोशाची कल्पना सध्यां प्रसिद्ध झालेल्या कोशाच्या सुमारे निम्म्या इतकी होती. प्रत्यक्ष कोशाच्या छपाईस सुखवात १८८२ मध्ये झाली आणि पहिल्या ग्रंथाचा पहिला भाग १ फेब्रुआरी १८८४ मध्ये बाहेर पडला. व पहिला ग्रंथ १८८८ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यावेळी सर्व कोश सुमारे ११ वर्षांत बाहेर पडेल असा डॉ. मेरे याचा अंदाज होता. परंतु प्रत्यक्ष हा कोश पुरा होण्यास १९२८ सन उजाडला! म्हणजे कोश छापावा असा मूळ ठराव १८५८ मध्ये करण्यांत आल्यानंतर ७० वर्षांनी हा कोश प्रत्यक्ष बाहेर पडला!

या कोशाचे स्वरूपः—या कोशामध्ये ४१४८२५ शब्द आहेत. त्यांपैकी २४०९६५ मुख्य शब्द असून ६७१०५ दुय्यम प्रतीचे शब्द, ४७८०० विशेष संयुक्तशब्द, ५९७५५ सामान्य संयुक्त शब्द आहेत. यांत मुमारे ५००००० शब्दांच्या व्याख्या असून १८२७३०६ अवतरणे आहेत. या कोशांत मुमारे १२ शतकांत प्रचलित असलेल्या शब्दांचा समावेश केलेला आहे. या कोशात प्रत्येक पानांत मुमारे ११२ ओर्लीचे तीन रक्काने आहेत असे एकंदर रक्काने ४६४६४ असून ते एकापुढे एक मांडल्यास त्यांची लांबी ९ मैल होईल व त्यांतील ओर्ली एकापुढे एक मांडल्यास त्यांची लांबी १७८ मैल होईल व या ओर्लीत मुमारे ५, कोटी शब्दसंख्या असून २२ कोटी अक्षरसंख्या आहे. यांतील २४०९६५ मुख्य शब्दांपैकी १७७९७० प्रचलित असून ५२४६४ लुप्त आहेत व १७३१ परकीय आहेत. ‘एस’ या अक्षरांत सर्वांत जास्त म्हणजे ५७४२८ शब्द आहेत. यानंतर ‘पी’ ३७६९ व ‘सी’ मध्ये २९२९५ आहेत. या कामात शब्द जमविष्णाच्या कार्मी मुमारे ४०००० स्वयंसेवक लोकांचे श्रम खाची पडले आहेत. इ. स. १८५७ मध्ये शब्दसंग्रहाचे काम मुरु झाल्याबरोबरच ७६ स्वयंसेवक मदत करण्यास पुढे आलेले दिसून येतात. ही संख्या पुढे १८८१ मध्ये ८००, तर अखेरीस दीडहजार जवळ गेलेली आढळते. यात फक्त मुख्य शब्दसंग्रहांचाच अंतभाव केलेला आहे. या खेरीज किंकरोळ मदत करणारे असंख्य लोक होते. या लोकांमध्ये अमेरिकेपासून विहेनारपैत सर्व प्रेदशांतील लोक आढळतात. थामस अस्टिन, आर. जे. विहटवेल, व टी. हॉडरसन यांसारख्या लोकांनी लाखां अवरणांच्या चिठ्या करून पाठविल्या. काहीनीं शास्त्रीय व पारिषिक शब्द लिहून पाठविले. ए. क्यालेड नांवाचा गृहस्थ तर हॉलंडमध्ये राहून अनेक वर्ष पुढे तपासणारे व संदर्भ तपासणारेहि अनेक स्वयंसेवक टिकटिकार्णी काम कर्त असलेले आढळतात. या कोशाच्या संपादक-बर्गांत पुढील नांवे आढळतात:—डॉ. जे. ए. एच. मेरे (१८३७-१९१५), हेनरी ब्राडले (१८४५-१९२३), विल्यम केंग व चार्ल्स ओनियन्स. या कोशाचा पहिला भाग १८८४ मध्ये बाहेर पडल्यासुले त्यावेळी भाषेमध्ये प्रचलित नसलेले अनेक शब्द आज इंग्रजी भाषेत रुढ झालेले आहेत. त्या वेळी अपेंडिसाइटिस (अंत्रपुच्छदाह) हा रोग किंवा अंचिहेणान अथवा विमानविद्या हे शब्द अज्ञात होते; त्यामुळे हा कोश पुरा झाला नाही तोंच त्यास पुरवणीची जस्तर भासून लागली व अशा तंहेची पुरवणी तयार करण्याचे काम चालू असून प्रत्येक शब्दाचा प्राचीनतम उल्लेख दाखविणारे अवतरण प्रथम दिलेले असून नंतर त्या शब्दाच्या रूपांत किंवा अर्थांत कसकसा फेरफार होत गेला आहे हे निरनिराळ्या काळज्या ग्रंथांतील अवतरणे देऊ दाखविलेले आहे. या मुळे या कोशांत प्रत्येक शब्दाचा इतिहास आपणास पहावयास सांपडतो; व आजची शब्दकोशाबद्दलची सर्वांत परिणत कल्पना म्हणजे प्रत्येक शब्दाचा इतिहास देणे हीच होय.

संपूर्ण कोशाच्या अडचणी, शब्दसंग्रहः—तथापिवर सांगितलेली कोशाची निरनिराळी अंगे पूर्णपैणे उपयोगांत आणें व्यवहारत: जवळ जवळ अशक्य होते, व त्यामुळे सोईप्रमाणे आपले क्षेत्र आंखून घ्यावे लागते. आपल्याला ज्या भाषेचा कोश करावयाचा त्या भाषेचा आरंभकाल कोणता धरावयाचा किंवा शब्दसंग्रहास आय मर्यादा कोणती घालावयाची हे कोशकारास स्वतःच निश्चित करून घ्यावे लागते. कारण विशिष्ट कालापूर्वीचे शब्द साधनांच्या अभावी संगृहीत करणेच अशक्य असते. उदाहरणार्थ मराठी भाषेतील जुने वाढमय अद्यापि प्रकाशांत यावयाचेच आहे. महानुभावी वाढमयप्रकाशनास आतां कोठे आरंभ होत आहे. तसेच अनेक संतकर्णीचे ग्रंथ अद्यापि अनुपलब्ध असून उपलब्ध हस्तलिखित ग्रंथांचेहि योग्य प्रकाशन किंवा सुचीकरण झाले नाही. तसेच प्राचीन किंवा अर्वाचीन लिखाणामध्ये आढळणारे एकूण एक सर्व शब्द कोणत्याहि संपूर्ण मृद्घविल्या जाणाऱ्या कोशांतहि अंतर्भूत करणे अशक्य होते. एखाद्या भाषेतील वाढमयामध्ये किंवा प्रथांमध्ये आढळणारे वरेचसे शब्द कोशकाराच्या दृष्टीने त्या भाषेतील शब्द म्हणून धरतां येत नाहीत. तसेच काहीं शब्द कोशकाराच्या दृष्टीने हि त्या विशिष्ट भाषेच्या कक्षेवाहे रील समजले जाण्याचा संभव आहे. इंग्रजी किंवा मराठी भाषेच्या बाबतीत ही गोष्ट आपणास विशेष स्पष्टपैणे दिसून येते.

सध्यां इंग्रजी बोलणाऱ्या लोकांच्या भाषणांत आढळणाऱ्या अनेक शब्दांभोवर्ती कोशकाराच्या दृष्टीने तेजोभेदाप्रमाणे एक अस्पष्ट खुपे पसरलेले असते. विशिष्ट शब्द कोशांत समाविष्ट करावे किंवा नाहीं याबदल त्याला नेहमी संशय उत्पन्न होत असतो. उदा. सुषिंशस्त्रांतील लॅटिन भाषेवरून बनविलेल्या हजारों संक्ष.; प्राणिशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, इ. शास्त्रांतील वर्गीकरण-विषयक रोज नवीन नवीन उत्पन्न होणारी लॅटिन नांवे; रासायनिक संयुक्त द्रव्ये, खनिज पदार्थे इ.ची नांवे; अर्धवट रुढ झालेले परकीय भाषांतील शब्द; निरनिराळ्या पोटभाषांतील किंवा बोलींतील शब्द; ग्राम्य शब्द; व्यापारी लोकांत रुढ असलेले सांकेतिक शब्द; विशेषनांमें; वैरों अनेक शब्दांचे असे प्रकार आहेत की, जे सर्वतः पूरी मृद्घविल्या जाणाऱ्या कोशामध्ये हि समाविष्ट होण्याचे कारण नाहीं. याखेरीज इतर सर्व शब्दांचा मात्र कोशांत समावेश झाला पाहिजे. परंतु या दोघांमध्ये विभागाची रेषा कोठे माराची याबदल नेहमी मतभेदन राहण्याचा संभव आहे.

यानंतर प्रत्यक्ष शब्दसंकलनाचे कार्य करतांना ज्या अनेक अडचणी येतात व ज्यामुळे कोणत्याहि कार्यकर्त्याच्या क्षेत्रास मर्यादा उत्पन्न होतात त्या निराळ्याच. हे कार्य एकट्या दुकृद्याचे नसुन त्यांत अनेकांचे सहकारी अवश्य लागते व ते ज्या प्रमाणांत मिळेले त्या प्रमाणांत शब्दसंग्रहाचे कार्य पूर्ण किंवा अपूर्ण राहते. कोशांचे शब्दसाहित्य जमविण्याच्या कामीं किती अडचणी येतात व बाहेसून सहकारी कसें नियमितच मिळते याचे एक उदाहरण देण्यासारखे आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ‘कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स’ यांच्या आज्ञेने एच. एच. विल्सन यांने एक हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांत व भाषांत न्याय आणि जमावंदी खास्यांत वापरल्या जाणाऱ्या पारिभाषिक शब्दांचा कोश इ. स. १८५५ मध्ये प्रसिद्ध केला. तो तयार करीत असतां शब्द जमविण्याच्या कामीं त्यास काय अडचणी आल्या त्या त्यांने प्रस्तावनेत नमूद करून ठेवल्या आहेत. तो म्हणतोः—या कामीं हिंदुस्थानांच्या निरनिराळ्या भागांत जे कंपनीचे नोकर आहेत, त्यांचे साहाय्य मिळाल्याशिवाय असा कोश होणे शक्य नाही असे दृष्टीस पडल्यावर हिंदुस्थानसरकारकडे असा हुक्म पाठविण्यांत आला की त्यांनी निरनिराळ्या इलाख्यांतील कामदारांस या कामीं साहाय्य करण्याकरितां हुक्म काढवे. या कामदारांस कामाची दिशा समजावी म्हणून एक वर्णनुक्रमाने रचलेल्या छापील यादीच्या शब्दोंप्रती हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या कामदारांस वांटण्याकरितां पाठविण्यांत आल्या. आणि त्यांस त्या यादा त्या त्या ठिकार्णी प्रचारांत असेले अधिक शब्द मधून मधून घालून पूर्ण करून व शुद्ध अर्थ व स्पष्टीकरणे देऊन परत पाठविण्यास सांगण्यांत आले. या यादा अशा तंहेने छापण्यांत आल्या होत्या की, त्यांत मध्यंतरी नवीन शब्द, स्पष्टीकरणे व मूळ शब्दांचे अर्थ देण्यास पुरेशी जागा सोडली होती. या यादा सहा महिन्यांनी भरून परत येतील अशी अपेक्षा होती.

परंतु सहा महिन्यांपैकीहि अधिक काळ वाट पाहून झाल्यावर वंगाल व मद्रास प्रांतांतून कांहीं यादा परत आल्या; मुंबई इलाख्यांतून एकहि यादी परत आली नाही. परंतु ज्या यादा आल्या त्यांपैकी बन्याच कोन्याच परत आल्या व कांहींची तर पानेहि कापलीं नव्हती. कांहींमध्ये अगदीं सामान्य शब्द मधून मधून घालेले होते. कांहीं यादा ज्या देशी मुन्सफ, अमीन, सदर अमीन, डेव्हिटी कलेक्टर वैगर सारख्या कामदारांना देण्यांत आल्या होत्या त्यांनी कांहीं शब्द भरून पाठविल्या. हे वहुतेक कंपनीच्या सनदी नोकरांवेरीज होते. परंतु यांतहि पुष्कलांना मूळ उद्देश न समजल्यामुळे कांहीं तरी शब्दांचा भरणा केलेला आढळून आला व कांहींनी तर शेक्सपिअरच्या हिंदुस्थानी कोशासारख्या कोशांतीलच शब्द उत्तरून दिले.

एकंदरीत कंपनीच्या सनदी नोकरांचा सार्वजनिक कार्य करण्याचा उत्साह व भाषाशास्त्रीय विद्वाता यांस ही गोष्ट मुळींच भूषणावह नाही असे उद्दार शेवटी विल्सन यांनी काढले आहेत. तेव्हां सरकारी व इंग्लंड मधून हुक्म सुदून होणाऱ्या प्रयत्नाची जर ही दशा तर खासगी रीतीने कार्य करणाऱ्याच्या सार्वीत किंती अडचणी असतील याचा विचार वाचकांनीच करावा!

कोशांत शब्देरेतिहास—ट्रॅचेने आपल्या निर्वाचित दुसरी एक गोष्ट विशेष प्रामुख्याने नमूद केली होती ती म्हणजे ‘अर्वाचीन शास्त्रीय दृष्टीने तयार होणाऱ्या कोशांमध्ये केवळ शब्दांची नुसती नोंद करून भागणार नाही, तर ती नोंद ऐतिहासिक पाहिजे.’ प्रत्येक शब्दाच्या रूपाची वाढ कसकशी होत रेली हैं कोशामध्ये नमूद होणे जरूर आहे. पूर्वीच्या कोशांत शब्दाच्या धात्वर्थापासून त्याची व्युत्पत्तिलापण्याचा प्रथात असे व त्याचे इतर अर्थ पुढे ऐतिहासिक क्रमाकडे दुर्लक्ष करून कोणत्या तरी क्रमाने दिलेले असत. परंतु व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञाला भाषेमध्ये प्रत्येक शब्द, त्याचे प्रत्येक रूप व अर्थ हीं प्रथम केवळ आढळतात, तसेच तो शब्द लुप झाला असल्यास तो केवळ लुप झाला व त्या शब्दाच्या रूपामध्ये किंवा अर्थामध्ये फरक कसकसा होत रेला या सर्व गोर्धनीचा इतिहास ज्ञातव्य असतो. त्यामुळे त्याची अशी अपेक्षा असते की, कोशकारांने विशिष्ट शब्दाचा जो अर्थ सर्वीत कालटृष्णा प्रथम आढळेल तो प्रथम देऊन पुढील अर्थ कालानुक्रमाने दिल पाहिजे. थोडक्यांत सांगावयांचे म्हणजे कोशांतील प्रत्येक शब्दावरचा लेख म्हणजे त्या शब्दांचे पूर्ण चित्रित असले पाहिजे व त्याचे निरनिराळे अर्थ प्रथम प्रचारांत कसकसे येत गेले किंवा ते किंती काल अस्तित्वांत राहिले व केवळ लुप झाले तें सर्व नमूद व्हावयास पाहिजे. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात याहि बाबतीत विशिष्ट मर्यादिपूर्वतच कार्य करतां येणे शक्य असते व निरनिराळ्या कालच्या लेखांचा अभाव ही ह्या गोर्धनीतील मुख्य अडचण होय. तसेच कांहीं शब्दांच्या इतिहासांचे महत्त्व इतके अल्प असते की, तो जुळविण्याच्या कामीं लागणारा वेळ व स्थळ त्यांचा अपव्ययच होतो.

कोशांत अवतरणे—कोशांतील शब्दाचे अर्थ ऐतिहासिक दृष्टीने यावयाचे म्हणजे त्या मानाने अवतरणांची संख्या वाढविणे जरूर होते. अवतरणांचे अर्थनिश्चयाच्या कामीं प्रतीत होणारे महत्त्व निर्देशनास आणण्यांचे श्रेय इंग्रजी भाषेच्या बाबतीत डॉ. जॉन्सन यास आहे, व त्याच्या कोशाचा सर्वीत हाच भाग जास्त महत्त्वाचा आहे. डॉ. चाल्स रिचर्ड्सन यांने आपल्या कोशांत (न्यू डिक्शनरी ऑफ इंग्लिश लॅग्वेज, १८३५-३६) अवतरणे अधिक प्रमाणांत उपयोगांत आणलीं व त्याचा कोश म्हणजे अवतरणांचा संग्रह असे मानिले जाते. तथापि अवतरणांचा उपयोग अद्यापर्यंत केवळ विशिष्ट अर्थास प्रत्यंतर पुरावा म्हणून करण्यांत येत असे. ऐतिहासिक पुरावा म्हणून त्याकडे पाहण्याची प्रवृत्ति नव्हती; आणि म्हणून हीं अवतरणे बहुधा उत्तम

ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतून घेतलेली असत. परंतु ऐतिहासिक दृष्टीने शब्दांचे विवेचन करावयाचे म्हणजे सर्व वाङ्मयांतून अशी उदाहरणे निवडली पाहिजेत व जर अवतरणाची निवड व रचना व्यवस्थितपणे करतां आली तर शब्दांचा व्याख्यारूप अर्थ देण्याचे काम बरेचसे होईल; अर्थात् अशा वेळी प्रत्येक शब्दांचे सर्वोत्तम जुनें अवतरण प्रथम देऊन शेवटीं सर्वोत्तम अर्थाचीन अवतरण दिलें पाहिजे व विशेष महत्त्वाच्या शब्दांच्या बाबतीत निरनिराकळ्या कालांतील अवतरणे देणे अवश्य होईल व ऐतिहासिक दृष्टीने उपयुक्त असेलेले अवतरण वाङ्मयदृष्टीने निश्चयोगी असले तरी गाळून चालावयाचे नाहीं. अर्थात् जेथे उत्कृष्ट ग्रंथकारांचे तितक्याच महत्त्वाचे अवतरण उपलब्ध असेल तेथे वर्तमानपत्रासारख्या कमी दर्जाच्या लिखाणांतील अवतरण गाळ्यास हस्त नाहीं. मात्र ही अवतरणे देतांना ती शब्दांच्या ज्या स्वरूपांत असतील त्याच स्वरूपांत त्यांचा काल, स्थल, (ग्रंथकार, ग्रंथनाम, विभाग, पृष्ठ, आवृत्ति इ.) पूर्णपणे देऊन नमूद केली पाहिजेत.

अवतरणे देण्याच्या कामांत ती जमविष्ण्याचा एक मोठा प्रश्न आहेच, परंतु त्याखेरीज त्यामुळे कोशाचा वाढणारा आकार हीहि एक अडचणीची बाब आहे. तेहां जी अगदी जस्तील तेवढ्या अवतरणांस प्रथम स्थान देऊन केवळ पद्धतीच्या दृष्टीने घालावी लागणारी अवतरणे जितकी कमी करतां येतील तितकीं करावीं. तथापि किंतुहि अवतरणे घातलीं तरी कोशांत नमूद केलेल्या आद्य अवतरणापेक्षां पूर्वीचे किंवा शेवटच्या अवतरणांतररें संपाडणारच नाहीं असे केवळहि म्हणतां यावयाचे नाहीं. म्हणजे अवतरणाच्या अभावावरून आपणांस कोणतेच अनुभाव काढता येणार नाहीं.

व्युत्पत्तीचे महत्त्व:—शब्दिकोशाचे एक महत्त्वाचे उपांग म्हणजे शब्दांची व्युत्पत्ति होय. अलीकडे व्युत्पत्तिशास्त्राची वाढ जगाट्यांने होत आहे. यामुळे विशिष्ट भाषेमध्ये एखादा शब्द प्रविष्ट झाल्यानंतर त्याच्या स्वरूपांत पडणारा फरक आणि त्यापूर्वी त्याचे स्वरूप कसकसे बनत गेले या दोन गोर्धेतील संवंध ही एक महत्त्वाची बाब मानली जाऊ लागली आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे शब्दांची व्युत्पत्तिम्हणजे तो शब्द भाषेत समाविष्ट होण्यापूर्वीच्या त्याच्या स्वरूपाचा इतिहास होय. व्युत्पत्तिज्ञानामुळे विशिष्ट शब्दांशी संबद्ध असलेल्या इतर शब्दांशी त्याचे असलेले नाहें निश्चित करतां येते. आणि एकाच स्वरूपाच्या परंतु भिन्न मागानि व्युत्पादित शब्दांमध्ये फरक स्पष्ट करतां येतो. यामुळे शब्दांचा वांशिक इतिहास आपणांस उपलब्ध होतो. अलीकडील महत्त्वाच्या कोशांमध्ये ह्या अंगास विशेष महत्त्व दिलें जाते. शब्दाचा मूळ धातु किंवा उगम दाखविण्याबोरच त्या शब्दाच्या स्वरूपांत किंवा उच्चारांत फरक किंवा अपत्रंशा कसकसे होत गेले किंवा चुकीने त्याचे संबंध भलत्याच शब्दांशी जोडले गेले असल्यास ते कसे जोडले गेले हे दाखवितां येते. यामुळे शब्दांच्या बाबतीत अनेक महत्त्वाचे शोध व उपयुक्त माहिती कोशकाराला प्रकाशांत आणता येते.

अर्थात् वरील सर्व अंगांचा अंशतःहि परामर्श घेणे हे नवीन ऑक्सफोर्ड कोश ज्या परिस्थितीत निर्माण झाला तरी परिस्थिति असल्यासच शक्य होते. या कार्यास लागणारे परिश्रम बरेच मोठे असून अशा रीतीने तयार होणाऱ्या कोशाचा आकारहि फार मोठा होणे अपरिहार्य आहे. परंतु अशा तन्हेच्या एका मोठ्या कोशामध्ये एखाद्या भाषेतील शब्दांचा इतिहास पूर्णपणे नमूद करून ठेवला गेल्यास त्यावरून आपल्या निरनिराकळ्या गरजांप्रमाणे लहान लहान कोश निर्माण करून फार सुलभ होते. एखाद्या भाषेच्या ज्ञानकोशामध्येहि निदान शब्दांचा अर्थ देण्याच्या बाबतीमध्ये वरील पद्धति अनुसरै इष्ट आहे.

कोशार्थ साहित्यसंशोधन:—अशा तन्हें सर्वोपरिपूर्ण कोश तयार करावयाचा म्हणजे त्याला लागणारे साहित्य प्रथम गोळा केले पाहिजे, आणि हे साहित्य गोळा करावयाचे म्हणजे भाषेतील सर्व लिखाण तपासून पाहिले पाहिजे. याकरितां वाङ्मयांचे किंवा लेखनाचे सर्व प्रकार संशोधिले पाहिजेत व भाषेच्या वार्दीतील प्रलयेक कालखंडांतील लिखाण आपणांस उपलब्ध असले पाहिजे. अशा रीतीने अनेक शंश, चोपडी, नियतकाळिके, वर्तमानपत्रे, बग्री, कागदपत्र वरैरे हजारों कागद वाचून काढून लांतील अवतरणे घेतलीं पाहिजेत. ऑक्सफोर्ड कोशांत अशी अवतरणे लक्षावधि आहेत. अर्थात् हे काम एकट्यादुकट्या व्यक्तीचे नसून याला अनेक लेखकांचे साहाय्य पाहिजे. यामुळे असा कोश करावयाचा म्हणजे पूर्वी जेंये १०११२ उपसंपादक पुरत असत तेंव्या आतां शेपवास अपुरे पद्ध लागतात. एवंच शेपकडे किंवा हजारों लोकांनी हातभार लावल्याशिवाय कोणत्याहि भाषेचा संपूर्ण स्वरूपाचा कोश होणे शक्य नाही. ऑक्सफोर्ड कोशामध्ये अशा तन्हेचे साहाय्य त्यास किती मिळाले हे वर दिलेच आहे. तथापि या कोशांतहि दुर्घयम किंवा तिथ्यम दर्जाच्या ग्रंथांतील अवतरणे वरीचारी घेतलीं दिसतात, त्याएवजीं त्या जागी पहिल्या प्रतीच्या ग्रंथांतील अवतरणे त्याच अर्थाची घेतां आलीं असती. तसेच या कोशांतील अर्थ सेच्चरीकोशांतील अर्थाइतके चांगले व स्पष्ट दिलेले दिसत नाहीत असे कांही टीकाकारांचे भत आहे. तथापि ‘या कोशांत समाविष्ट केलेल्या वाङ्मयाची व्यापकता, शब्दांच्या उगमाचा काळजीपूर्वक लावलेला छडा व कालनिदर्शन, तसेच त्यांच्या स्वरूपांत आणि अर्थात

पडलेला निरनिराक्षया काळी फरक, एकंदरीत इंग्रजी भाषेच्या स्वरूपाचे पूर्णपैणे केलेले दिग्दर्शन या गोर्धीतच अॅक्सफोर्ड कोशाचे महत्त्व आहे' हे कार्टर्ली रिट्यूने केलेले त्याचे वर्णन सर्वेथा योग्य आहे.

जर्मनकोश—जेकब आणि बुद्धिलेल्या ग्रिम यांनी संपादिलेला जर्मन कोशहि याच पद्धतीने तयार केलेला आहे. जर्मनी-मध्ये ही कल्पना प्रथम लिंबितदृश व दुसऱ्या कांहीं अठराव्या शतकांतील पंडितांस सुचली होती. परंतु ग्रिमवंशाना हा कोश करप्याची प्रवृत्ति व्युत्पत्तिशास्त्राच्या वाढेलेल्या अभ्यासामुळे झाली. यांनी पंथकाराच्या शतकांतील अखेरीपासून आजतागायत्रेचे शब्द आपल्या कोशांत समाविष्ट केले आहेत, व त्यांची व्युत्पत्ति अणि इतिहास देऊन पोटभाषांतील व बोर्लींतील त्यांची रूपेहि दिलीं आहेत व त्यांचा उपयोग अनेक अवतरणे देऊन दिग्दर्शित केला आहे. या कोशाचा पहिला भाग १८५४ साली प्रसिद्ध झाला. तथापि या कोशांत शब्दांचे उच्चार दिलेले नाहीत व हा ऑॅक्सफोर्ड कोशाहितका व्युत्पत्तिष्ठाना पद्धतशीरहि नाही. या कोशाचे एकंदर नक भाग व दहाव्याचा कांहीं अंश म्हणजे सर्व कोशाचा पांचवष्टांश भाग प्रसिद्ध ब्हावयास पाउण्यावरूप लागली. ऑॅक्सफोर्डकोशाच्या मानाने या भागांची एकंदर पृष्ठे सुमारे ११००० भरतील.

फ्रॅक्चकोश—ई. लित्रे यांने संपादिलेला फ्रॅक्च भाषेचा कोशहि महत्त्वाचा असला तरी तितका पद्धतशीर रीतीने तयार कालेला नाही. यांत प्रथम सर्वात मूळचा अर्थ देऊन पुढील अर्थ ऐतिहासिक म्हणण्यापेक्षां तरक्कास्वद्याचा एकापुढे एक घेणारे असे ओळीने मांडले आहेत. त्यांतील अवतरणेहि केवळ वाड्मयवृष्ट्या महत्त्वाचीं आहेत. पुष्कळ ठिकार्णीं तर त्यांचा अभावच दिसतो. सोळाव्या शतकाच्या पूर्वीच्या शब्दांचा इतिहास देतांना मात्र ऐतिहासिक पद्धति वापरली आहे. एकटया मनुष्याने केलेला असा हा सर्वात मोठा कोश म्हणतां येईल. हा प्रसिद्ध करण्यास १८६३ पासून १८७२ पर्यंत नऊ वर्षे लागली.

लॅटिनकोश—वर्लिन, गॉटिंजेन, म्युनिच व विहेन्ना येथील जर्मन अॅक्डमींनी तयार केलेला लॅटिन कोश हा कोश-रचनेच्या बाबतींतील सहकार्याचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. या कोशासमध्ये दुसऱ्या शतकापर्यंतच्या लॅटिन ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील प्रत्येक शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करणारी अवतरणे संगृहीत केली आहेत व सातव्या शतकापर्यंतच्या ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील महत्त्वाचे उतारे घेतले आहेत व या साहित्याच्या साहाय्याने लॅटिन भाषेचा नवा कोश तयार करावयाचा आहे.

नेदर्लॅंडांतील भाषेचा कोश—या कोशाच्या कार्यास आरंभ १८५०-१ मध्ये झाला व पहिला भाग १८६४ मध्ये प्रसिद्ध झाला. एकंदर ६१ वर्षात अकरा भाग प्रसिद्ध झाले व त्यांत डच भाषेतील शब्दपैकीं सुमारे चारपंचमांश शब्दांचा संग्रह केला गेला. या कोशाची ऑॅक्सफोर्ड कोशाच्या मानाने सुमारे ६७०० पृष्ठे होतील.

अमेरिकनकोश—वर उत्तेजितेलेल्या मोठमोठ्या कोशांमध्ये पंडितांची व सामान्यतः लोकांची गरज भागविणे हा मुख्य हेतु दृष्टीस पडतो. तथापि लोकांच्या आवडीकडे दृष्टिदिल्यास त्यांस शब्दकोश व ज्ञानकोश यांचे स्वरूप एकत्र केलेला कोश अधिक आवडतो असे दिसते. अशा तनेहेच्या कोशाचे उदाहरण म्हणजे पायरी लारूस यांने केलेल्या फ्रॅक्च कोशाचे होय. यामध्ये शब्द व त्यांच्या व्याख्या देऊन शिवाय विशेषनामे, चरित्रे, भौगोलिक, ऐतिहासिक व इतर लेख दिलेले आहेत. वास्तविक या इतर गोर्धीचा शब्दकोशाशी कांहीहि संबंध नाही. परंतु त्यांत अनेक दोष असले तरी सुद्धां तो फार लोकप्रिय आहे, असे दिसून येते. अमेरिकनमध्ये प्रो. डब्ल्यू. डी. विंटने यांने तयार केलेला सेचरीकोशहि याच प्रकारचा आहे. याचे सहा भाग असून पृष्ठ-संख्या सात हजारांवर आहे. यामध्ये शब्दांची व्युत्पत्ति दिली असली तरी प्रत्येक शब्दाचा इतिहास दिला नाही. यामध्ये वेरेच्से शास्त्रीय व पारिभाषिक शब्द संगृहीत केले असून अवतरणेहि भरपूर दिलीं आहेत. या कोशांत शब्दांचे अर्थ विस्तृततेने व स्पष्टपैणे दिलेले असून या बाबतींत ऑॅक्सफोर्ड कोशापेक्षांहि हा कोश अधिक महत्त्वाचा आहे असे ब्रिटानिका म्हणतो. पंतु या कोशांत विशेषनामे गाळलेली आहेत. या कोशाच्या संपादनांतहि अनेक पंडितांनी सहकार्य केल आहे. ऑॅक्सफोर्ड कोशानंतर इंग्रजीभाषेतील विशेष महत्त्वाचा असा हाच कोश होय.

कोशांचे प्रकार—एकंदर भाषेची व वाड्मयाची जसजशी वाढ होतजाते तसेतसा त्याचा अभ्यासहि विशेष रीतीने व विशिष्ट प्रयोजनाकरितां होऊन लागतो व त्यामुळे विशिष्ट संदर्भासाठीं व निरनिराक्षया उपयोगांसाठीं विविध प्रकारची कोशरचना जस्तीची वाढ लागल्यामुळे साहाजिकच त्यांचे वेगवेगळे प्रकार आढळतात. या निरनिराक्षया प्रकारांचे सामान्य दिग्दर्शन पूर्वी केलेच आहे. आतां या प्रकारांपैकी कांहीं कोशांची माहिती पुढे दिली आहे.

ग्रंथ-ग्रंथकारांचे कोश—एकाचा प्रवृत्त्यात प्रथकाराचे अनेक ग्रंथ असून त्यांचा अभ्यास करणे महस्वाचे मानिले जाते अशा वेळी कफ्ऱ त्याच प्रथकाराच्या ग्रंथांत आढळणाऱ्या शब्दांचे अथवा भाषा व वाक्प्रचारांचे स्पष्टीकरण करणारे कोश तयार होत असतात. उदा. छुई स्पेन्सने केलेला मध्ययुगीन रोमान्स ग्रंथकारांचा कोश (१९१३), एन्यु शेक्सपीरियन डिक्शनरी (कीनलिक्फूट, १९१०), प्रसिद्ध ग्रंथकारकोशमाल्टील डिक्शन्स (फिलिप), थॉमस हार्डी (संक्षेलवी), थॅकरे (मज), ओस्कार

वाइल्ड (मेसन), इ. कोश. बायबलचेहि अनेक कोश आढळतात (उदा. स्मिथकृत, १८८४), तरेंच निरनिराळ्या ग्रंथांची माहिती देणाराहि कोश उपयुक्त वाटो. उदा. हेलेन रेक्स केल्यरने १९२३ त 'दी रीडर्स डायजेस्ट ऑफ बुक्स' असा एक कोश रचला आहे. यांत निरनिराळ्या ग्रंथांचे सारांश दिले आहेत. 'डिक्शनरी ऑफ युरोपियन लिटरेचर' (युरोपीय साहित्यकोश) या सारखे व्यापक माहितीचेहि कोश दिसतील. लॉरी मॅग्नस यांने संपादिलेल्या या कोशांत युरोपियन शब्दांतील महत्वाच्या ग्रंथां-विषयी माहिती दिली आहे. मराठीतहि ज्ञानेश्वरी, तुकारामगाथा, यांच्या शेवटी शब्दकोश दिलेले असतात. त्यांचा त्या त्या प्रथांपुरता उपयोग होतो. मराठी वैदिक कोश हा अशा प्रकारचा कोश आहे.

चरित्रकोशः—या कोशांची व्याप्ति वाटेल तितकी लहान किंवा मोठी असूं शकते. एखाया विशिष्ट काळांतील किंवा प्रथांतील व्यक्तींपासून तो सार्वकालिक, सावराष्ट्रीय व्यक्तीपर्यंत या कोशांत माहिती दिलेली आढळते. डिक्शनरी ऑफ नॅशनल बायॉग्राफी (राष्ट्रीय चरित्रकोश) यांत इंग्रजी गृहस्थांची चरित्र असून याचे अनेक विभाग आहेत. चैवर्स बायॉग्राफिकल डिक्शनरीत सर्व प्रमुख व्यक्तींची चरित्रे आहेत; तर 'डिक्शनरी ऑफ नोटेड नेस्स ऑफ फिक्शन' या बहीलरच्या कोशांत काढ-बन्यांतून आढळणाऱ्या पात्रांची माहिती आढळेल. तथापि व्यापक जागतिक चरित्रकोश करण्याकडे आजकाल विशेष प्रवृत्ति दिसून येते. उदा. वाटकिन्सनकृत, 'दि युनिवर्सैल बायॉग्राफिकल डिक्शनरी', कॉमेकूट 'ट्रेजरी ऑफ मॉर्डन बायॉग्राफी' यांत १९ व्या शतकांतील प्रसिद्ध वाड्मयसेवकांची चरित्रे आहेत. आपल्याकडे हि पूर्वीचे र. भा. गोडबोलेकृत प्राचीन व अर्वाचीन कोश असून वैदिक-पौराणिक चरित्रकोश (चित्राव), आधुनिक मराठी वाड्मयसेवक (खानोलकर) इ. चरित्रप्रकोश सध्यां तयार होणे लागले आहेत.

द्वैभाषिक कोशः—एका भाषेतील शब्दांचा अर्थ दुसऱ्या भाषेत सांगणारा कोश तो द्वैभाषिककोश. उदा. इंग्रजीचे मराठी, कानडी, गुजराथी, हिंदी इ. देशी भाषांत अर्थ देणारे कोश, पाश्चात्य देशांतील प्रमुख भाषांतून दुसऱ्या भाषांतील शब्दांचे अर्थ देणारे अनेक कोश आहेत. किंवदुना जगांतील बहुतेक भाषांचे कोश युरोपियन भाषांतून आहेत, असे निर्विवाद म्हणण्यास हरकत नाही. विल्सन, मोनियर विल्यम्स इ.चे संस्कृत इंग्रजी कोश व अनेक देशी भाषांचे इंग्रजीतील कोश याच सदरांत येतात. युरोपीय भाषांचे परस्पर अर्थ देणारे अनेक कोश आहेत पण अलीकडे शास्त्रीय ज्ञानाची विशेष वाढ झाल्याने नवीन नवीन शास्त्रीय संज्ञा निरनिराळ्या भाषांत तयार होतात त्यांचे परकीय भाषांत अर्थ देणारे कोश होणे अवश्यक होते. अशा तन्हेचे विशेषतः परकीय भाषेतील पारिभाषिक संज्ञाकोश मुद्दम तयार करण्यांत येतात. उदा. आर्थेवेजर स्मायली यांचे जर्मन, फ्रेंच, डच, इंग्लियन या भाषांतील जीविशास्त्रीय परिभाषेचे कोश इंग्रजीत केलेले आहेत. व्यापारासाठीहि असे कोश लागतात. असा वाईथचा इंग्रजी-जर्मन व जर्मन-इंग्रजी कोश असून १९२७ त त्याची दुसरी आवृत्ति निघाली. टॉलहॉन्सेन याचा एक फ्रेंच, जर्मन, इंग्रजी भाषां-तील यांत्रिक शब्दकोश आहे.

शास्त्रीय परिभाषाकोशः—शास्त्रीय ज्ञानाची वाढ झाल्यापासून त्याचा अभ्यास सर्वत्र फैलवला आहे. तेव्हां साक्षांतील संज्ञा, प्रमेये आणि सूत्रे यांची स्पष्ट माहिती देणारे कोश साहजिकच तयार झाले. त्यापैकी कांहीची नावे यावयाची झाल्यास हेडरसनना 'डिक्शनरी ऑफ सायन्टिफिक टर्म्स' तसाच १९२८ सालांतील 'दि सायन्टिफिक एन्सायक्लोपिडिया ऑफ फार्म्युल्यज' इ. सांगतां येतील. गुदस्ता बडोदे सरकारने 'श्रीसयाजी शासनशब्दकल्पतरु' या नांवाचा राजव्यवहारांतील शब्दांचा (निरनिराळ्या आठ भाषांतील) कोश प्रसिद्ध केला आहे, हा अशा तन्हेच्या कोशांमध्ये फार महाच्चाचा आहे. या कोशांत शासनविषयक इंग्रजी शब्दाला योग्य असे गुजराथी, मराठी, संस्कृत, उंटू, फारसी, हिंदी, बंगाली या भाषांतील प्रतिशब्द देऊन शेवटच्या रक्कान्यांत त्यांतील सर्वोत्तम योग्य असा व सर्व भरतखंडभर वापरण्या जाईल असा शब्द प्रथम देऊन नंतर दुसऱ्या, तिसऱ्या प्रतिच्छेद शब्द एकाखाली एक दिले आहेत. या कोशामुळे भरतखंडांत शासनशास्त्रविषयक एक परिभाषा रुढ होण्यास मदत होऊन निरनिराळ्या प्रांतांतील देशी भाषांतीलहि परिभाषाकोश सहज तयार होणार आहेत. व अनेक भाषांतील शब्द एकापुढे एक मांडल्यामुळे योग्य शब्दाची निवड करण्यास फार भोठे क्षेत्र निर्माण झाले आहे. प्रसिद्ध झालेला या कोशाचा भाग प्रयत्नवजा असून यापेक्षाहि याची रचना व्यापक हटीची ठेवण्यांत आली आहे. हिंदुस्तानांत या दिशेने नागरी प्रचारणी सभा वगैरेकडून प्रयत्न होत आहेत. द्वैभाषिक शास्त्रीय परिभाषाकोशासंबंधाने वर माहिती आलेलीच आहे.

भाषाविषयक कोशः—भाषेची व्युत्पत्ति, रचना, घटना, समानार्थक शब्द, वाकप्रचार यांची माहिती देणारे कोश या सदरांत येतात. इंग्रजी शब्द आणि भाषांसंप्रदाय यांचा संग्रह करणारा पीटर रॉजेट याचा 'थेसॉरस' कोश सुविळळ्यात असून १९२१ सालांपर्यंत त्याच्या २९ आवृत्ती निघाल्या. मराठीत याचे राजकोश नांवाचे रूपांतर चालू होते, पण पुढे संपादकाच्या मृत्युमुळे ते बंद पडले. रॉजेटसारखाच दुसरा कॅबचा इंग्रजी समानार्थक शब्दांचा कोश आहे (१८८१) व 'सिमिनिफिकंट एटिमॉलॉजी'

हा मिचेलचा व्युत्पत्तिकोश १९१८ सालांतील आहे. 'ए कॉंप्रिहेन्सिव हा इड दु गुड इंगिलिश' (कॅप) यांत वाकप्रचारांचा योग्य उपयोग दाखविला आहे.

म्हणीचा कोशः—भाषाभ्यासांत वाकप्रचार व म्हणीहि घेतात. यांची हा कोश बरेच आढळतात. उदा. बुअरचा 'डिक्शनरी ऑफ फ्रेजेस अँड फेब्ल्स' हा कोश. याच्या बन्याच आवृत्ती निघाल्या आहेत. त्यांचे दुसरे एक निरनिराळ्या गोर्धीचा, नाटकांतील पात्रांचा, कथानकांचा व व्यक्तीचा संदर्भ सांगणारे हॅंडबुक आहे. आपल्याकडे हि म्हणांचे कांहीं जुने तसेच आपटे व भिडे यांचे नवे कोश आढळतात.

विशिष्ट विषयवार कोशः—अभ्यासाचे अनेक विषय झाल्यामुळे त्या त्या विषयाचा अभ्यास करणाऱ्यांना उपयुक्त असे त्या त्या विषयाचे स्वतंत्र कोश होऊं लागतात. उदा. ऐतिहासिक, रासायनिक, औद्योगिक, पदार्थविज्ञानविषयक, प्राणिशास्त्रीय इ. कोश यांतच. बालडविनचा तत्वज्ञान व मनसशास्त्र यांवरील कोश (३ भाग, १९०१) येतो. 'हयात अलू हयवान' या अरबी बन्याच जुन्या प्राणिशास्त्रीय कोशांचे इंग्रजी भाषांतर ले. कनैल जयकर यांनी अवल इंग्रजीत केलेले आहे. जॉर्ज वाटचा हिंदुस्थानांतील औद्योगिक द्रव्यांचा कोश (१८८९ साली रचेला) ६ भागांत असून व्यापारीदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा आहे. गेलेजबुकचा 'डिक्शनरी ऑफ अप्लाइड फिजिक्स' हा पांच भागांचा पदार्थविज्ञानाचा व्यावहारिक कोश १९२३ त बाहेर पडला. कांहीं कोशांत अनेक विषयांनी माहिती दिलेली असते, ते एका प्रकारे ज्ञानकोशच होत. उदा. बालकोरचा 'एन्सायक्लो-पीडिया ऑफ इंडिया अँड ईस्टन अँड सदन एशिया' (औद्योगिक, व्यापारी व शास्त्रीय) हा ज्ञानकोश ३ भागांचा आहे. असाच बँन लागलीने (१८८८ त) काढेला एक राजकीय भौगोलिक माहितीचा ज्ञानकोश आहे.

उपभाषाकोशः—भाषेच्या वाढत्या अभ्यासावरोबर तिच्यामध्ये अंतर्भूत होणाऱ्या उपभाषांचेहि कोश आवश्यक होतात. 'चैबर्स स्कॉट डायलेक्ट डिक्शनरी' (१९११) अशासारखे प्रांतिक भाषाकोश त्या त्या भाषाभ्यासाला उपयुक्त वाटतात. आपल्याकडे गोमांतकी (कोंकणी) भाषेचे कोश आहेत.

सर्वसंग्रहकोश किंवा ज्ञानकोशः—ज्ञान अदिशय वाढल्याकारणांने ते सर्व मुखोदूत किंवा डोक्यांत असणे शक्य नसते, तेव्हां त्याचा थोडक्यांत संप्रदू एकेटिकार्णी हातार्दीं असावा असें लेखकांना व विद्वानांना वाटू लागते व ही गरज भागविलीहि जाते; म्हणजे विविध माहितीचा संप्रदू करणारे कोश तयार होतात. याच्याच मोठ्या स्वरूपाला ज्ञानकोश म्हणतात. मोठाल्या ज्ञानकोशांनी माहिती सर्वोना आहेच. असे लहान कोश म्हणजे इतिहास-मूर्गोल-चित्रविषयक सर्व माहितीचा विटनचा कोश (४ भाग), सर रिचर्ड फिलिप्सचा 'मिलियन ऑफ फॅक्टर्स', जर्मनवरून भाषांतर केलेला नेटलशिप-सॅंडिस याचा 'डिक्शनरी ऑफ क्लासिकल अंटिक्विटीज' हा कोश (१८९१) ६. आपल्याकडे असे कोश गेल्या शतकांत झाले. तारानाथ तर्कवाचस्पति याचा १० भागांत असलेला 'वाचस्पत्य कोश,' राधाकान्तदेव व्यादुर यांचा 'शब्दस्कल्पद्रुम' (कलकत्ता शके १८०८) हे मोठे संस्कृत कोश ज्ञानकोशाच्या स्वरूपाचेच असून भारतीय पांडित्यास मूर्षणमूळ आहेत.

याप्रमाणे पाश्चात्य राष्ट्रामध्ये विशेषतः इंग्रजी भाषेमध्ये शब्दांच्या इतिपी व यायांपासून हव्यहव्य सर्वोगपरिपूर्ण कोश करण्याकडे कसकशी प्रवृत्ति होत गेली व कोशरचनाविषयक कल्पनांवी वाढ करी झाली याचे थोडक्यांत समालोचन केले आहे. यावरून आजची भाषाविषयक संपूर्ण कोशाची कल्पना म्हणजे भाषेतील प्रचलित अथवा छुप असलेल्या प्रत्येक शब्दांचे चित्रित त्याची निरनिराळ्या काळची निरनिराळी रूपे त्याचे निरनिराळ्या काळी वदलत गेलेले अंदे वरं आधारांसह देणे, मूळ तो शब्द कोणत्या भाषेतून व कोणत्या स्वरूपांतून आला हे दाखविंगे इत्यादि सर्वांगांची परिस्फुटता करून देणे हा असून ऑक्सफोर्ड कोश हे त्यांचे उदाहरण आहे ही गोष्ट निर्दिष्ट केली आहे. तसेच राष्ट्राचे निरनिराळे व्यावहार जसे व्यापक होत जातात व ज्ञानाची वाढ जसजसी विविध अंगांनी होते तसेच शब्दकोशावरोबरच इतर अनेक ज्ञानांगांपै संदर्भसुलभ स्पष्टीकरण करणारे अनेक कोश तयार होऊं लागतात व अनेक भाषांचा जेव्ये संनिकर्ष होतो तेव्ये द्वैभाषिक, त्रैभाषिक अगर बुभाषिक कोश कसे तयार होतात त्यांचीहि कांहीं उदाहरणे वर दिली आहेत. इंग्रजी वरं यूरोपीय भाषांतून असे अनेक प्रकारचे असंख्य कोश दरवर्षी प्रसिद्ध होत आहेत. यापेक्षां या कोशांच्या निरनिराळ्या प्रकारांचे दिग्दर्शन करण्यास येंवे अवकाश नाही. आतां आपल्या मराठी भाषेच्या कोशां संबंधी आपल्याकडे काय कल्पना दिग्दर्शित झाल्या आहेत व ज्ञेशारचनेच्या बाबतीत आजपर्यंत कोणकोणते प्रयत्न झाले आहेत त्यांवे थोडक्यांत समालोचन करू.

कै. वि. का. राजवाडे यांनी सरस्वतीमंदिर मासिकांत (शक १८२७ शावण, पृ. १-१४,) 'राष्ट्रीय मराठी कोश' म्हणून एक लेख लिहिला होता. त्यांत त्यांनी आपली संपूर्ण मराठी कोशाची कल्पना नमूद करून ठेवली आहे. तिचा येथे सारांशाने उद्घार करून विचार करून अस्थानी होणार नाही.

‘संपूर्ण व राष्ट्रीय मराठी कोश रचनारानें खालील गोष्ठी विचारांत घेण्यासारख्या आहेत. (१) भाषेत रुढ ज्ञालेल्या नव्यां व जुन्या, लुस व प्रचलित, ग्राम्य व सम्न्य, राष्ट्रीय व प्रांतिक, एकोणएक शब्दांचे संक्षिप्त, समर्पक व अव्याप्त्यतिव्याप्त्य-संभवादिदोघरहित अर्थ दिले पाहिजेत. (२) मराठी शब्दांतील अक्षरांचे उच्चार योग्य संकेत ठरवून यावे. (३) कोणता शब्द कोणत्या भाषेतून आला तें संकेतानें दाखवावो. हे काम कोशकाराला सुलभ ब्हावयाला मराठीची समग्र व्युत्पत्ति अगोदर तयार झाली पाहिजे. (४) रुढ होऊन बसल्यासुळे जे सामासिक शब्द एका शब्दासारखे भासतात त्यांचेरीज इतर असंख्य सामासिक शब्द देऊन नयेत. (५) संहितशब्द देऊन नये. तें व्याकरणाचे काम आहे. (६) नामरूपे व धातुरूपे देऊन नयेत. तें व्याकरणाचे काम आहे. (७) ग्रंथनांमें, थोर पुरुषांची नामे, प्रसिद्ध स्थलांची नामे, पौराणिक पुरुषांची व स्थलांची नामे, वनस्पतींची, धार्त्रींची, द्रव्यांची, माशांची, दगडांची वैरे पारिभाषिक नांवे भाषाकोशांत देऊन नये. व्यावहारिक नांवे तेवढीं यावी. ग्रंथकोश, महामाता, स्थलकोश, पुराणकोश, वनस्पतिकोश, रसायनकोश, प्राणिकोश, मच्छकोश, पक्षिकोश, दृश्यकोश वैरे कोश स्वतंत्र असतात. भाषाकोशांत इतर शास्त्रांतल्या व विषयांतल्या विशेषणामांचा संग्रह अप्रस्तुत व अनवस्थ होय. (८) छंदशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, उच्चारशास्त्र कोशांत देण्याची जस्त नाही. (९) वाच्याथांव्यतिरिक्त लक्ष्यार्थ व व्यंजनार्थ कोशांत देऊन नयेत. जे लक्ष्यार्थिक शब्द वाच्यार्थक शब्दांच्या स्थितीला आले ते अवश्य यावे. (१०) शब्दांचा उपयोग दाखविण्याकरितां ग्रंथांतील वाक्यांचा उद्धार कोशांत करून नये. हे काम कोशांचे नाही. साहित्यशास्त्राचे आहे. (११) भाषेत जो शब्द नाही तो कोशकारानें नवीन वनवून धालून नये. भाषेत जो शब्द आहे तो कोशकारानें वगळून नये. (१२) सम्न्य शब्दाचा ग्राम्य उच्चार निराळा शब्द मानून नये. परंतु ग्राम्य शब्द रुढ ज्ञाल्यास निराळा स्वतंत्र शब्द मानावा. (१३) परधर्मीयांनी परदेशस्थानीं व पतितांनीं स्वभाषेतील किंवा परभाषेतील ग्रन्थ केलेले शब्द कोणत्याहि राष्ट्रीय कोशांत घेण्यास योग्य नाहीत.’

याप्रमाणे कै. राजवाडे यांनी राष्ट्रीय कोशाची लक्षणे संगितलीं आहेत. त्यांतील कांहीं लक्षणे सर्वमान्य असून कांहीं मात्र अर्वाचीन दृष्टीच्या कोशकारांस मान्य होण्यासारखी नाहीत; उदाहरणार्थे अवतरणे हीं आजकाल प्रत्येक कोशास आवश्यक समजलीं जातात व निरनिराळ्या अर्थांचे स्पष्ट ज्ञान होण्यास-विशेषत: जे अर्थ लुस झाले असतील त्यांच्या बाबतीत तर-त्यांचा अत्यंत उपयोग होतो. ‘संस्कृत कोशांत कोशकार ग्रंथोदारांचे काम करीत नाही. कोशाचा टीकाकार करतो.’ असें कै. राजवाडे यांनी आपल्या विभानाचे समर्थन केले आहे व त्याला चार कारणे दाखविलीं आहेत. (१) व्याकरण, छंद, अलंकार, कोश यांचे प्रांत भिन्न आहेत असें ते समजतात. (२) सूत्रपद्वति त्यांच्या हाडींमार्शी खिळली आहे. त्यासुळे वायफळ व विस्तृत लिहिण्याला अवकाश नसतो. (३) बहुतेक सर्व कोश वृत्तरूप आहेत. (४) कोश विद्यार्थ्यांकिडून तोंडपाठ करून घ्यावयाचे असतात.’ परंतु संस्कृत कोशांचे जे प्रयोजन तत्कालीन लोक भसमजत असत त्यांत व सध्यां जे निरनिराळ्या भाषांचे कोश होत असतात त्यांच्या प्रयोजनांत फरक आहे. व संस्कृत कोशकारांचा भाषेतील सर्व शब्दांचा संग्रह करण्याचा आग्रह नसे आणि त्यावेळी भाषेचे क्षेत्रहि मर्यादित असून कोश तोंडपाठ करणे ही गोष्ट त्यावेळी जशी सुलभ व शक्य होती तशी ती आतां वाढत्या भाषांच्या बाबतीत राहिली नाही. त्यांत प्रत्यर्ही नवीन नवीन शब्द निर्माण होत आहेत आणि ज्ञानाचा संग्रह तर इतका वाढत आहे कीं, पाठ कराव-याच्या गोष्टीमध्ये कोशाचा समावेश होणे अशक्य आहे. ‘राष्ट्रीय कोश अगडवंब असलाच पाहिजे अशी युरोपियन कल्पना आहे. वेब्स्टरच्या इंग्रजी कोशाला अमरकोशाची बरोबरी करतां येईल कीं नाही याची शंकाच आहे’ अशीहि त्यांनी टीका केली आहे. पण वाढत्या भाषेवरोबर कोशाचा आकारहि वाढणे जहर असून अमरकोश व वेब्स्टरकोश यांचे काल व प्रयोजने इतकीं भिन्न आहेत कीं त्यांची तुलना करणेच योग्य होणार नाही. तेसेच ‘व्युत्पत्ति वैरे अप्रस्तुत प्रकरणांचे निष्कारण प्रदर्शन करण्यांतच कोशांचे सर्वस्व आहे असें युरोपियन कोशकारांचे मत दिसते तें अशास्त्र आहे. व रानांतून आणलेल्या औषधींचा काढा करण्याचे काम चालू असतां त्या औषधींच्या उत्पत्तीचे, वृद्धीचे, संकराचे व रंगाचे बारीक वर्णन एखाद्या काक्वाईझुँदे करणारे वैद्यराज जितके अप्रयोजक तितकेच हे युरोपियन कोशकार होत’, अशी टीका त्यांनी केली आहे तीहि आज कोणास मान्य होणार नाही. त्यांचे म्हणणे: ‘शब्दांची व्युत्पत्ति, रचना, समास, रूपे वैरे बाबींचा विचार करण्याचे काम व्याकरणाचे आहे. त्यांत कोशकारांनी हात घालण्याचे प्रयोजन नाही.’ परंतु सध्यां आपण भाषेची निरनिराळ्या अंगांने होणारी वाढ लक्ष्यांत घेतली तर संदर्भसुलभ व प्रत्येक शब्दाचा थोडक्यांत इतिहास देणारा कोश म्हणजेच सर्वांगपरिपूर्ण कोश होय हीच कल्पना मान्य होत चालेली दिसते व पूर्वीच्या संस्कृत कोशांची योग्यता कितीहि मोठी असली तरी वाचकास एखादा संस्कृत प्रंथ वाचीत असतां एखाद्या शब्दाचा अर्थ ज्ञातव्य असेल तर तो अमरकोशापेक्षां आपटे किंवा मोनियर विल्यम्स यांच्याच शब्दकोशाकडे प्रथम धाव घेईल हून विसरून चातवयाचे नाही.

मराठी कोश—इतर कोशांप्रमाणे मराठीचेहि एकभाषिक (मराठी-मराठी) व द्वैभाषिक (मराठी-इंग्रजी, इंग्रजी-मराठी, कांडी-मराठी इ.) असे दोन प्रकार पडतील. एकभाषिककोश द्वैभाषिकांपेक्षां संख्येने फार थोडे आहेत. याचे बहुंशीं

कारण ज्ञानाच्या प्राथमिक अवस्थेत स्वतःची भाषा शिकण्याला स्वभाषेचे कोश वापरण्याची फारशी जहारी भासत नसे; केवळ ज्ञानेश्वरी, महानुभावी ग्रंथ, मोरोपंती काच्य इत्यादिकांचा अभ्यास करण्याला अशी शब्दार्थाची फोड करणाऱ्या कोशाची एखादे-वेळेस जसरी भासत असेल, पण पूर्वी भार्मिक ग्रंथांचा परिचय गुणस्वरूपानें होत असल्यानें अभ्यासकाळा स्वतः कोश शोधण्याची गरजच पडत नसे. असो, सांगावयाचा मुद्दा असा की, ज्याची जी स्वभाषा नाही त्याला ती शिकण्यासाठी, विशेषतः परभाषक राज्यकर्त्यांसाठी द्वैभाषिक कोशांची अत्यंत जहरी असते व त्यामुळे असे कोश एकसारखे तयार होत असतात. मुसुल्मानी अमदानींत फारसी संस्कृत कोश झाले व शिवकालांत राजव्यवहार कोश तयार झाला ही गोष्ट याच प्रवृत्तीची बोतक आहे. इंग्रज राज्यकर्त्यांनी मिशनन्यांकहून असे द्वैभाषिक कोश देशी भाषा समजण्यासाठी मोठ्या खर्चाने व प्रयत्नाने तयार करविले. मिशनन्यांनाहि येशूचा धर्म वाडविण्यासाठी देशी भाषांतून वायवल व प्रवचने भाषांतरवयाची असत; त्यांना स्वतः धर्मोपदेशासाठी या भाषा शिकाव्या लागत; तेव्हां देशी भाषांचे इंग्रजी कोश फार लवकर प्रसिद्ध झाले. त्यांच्या दोन दोन, तीन तीन आवृत्तीहि निघाल्या, व उपलब्ध कोशांत तेच मोठे व प्रमाणभूत ठरले. पण त्यांवरच आजपर्यंत आपणास अवलंबून वसावें लागले आहे ही आपल्याला अतिशय लाजिरवाणी गोष्ट आहे यांत शंका नाही.

एकभाषिक मराठी कोश, ब्रिटिश अमदानीपूर्वी:—मराठी भाषा साधारणपैकी प्रौढवाङ्मयीन भाषा होण्याचा काळ म्हणजे यादवकाळ होय. या काळांत कांही शुद्ध मराठी कोश—अर्थात संस्कृतच्या धर्तीवर—नाथांगीय, महानुभावी व हेमाश्री संप्रदायी पंडितांनी केलेले असावेत. महानुभाव अंथकारांनी रचलेला एक मध्यकालीन मराठी शब्दांचा कोश कै. वि. का. राजवाडे यांच्या पहाण्यांत होता असे ते लिहितात (राज्यीय मराठी कोश—सरस्वतींमंदिर, थावण, १८२७). हा गद्य कोश असून यांतील शब्दार्थ सुवोध असल्याचे ते सांगतात. बहुधां हा महानुभावी अंथावरील टिप्पणींचा संग्रह असावा. यानंतरचा एक ज्ञानेश्वरीकोश राजवाड्यांना मिळाला होता. तो तीनशे—स्वातीनशे वर्षांचा जुना असून त्यांत ज्ञानेश्वरीतील दुवोव शब्द अकारविल्हाने दिलेले आहेत व त्यांचे प्रतिशब्द अर्थाचीन मराठीत आहेत. पण विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे यांत दोनचार ठिकाणी याहून प्राचीन कोशांचा हवाला दिलेला आढळतो, असे ते लिहितात. पण या कोशांचा सध्यां कांही मागमूस नाही. असे कांही प्राचीन मराठी कोश त्यावेळी खात्रीने असावेत असे वारच्या शतकांतील मराठी भाषेच्या प्रौढ स्थितीवरून वाटते. तथापि हे सर्व लहानसहान व विशिष्ट मर्यादेचे व उपयोगाचे असावेत.

महाराष्ट्र भाषेचा कोश, ब्रिटिश अमदानी:—या अमदानींत म्हणजे १९ व्या शतकारंभापासून आजतागायत कोश या प्रौढ नांवाला शोभणारा पहिला एकभाषिक कोश म्हणजे शास्त्रीमंडळीनी केलेला ‘महाराष्ट्र भाषेचा कोश’ होय. या कोशाचा प्रथम भाग (अ—न) इ. स. १८२९ त मुंबई शिक्षामंडळीच्या शिळाळापखान्यांत छापला आहे. याचे संपादक (१) जगन्नाथशास्त्री कमवंत, (२) बालशास्त्री घगवे, (३) पंगावरशास्त्री फडके, (४) रामचंद्रशास्त्री जानवेकर, (५) सखाराम जोशी, (६) दाजीशास्त्री शुक्रल आणि (७) परशुरामपंत गोडबोले हे (मुंबईचे शिक्षामंडळीचे आजांकित पंडित) असून यांनी शिक्षामंडळीचे (बाबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी) आज्ञेवहून हा रचिला.

या कोशाला आधारभूत झालेले ग्रंथ दिले नाहीत. ‘महाराष्ट्र भाषा म्हणजे महाराष्ट्रदेशी राहणारे जे देशस्थ ब्राह्मणादिक लोक त्यांची बोलायाची प्राकृत भाषा’ याप्रमाणे या कोशकारांनी मराठी भाषेची व्याख्या केली आहे व कोशाचे कारण पुढीलप्रमाणे दिले आहे:—‘आजपर्यंत हा भाषेवर कोश, व्याकरण करावयास कोणी प्रवृत्त झाला नाही हे मनांत आणून सर्व लोकांचे कल्याणार्थ राजकार्याखुरंधर प्रजापालमैकरत हानरबल मौंट स्त्युर्वत एलिंफिस्टनसाहेब पात्रण आणि गवर्नर यांनी मुंबईतील शिक्षाशाळामंडळीस आज्ञा करून हा ग्रंथ बालशास्त्री घगवे, गंगाधरशास्त्री फडके, सखाराम जोशी, दाजी शास्त्री शुक्र आणि परशुरामपंत बोडबोले यांचे हातून करावयास आरंभिला. पुढे त्यांचेच हातून प्रतापसिंह परमकारणिक हानरबल जनराल सिरजान मालकमसाहेब वहादुर पात्रण आणि गवर्नर यांनी शेवटास नेला.’ कोशांत घेतलेल्या शब्दांवदल ‘जितका लोकांचा व्यवहार आढळांत आला तितक्याचे बुद्धीने आकलन करून’ असा उल्लेख कोशकारांनी केला आहे. प्रांतिक पोटभोषा व त्यांतील शब्द यांची फोड पुढीलप्रमाणे केली आहे:—‘महाराष्ट्रदेशाचा माव्यभाग महटला असतां प्रायः पुरुषे प्रात होतो. अत-एव पुरुषे प्रांतीं जे शब्द प्रसिद्ध आहेत ते प्रायः सर्व म ग्रामांदेशभर प्रसिद्ध असे समजून ते शब्द प्रांताचे खुणेवाच्चून लिहिले आहेत.’ बाकीचे प्रांतिक शब्द जे घेतले आहेत त्या प्रांतांची नांवे व मर्यादा कोशकारांनी खालीलप्रमाणे दिली आहेत:—(१) देश (गंगयां धरून पंढरपुरच्या आसपासचा प्रदेश), (२) कोकण (मुंबईपासून वाणकोटचे खालीपावेतो), (३) राजापूर (बाणकोटचे खाडीपासून मालवण्यार्थीत), (४) वाढी (सावंतवाडीच्या आसपासचा प्रांत). प्रांतांचा उल्लेख नांवानें न करितां सर्व ग्रंथेलेखनांचा सामान्यत्वे ग्रंथी या नांवाचा संक्षेप ‘ग्रं.’ असा वापरला आहे. उदा. ‘अंतुरी’ या शब्दापुढे ‘ग्रं.’ असा संक्षेप आहे.

व्यवहारांत कचित येणाऱ्या संस्कृत शब्दांचा समावेश केला नाही. ‘ज्या’ ऐवजी ह्या कोशकारांनी ‘जा’ असेहे रूप सराह वापरले आहे. उदा. ‘म्हणून जा अर्थाचा वाचक शब्द या भाषेत प्रसिध्द नाही तो अर्थ प्रतिपादायाचा असतां त्याविषयी संस्कृत शब्द योजितात.’

फारसी, अरबी वर्गे मुसलमानी भाषेतील शब्दांवर कोशकारांचा विशेष कटाक्ष आहे. त्यांच्यामते हे शब्द मराठी भाषेत ‘राजकीय व्यवहारा’चे अनुरोधाने आले, म्हणून राजकीय व्यवहारींच... शोभतात. इतर साधारण व्यवहारींसे सरासरी ते बेरे दिसतात, परंतु शास्त्रीय व्यवहारादिसंबंधी प्रौढ म्हणून जी भाषा तींत तर अगदींच शोभत नाहीत, याकरितां प्रौढ भाषेत ते शब्द घेऊ नयेत.’

या कोशाची आंतररचना अशी: —‘अ’ मध्येच ‘अं’ चा समावेश संस्कृतप्रमाणे केला आहे. पण ‘क्ष, झ’ हीं वस्तुतः जोड असरे परंतु लोकव्यवहारानुसार हे वर्ग पृथक् मानव या क्रमाने लिहिले.

ह, ह्य, ह, हीं अक्षरे संस्कृत शब्दांत असतां हकारादिक, आणि प्राकृत शब्दांत असतां ‘न’ कार ‘म’ कारादिक असतात ही व्यवस्था धरून तद्विशिष्ट शब्द वर्गीक्रमानुरोधाने त्या त्या स्थानीं लिहिले आहेत.

कोंकणी, राजापुरी, वाडी अशा तीन पोटभाषा, वनस्पती, प्राणी, खाद्य वर्गेंचे थोडे शब्द यांत आहेत. कांहीं संतकर्वींच्या काव्यांतील शब्द तुळक आढळतात. व्युत्पत्ति मुर्लींच दिली नाही (कचित दहा-बारा ठिकाणी आढळते). प्रथांचा उल्लेख किंवा त्यांतील अवतरणे दिलीं नाहीत; इंग्रजी रुढ शब्द नाहीत (आज जे रुढ आहेत ते त्यावर्वीं रुढ नव्हते). इंग्रजी शास्त्रांतील नवीन पारिभाषिक शब्द तेव्हां रुढ नसल्याने आलेले नाहीत. शब्दांचे अर्थ व्याख्यारूपाने पंडिती भाषेत दिल असल्याकारणाने ते किलष व वोजड झाल आहेत.

कै. राजवाडे यावद्य जगन्नाथशास्त्री क्रमवंतास दोष देतात; पण मोलस्वर्थच्या इंग्रजी मराठी कोशाच्या पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत या कोशाच्या रचनेचा जो खुलासा आहे त्यावरून असेहे दिसते कीं, शास्त्री मंडळी केवळ युरोपियन पंडितांच्या सांगण्याप्रमाणे त्यांना मदत करीत होती.

हंसकोश—हा कोश म्हणजे महाराष्ट्रभाषेच्या कवितांतील कठिण व निवडक शब्दांचा कोश. हा रघुनाथ भास्कर गोडबोले या प्रसिद्ध कोशकाराने सन १८६३ त रचला. याला आधाराग्रंथ विवेकसिंधु, परमामृत, ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, एकनाथी भागवत, शक्मिणीस्वयंवर, मुक्तेश्वर, दासवोध, आगमसार, पंचिका, सदाचार, वाक्यवृत्ति, रामविजय, शिवलीलामृत, मोरोपंत-आर्या, वामन-श्लोक, इ. जुने वेदांतपर काव्यग्रंथ होत. यामुळे ते प्रथ वाचण्यास याचा फार उपयोग व्हावा हें साहाजिक आहे. या कोशाची रचना थोडक्यांत अशी: १ एकूण शब्दसंख्या सात हजार आहे. २ मराठी कवितेतील शब्दास लागारे प्रत्यय, विशेषणे, अव्यये, क्रियापदविचार, अर्थ (विधर्थ वर्गे), यमके, छंद, कविलाढी, संस्कृत प्राकृत शब्दांचा मराठींतील अप्रंश, कवितेवद्दलचे कांहीं नियम इ. उपयुक्त टिप्पें प्रस्तावनेत दिलीं आहेत. ३ मराठी भाषेतील किंवा व्यवहारांतील शब्द नाहीत. ४ व्युत्पत्ति न देतां फक्त शब्दांचे मूळ (सं, प्रा.) तेव्हें दाखविले आहे. ५ अत्यंत आवश्यक अवतरणे दिलीं आहेत, बाकी तुसेते स्थलो-लेख आहेत, ६ “अ” मध्ये “अं” घातला आहे; क्ष व झ स्वतंत्र ठेविले आहेत. ७ वहुतेक वेदांतप्रथांतील शब्द असल्याने संस्कृत शब्दांचा भरणा जास्त आहे. ८ कांहीं ठिकाणी संस्कृत शब्द तोळण्यांत चूक ज्ञाली आहे. ९. ‘जय जय देव श्रीगुरो । अकल्पनाख्य कल्पतरो । स्वसंविद्दुमबीजप्ररो- । हणावनी ॥’ अशी ज्ञानेश्वरीत (१८.१०) एक ओवी आहे. तींतील हणावनी हा शब्द स्वतंत्र धरून कोशकाराने ‘हणावनी’ म्हणजे ‘आवड’ असा अर्थ दिला आहे. अशा कांहीं चुका आढळतात. यांतील कांहीं शब्दांचे अर्थहि चुकीचे आढळतात. तसेच ‘अ’ ने आरंभ होणारे शब्द ‘आ’ मध्ये व ‘आ’ ने आरंभ होणारे कांहीं शब्द ‘अ’ मध्ये असे जे ज्ञालेले दिसते तें अशुद्ध पोश्यांच्या प्रतींमुळे असावे.

रत्नकोश—कर्ता बालकृष्ण मल्हार बीडकर. हा १८६९ त छापलेला आहे. हा कोश केवळ मराठी शास्त्रांतील विद्यार्थ्यांच्या उपयोगी पदावा म्हणून केला असल्यामुळे यात फक्त मराठी क्रमिक सहा पुस्तकांतील शब्दांचा संप्रह केला आहे. विशिष्ट वर्गसाठीं विशिष्ट मर्यादिचे कोश होण्यास सुरवात ज्ञाली होती हें या व मागील हंसकोश यांवरून दिसून येते.

मराठी भाषेचा नवीन कोश—यालाच राजवाडे सुवह कोश म्हणतात. हा १८७० त रघुनाथ भास्कर गोडबोले यांनी, मुंबई सरकाराच्या विद्याखाल्याच्या हुक्मावरून छापला आहे. विद्यार्थ्यांना उपयोगी पदावा एवढीच व्याप्ति यांत ठेविली आहे. याचा मुख्य आधार म्हणजे शास्त्रांचा कोश. त्याच्यांतील ‘ज्यांचा नेहमींच्या भाषणांत उपयोग नाही असे फार अवघड जे शास्त्रीय संस्कृत शब्द व ज्यांचा अर्थ सहज मनांत येतो असे साधारण शब्द गाळून’ हा कोश केला आहे. तसेच हंसकोशहि यांत सामील केला आहे. शिवाय अरबी, फारसी, व्यावहारिक शब्द यांत दिले आहेत. यांत पोटभाषेतील शब्द नाहीत, व्युत्पत्ति नाही, अवतरणे किंवा त्यांचे उल्लेख नाहीत.

शुद्ध मराठी कोश—सन १८९१. कर्ते विष्णु रामचंद्र वापट व बाळकृष्ण विष्णु पंडित, प्रकाशक गोंधळेकर, जगद्वि-तेच्छु आपकाना, पुणे. याला मोलस्वर्थ, गोडबोले, हंस या कोशाचे साहाय्य घेतले असावे असे वाटते, यांत मूळ शब्दाची व्युत्पत्ति समग्र न देतां शब्दाच्या मूळ भाषेचे नंव तेवेंच दिले आहे. शास्त्रीय पारिभाषिक, पशुपक्षी व वनस्पतिविषयक वर्गे शब्द यांत आले आहेत. ज्ञानेश्वरी वर्गे जुन्या ग्रंथांतील शब्द व रुढ इंग्रजी शब्द दिलेले नाहीत. हा कोश निव्वळ शालोपयोगी वाटतो.

नामजोशी कोश—हा समग्र अप्रसिद्ध असून याचा उपगोग प्रस्तुत कोशास मात्र करतां आला. लो. टिळकांचे परमस्तेनेहि व १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांतील अनेक विध यक चलवर्डीचे उत्पादक माधवराव नामजोशी यांनी मोठाची 'मराठी मराठी' कोशाची उनीची जापून हा कोश तयार करण्यास आरंभ केला व कामाची पहिली पायारी म्हणून मोलस्वर्थच्या मराठी-इंग्रजी कोशाचे संपूर्ण शब्दशः भाषांतर कहन घेतले; व त्यांत हंसकोशाची भर घातली. याशिवाय शेतकी मासिक, निवंधमाला, शिल्पविद्या, मोरोपंत, वामन इ. काब्यग्रंथ वाचूनत्यांतील अवतरणे घेतलीं. आणखी अनेक प्रथ वाचून व धंदे, कला, उपभाषा इत्यादीची भर यांत घालून प्रस्तुत कोशाप्रमाणे हा मोठा मराठी कोश रन्याचा त्यांचा फार सुत्य व अवाढव्य प्रयत्न इतर चलवर्डीप्रमाणे त्यांच्या अकाली मृत्युमुळे अपुरा राहिला. लो. टिळकांचे ज्येष्ठ चिरंजीव रा. रामचंद्र वल्वंत टिळक यांनी याची संपूर्ण प्रत आम्हांस उपयोगास दिली याबद्दल त्यांचे आभार मानले पाहिजेते.

मराठी शब्दरत्नाकर—अथवा मराठी शब्दांचा मराठींत अर्थ देणारा कोश (इ.स. १९२२ आवृत्ति १ ली; १९३२ आवृत्ति दुसरी). सुप्रसिद्ध बालमासिक 'आनंद' याचे संपादक व अनेक विषयांवरील लेखककै. वासुदेव गोविंद आपटे यांनी हा कोश रचिला. पौर्णा, कागदपत्रे पहात असतां त्यांत अप्पाठ व चुक्कीचे अर्थ आढळले म्हणून १९०८ पासून त्यांनी या कोशास आरंभ केला. ५।७ वर्षे एकदयार्णीच काम केले. डॉ. भांडारकर, रा. व. महाजनी, गणपतराव आगाशे, हरिभाऊ आपटे, जोगबुवा, दी. वि. माडगांवकर वर्गे मंडळीचा सल्ला घेतला, तुकाराम सोसायटीचे दफ्तर चाळले, नंतर अलीकडील शब्द गोळा केले. कांहीं संत वाडमय, लावण्या, पोवाडे व शास्त्रीकोश, मोलस्वर्थ-कँडीकोश, गोडबोल्यांचा हंसकोश व मराठी भाषेचा नवीन कोश हो झोश त्यांनी आधारास घेतलेले दिसतात. जुन्या संतवाडमयांतील एकूणएक कठिण शब्द घेण्याचा प्रयत्न केलेला नाही. फक्त कांहीं ढोबळ शब्द घेतले आहेत व हंसकोशाप्रमाणे त्यांचा अर्थ दिला आहे. प्रादेशिक, संख्यावाचक, औषधे, वनस्पती, प्राणी, खाद्य इ० शब्द यांत नाहीत. व्युत्पत्तीकडेहि फारसे लक्ष दिले नाही. परिशिष्टांत राजवाडे वर्गांनी सुचिविलेल्या २००० शब्दांच्या व्युत्पत्ती दिल्या आहेत. अवतरणे नाहीत. कांहीं ठिकार्णी-बहुधा हंसकोशांतील-नुसता स्थलनिर्देश आहे. ऐतिहासिक कागदपत्रांतील अप्रिचित शब्द अजीवात गाळले आहेत. 'मराठी भाषेची शब्दसंपत्ति' नंवाचा एक निवंध कोशाला जोडला आहे, त्यांतील कांहीं विधानें जरी वादग्रस्त असलीं तरी तो परिश्रमपूर्वक लिहिला आहे एवढे खरे. वाक्प्रचार व म्हणी फारच कमी आहेत. इंग्रजी रुढ शब्द घेतले आहेत. उ. इंजिनियर, इंजिन, टेबल, तिकीट, कोर्ट, बृट इ. ज्या देशी किंवा मराठी प्रांतिक पोटभाषेच्या शब्दांचा निर्णय करतां आला नाही त्यांचे मूळ प्राकृत असे दिले आहे. मात्र परभाषांचा (इंग्रजी, अरबी, कानडी गुजराठी, तामिळ, तेलगु, फारसी, हिंदी, उद्धै एवढवांचा) उल्लेख केला आहे. इंग्रजी शास्त्रीय शब्दांना मराठी पारिभाषिक शब्द नाहीत. शब्दांचा अर्थ बहुशा एका (फार तर तीन) प्रतिशब्दावर भागविला आहे. याची पहिली आवृत्ति कार झपाटशाने खपली. पण विद्यार्थ्यांकस्तिं 'शब्दार्थंचंदिका' म्हणून काढलेली छोटी आवृत्ति मात्र पहून राहिली. दुसरी यंदाच थी. लेलेशास्ती यांजकडून मुधारून घेतलेली प्रसिद्ध ज्ञाली आहे. पण तीत प्रांतिक शब्द गाळले आहेत. जोड संस्कृत शब्द गाळले आहेत. एकदर तीन खंड केले आहेत. (१) अ ते न, (२) प ते ष व (३) स ते ज्ञ. शिवाय एक पुरवणी (३८ पाने), एक परिशिष्ट, (विशेषतः राजवाडे यांच्या व्युत्पत्तीच्या शब्दांचे, २१ पाने) व प्राकृत प्रथांतील जुन्या मराठी भाषेचे स्थूल नियमांचे दुसरे परिशिष्ट (६ पाने) दिले आहे.

मराठी भाषेचा वज्रकोश—संपादक गोपाल बाबाजी जोशी, महाडकर. हा कोश शालोपयोगी कोशांत मोठा आहे. याची व्याप्ति फार मर्यादित आहे.

मराठी भाषेचा सरस्वतीकोश—(सन १९३०) संपादक विद्यावर वामन भिडे, प्रकाशक चित्रशाळा, पुणे. हा कोश शब्दरत्नाकराहून मोठा आहे. आरंभी जे मोठा संपूर्ण कोश करण्याचे घोरण आंखले होते ते लगेच सोडून दिलेले दिसते. मोलस्वर्थच्या कोशांतीलहि सर्व शब्द यांत घेतलेले नाहीत. संस्कृत शब्दांचे मराठींत न येणारे सर्व अर्थ देऊन उगाच जास्त जागा अडविली आहे. अशिक्षित लोकांच्या तोंडने शब्द बेरेचसे घेतले आहेत. याचप्रमाणे जर प्रांतिक भाषांतील घेतले असते तर चांगले होते. कांहीं ठिकार्णी व्युत्पत्ति जी उघड आहे ती दिली आहे, पण इतर शब्दांच्या बाबतींत मुळीच प्रयत्नहि केला नाही. अर्थ-स्पृष्टीकरणार्थ लहान लहान उदाहरणे कोशकारानीं स्वतः बनवून दिलीं आहेत. घोडीशीं पूर्वीच्या कोशांतून जर्शीच्या तर्शीच,

वेळी किरकोळ फरक करून घेतली आहेत. अनुकरणवाचक शब्द फारच थोडे दिले आहेत, संतकर्वीनी आपल्या काव्यांत योजिलेल परंतु सध्यां प्रचारांत नसलेले असे शब्द पहिल्या ७१ पानार्प्यत देऊन पुढे प्रकाशकांच्या संगण्यावरून ते गाळे आहेत. बखरी, ऐतिहासिक कागदपत्र, यांतील शब्द घेतले नाहीत. धंयांचे व शास्त्रीय शब्दहि समाविष्ट केले नाहीत. 'मराठी भाषेची उत्पत्ति' या नावाचा एक घोटासा निंबंश जोडला आहे त्यांत ऐतिहासिक बाबतीत पुष्कळच तुका आहेत. कोशास परिशिष्टें जोडली आहेत त्यांत काव्यांतील वृत्त, ज्योतिषविषयक माहिती व दिवंचे सण ही माहिती दिली आहे. हा कोश असावा तसा पूर्ण नाही अशी तकार गैरवाजवी नाही.

यांखेरीज कांहीं शालोपयोगी कोश अहेत पण ते येथे उल्लेखिण्याजोगे महत्त्वाचे नाहीत. शब्दरत्नाकर किंवा सरस्वती-कोश तयार झाले ती वेळ राजवाड्यांच्या योजनेप्रमाणे मोठा 'राष्ट्रीय मराठी कोश' करण्याचीच वास्तविक होती. पण एवढे मोठे अवघड कार्य शिरावर घेण्यास कोणी व्यक्ति किंवा संस्था तयार नव्हत्या यामुळे असे लहान लहान कोश कसेतरी बाहेर पहन पुढे मोठा कोश निघळून खपण्याचा मार्गेहि थोडा अडवून टाकला.

द्वैभाषिक मराठी कोश, त्रिटिश अमदानीपूर्वी—हेमाद्रीच्या रघुवंशावरील टीकेत किंत्येक संस्कृत शब्दांना मराठी पर्याय दिलेले आढळतात. तेव्हां मराठी जणणाऱ्यांसाठीच हा प्रयत्न असला पाहिजे हे उघड आहे. यावरून द्वैभाषिक कोशांचे अस्तित्व शक १११० पर्यंत मार्गे जाते. १३ ते १६ व्या शतकांत महाराष्ट्रांत जेव्हां मुसलमानी अंमल होता तेव्हां राजा-प्रजा यांना परस्परांची भाषा कल्यासाठीं फारसी मराठी व मराठी-फारसी कोश तयार झाले असले पाहिजेत. लोकांच्या बोलण्यांतील हाटवाजार, हुडाबुरुज, पोरीकिताब, चीजवस्त इ. समानार्थक मराठी-फारसी सामासिक शब्द अलेले होते. ऐन मुसलमानी अंमलांत मराठीचे फारसीकरण तर ऐन मराठी अमदानीत फारसीचे मराठीकरण चालू होते. राजन्यवहारकोश हा दुसऱ्या प्रकारे उदाहरण म्हणून सांगता येईल. सरकारी अधिकाऱ्यांजवळ असे द्वैभाषिक हस्तलिखित कोश असत. यांपैकी कांहीं इतिहासंशोधकांना सांपडेलेले आहेत. फारसी, इंग्रजी, कानडी, तमिळ, पोर्तुगीज इ. भाषांतील शब्दांचे कोश पेशवे व त्यांचे सरदार यांच्या दसरखान्यांत असत; याच्या उलट पोर्तुगीज, फैच, इंग्रज, डच इ. सरकारांच्या दसरांत मराठी शब्दांचे कोश असत.

आता यापुढे द्वैभाषिक कोशांच्या संस्कृत, इंग्रजी, कानडी, फारसी इ. कांहीं प्रकारांचे थोडक्यांत अवलोकन करूः—

संस्कृत—मराठ्यांच्या अमदानीत अमरकोशाचे मराठी भाषांतर झालेले राजवाडे यांना मिळाले होते. त्रिटिश अमदानीपूर्वी कांहीं संस्कृत-प्राकृत कोश संस्कृतच्या अध्ययनासाठीं तयार झाले असतील यांत शंका नाही. पण ते याचावजा पंडितांच्या घरोघरीं असावेत. त्रिटिश अमदानीतील पहिला कोश म्हणजे अनंतशास्त्री तळेकर यांनी संपादिलेला एक 'संस्कृत व प्राकृत शब्दकोश' (१८५३) होय. यांत अमरकोशांतील शब्द वर्णानुक्रमांने लिहून प्रत्येक शब्दाचा अर्थ मराठीत दिला आहे. प्रस्तावतेत लिंगपरिभाषा दिली आहे. प्रथम शब्द, पुढे व्याकरण, नंतर अर्थ दिला आहे. उदाहरणे दिलीं आहेत पण ती फारच थोडी. यांतील शब्दसंख्या सुमारे पांचसहा हजार असेल.

यानंतरचा म्हणजे माधवचंद्रोदा यांचा 'शब्दरत्नाकर' होय. हा १८७० त मुंबई येथे प्रसिद्ध झाला. हा आकाराने वराच मोठा असून आज उपलब्ध असणाऱ्या संस्कृत प्राकृत कोशांत सर्वांत मोठा म्हणतां येईल. यांत वैद्यक शास्त्रांतील परिभाषा विस्ताराने विवेचिली आहे. यानंतर नारो आपाजी गोडबोले व गोपाळ जिवाजी केळकर यांनी संपादिलेला एक 'संस्कृत व प्राकृत कोश' (१८७२) आढळतो. याचे स्वरूप शालोपयोगीच आहे. यांत 'अमरकोश, त्रिकांडशेष, मेदिनी, हारावली व एकाक्षरी कोशांतील कांहीं प्रंयाश व शाळेकडील मराठी क्रमिक सहा पुस्तके व नवनीत आणि हितोपदेश यांतील शब्द घेतले आहेत.' बाबा पदमनृजी, वा. गो. आपटे इ. कांहीं मंडळीची कोश आहेत पण ते लहान असून नवीन श्रमाचे नाहीत. लोक-शिक्षणाचे संपादक कै. जनार्दन विनायक ओक यांचा 'गीर्वाण लघुकोश' मात्र उल्लेखिण्यायोग्य महत्त्वाचा आहे. संपादकांनी स्वतः अम कहन नवीन धर्तीवर हा तयार केला (शके १८३७). याकोशाचे एकंदर ३ भाग आहेत. पहिल्यांत धातुचेरीज सर्व शब्द आहेत. दुसऱ्यांत धातु आहेत. तिसऱ्यांत विशेषनांमे आहेत. यांत देव-र्नार्थव-यक्षादि नावे गाळी आहेत. चार परिशिष्टे आहेत. पैकीं पहिल्यांत न्याय, दुसऱ्यांत अलंकार, तिसऱ्यांत वृत्त, व चौध्यांत ज्योतिष (शब्द वैरे) दिले आहेत. अवतरणे न देतां स्थलनिर्देश दिले आहेत. सामान्यतः पंचतंत्र, रथवंश, गीता, मतुस्मृति इ. ग्रंथांतील आधार पहिल्याने व ते न मिळाल्यास रामायण, भारत, उपनिषदें वैरे वरिष्ठ प्रथांतील आधार दिले आहेत. काव्यप्रथांतील उताऱ्यांच्यापुढे प्रथम कांड, संक्षिप्त किंवा पर्व; नंतर अध्याय-श्लोकांचा अंकडा दिला आहे. धातुच्याखालीं उपसर्ग देऊन त्या उपसर्गामुळे होणारे धातुचे अर्थ

दिले आहेत. कोश कसा वापराचा याबदलचे २० नियम प्रस्तावनेत दिले आहेत. तसेच धातुंचे अनुवंध व त्यांची कार्ये उधऱ्हत केली आहेत.

इंग्रजी—यांत इतर दैभाषिक कोशांप्रमाणे उलटसुलट (म्हणजे मराठी—इंग्रजी व इंग्रजी—मराठी) असे प्रकार पडतील. विटिंग अमदानी महाराष्ट्रांत मुळ होण्यापूर्वीच श्रीरामपूर येथे क्यारे नंवाच्या भिशन=याने १८१० त एक मराठी शब्दांची यादी प्रसिद्ध केली. हाच क्यारेचा कोश होय. यांत मराठी शब्द मोडी लिपीत देऊन अर्थ इंग्रजीत दिले आहेत. यानंतर सुंव-ईस कर्नल केनेडी याने १८२४ त मराठी—इंग्रजी व इंग्रजी—मराठी असा एक लहान कोश प्रसिद्ध केला.

केनेडी कोश—या कोशाचे आधारग्रंथ म्हणजे अमरकोशाचे भाषांतर (एका ब्राह्मणाने करून दिलेले), सरकारी कागदपत्रांतून व अजै वर्गांतून केनेडी याला आढळून आलेले शब्द; याशिवाय आस्किनजवळ कॅप्टन कॉक या लष्करी अंमल-दारासाठी त्याच्या दोन मुन्शीनीं तयार करून दिलेल्या कोशाचे दोन हस्तलेख, हे होत. याला मराठी भाषा किंवा तिच्या वाहम-याचे मुर्लीच ज्ञान नक्हते असे दिसते. कारण तो प्रस्तावनेत म्हणतो की, ही नुसती बोली आहे; तींत गथपद्य ग्रंथ मुर्लीच नाहीत व ही बोलणारे लोक शेतकरी असल्याने शास्त्र, धर्म इ. च्या कल्पना दुसऱ्या भाषेतील उसन्या आहेत! याला ज्ञानेश्वर, मुकुंद-राज, रामदास, एकनाथ वर्गारे मागील काळांतील कवी जरी ठाऊक नसले तरी होनाजी, निदान त्याच्यावेळी जिवंत असलेला प्रभाकर शाहीरुद्धां माहीत नसावा हें मोठेच आश्रय आहे! ज्याच्या कोशांत घोडागाडी, शेतवाडी, नोकरचाकर असले शब्द आढळत नाहीत त्यास “मराठी भाषेत एकहि सामासिक शब्द नाही,” असे म्हणण्याचा सूखेपणाचा हक्क आहे. ‘‘मराठी भाषा शिकणाऱ्या पाश्चात्यांसाठी हा कोश तयार केला’’ असल्याने व तोहि एका लष्करी गड्यांने केला असल्यासुळे असा हास्यास्पद होणे साहजिकच आहे.

मोलस्वर्थ कोश—(मराठी—इंग्रजी) संपादक जे. टी. मोलस्वर्थ व कॅडी. प्रकाशक वॉचे एज्युकेशन सोसायटी (मुंबई शिक्षामंडळी). याची पहिली आवृत्ति १८३१ मधील असून शास्त्रयांचा कोश व ही आवृत्ति वरोबरच तयार होत होती. पण तो मराठी—मराठी कोश प्रथम (१८२९ त) वाहेर पडला. कोशाला आश्रामभूत असे पुढील ग्रंथ घेतल्याचा उल्लेख आहे.—विल्सन—संस्कृत—इंग्रजी डिक्शनरी; एल. रीड—कॉर्की शब्द (हस्तलिखित), डॉ. केरेचा कोश, बापूदेव—ज्योतिषविषयक संस्कृत शब्द; गणेश मनोहर—वाकप्रचार व म्हणी; साइक्स—वनस्पति शब्द; स्टीव्हन्सन—शेतकी शब्द. पहिल्या आवृत्तीचे काम करण्यास सहा वर्षे लागली. हा तयार करण्याला सर्वस्वी सरकारची मरत असल्याने खेडोपाड्यांतून सरकारी हुक्माने शब्द जम-विण्यांत आले. पण प्राचीन काव्यांतले शब्द मात्र फारसे घेतले नाहीत. शास्त्र्यांनी सांगितलेला अर्थ ऐकून इंग्रजीत तो उत्तरावयाचा या भानगडीत समजण्यांत, ऐकण्यांत, किंविष्ण्यांत अशा बन्याज चुका होणे साहजिक होते.

यांत साधित शब्द, शब्दांचे वाकप्रचार व म्हणी त्या त्या शब्दाखाली दिले आहेत. व्युत्पत्तिदर्शक अर्थी, फारसी, उर्द्द, हिंदी शब्द कंसांत फारसी लिपीत लिहून पुढे अर्थ इंग्रजीत दिला आहे. दुसऱ्या आवृत्तीत प्रातिक पोटभाषेतील व देशी शब्दांचा भरणा पढिल्यापेक्षां थोडा जास्त आहे. यांत अवतरणे थोडी असून ग्रंथांतील अवतरणांचा स्थलोलेख नाही. दुसरीमध्ये पहिलीतील अनवश्यक संस्कृत शब्द गाल्ले आंहेत. दुसरी आवृत्ति इ. स. १८५७ मध्ये प्रसिद्ध झाली असून तींतील शब्दसंख्या ६० हजार आहे. पहिलीत ४० हजार शब्द होते. इंग्रजी अप्रभ्रष्ट शब्द जे पुष्कल प्रचारांत होते त्यांपैकी काही घेतले आहेत; पण रैटर, सकटारी, प्रभुसर, कलकटर असे सोडले आहेत. व्युत्पत्ति जेथे सहज आढळली तेथे दिली आहे. अशिष्ट शब्दहि दिले आहेत. कारण खालच्या वर्गांतील लोकांच्या तोंडीते पुष्कल आढळतात. शब्दाचा अर्थ देतांना प्रथम धात्वर्थ आणि जुना अर्थ व मग त्याचे लाक्षणिक वर्गारे इतर अर्थ दिले आहेत. मगठी मूळ शब्द २० हजार असावेत व मग साधारणत: पुढे गांधितल्पाने किंवा लाक्षणिक रूपाने त्यांचा पुष्कल विस्तार झाला असावा. असल्या प्रकारचे जितके जमविले तितके शब्द दिले आहेत.

महाराष्ट्रांत ठिकटिकार्णी ब्राह्मण लोक नेसून त्यांच्याकडून त्या त्या ठिकाणचे शब्द गोळा केले; ते पुष्कल होते. त्यांतील द्विरुक्तीचे, विनकामाचे इ. शब्द गाळून एकंदर शब्द २५ हजार झाले. नंतर त्यावर निरनिराळे संस्कार होऊन (क्रिया-पदे, विशेषणे, साधितशब्द, सामासिक शब्द इ.) त्यांची संख्या ४० हजार झाली. ही संख्या पहिल्या आवृत्तीत होती. दुसरीत ६० हजार झाली. शब्द तपासणीसाठी ३.वेळां शब्दाची छाननी होई. प्रथम शब्दांचे व्याकरण, अर्थ प्रात वर्गेरे ठरवीत; नंतर त्याचे आधार, अवतरणे, म्हणी, वाकप्रचार घेत आणि शेवटी सर्व प्रकारचा मजकूर जुळवून जेथील तेथे लिहून काढीत. यासाठी संपादकांने तीन वर्ग केले होते. हा अवाढव्य कोश रचण्याचा खरा हेतु खिस्ती धर्मप्रसार (प्रोपेगेशन ऑफ दि गॉस्पेल) असून तो लघिलेला नाही. हा कोश निघून आज जवळ जवळ ७५ वर्षे झाली आहेत. तरी याला अद्याप एकमेव द्वितीयमचा मान आहे. कारण इतका मोठा मराठी कोश उपलब्धच नाही. या कोशाच्या कांहीं संक्षिप्त आवृत्ती पुढे झाल्या; व त्यांपैकी महत्वाची म्हणजे बाबापदमनजीने काढलेली होय. हा सर्व देशी भाषांच्या कोशांत उत्तम आहे असे एच. एच. विल्सन याने म्हटले आहे.

बाबा पद्मनजी कोश—(पहिली आ. सन १८६३; दु. आ. १८७५) याला कांहीं सरकारी मदत होती. दुसऱ्या आवृत्तीत ३१ हजार शब्द म्हणजे पहिलीपेक्षां २ हजार जास्त आहेत. यांतील शब्दक्रम शब्दाच्या कुटुंबाप्रमाणे लाविला आहे, म्हणजे एका मूळापासून उत्पन्न झालेले साधित किंवा संयुक्त शब्द एका गुच्छांत गुंफिले आहेत. ही स्वच्छा शब्द पाहण्यास अवकाश न लागावा व अडचण न पडावी अशा बेताने वणानुक्रमाला जितकी अनुसूचन करवेल तितकी केली आहे. तथापि ही सर्व प्रकारे शब्दांच्या धातूस लागून आहे असे समजूऱ्ये नये, म्हणजे प्रत्येक गुच्छाच्या आरंभीं जो शब्द आहे तो यांतील शब्दांचे मूळ आहे असे सर्वदा समजूऱ्ये नये. कित्येक शब्द सजातीय, कित्येक एकमेकांचे संबंधी, कांहीं संयुक्त व कांहीं मिश्र आहेत. तरी त्या सर्वोच्च परस्परांवै मूळ धातूच्या योगे संबंध असल्यामुळे त्यांचा एकच गुच्छ बांधावा लागला. या व्यवस्थेने व्युत्पत्ति शिकणारास थोडाकार लाभ होईल (मोलस्वर्थेन हीच पद्धत स्वीकारली आहे). या खेरीज १८५१ साली ए. ए. कॅनन यांने एक ‘मराठी इंगिलिश व्होकेंब्युली’ म्हणून लहानसा कोश व १८६६ मध्ये अंबाजी कोन्हेरे यांने एक कोश प्रसिद्ध केला त्यांत मराठी शब्दांचे मराठीत व इंग्रजीत अर्थ दिले आहेत. शालोपयोगी मराठी-इंग्रजी कोश वरेच झाले आहेत. आतां महस्वाच्या इंग्रजी-मराठी कोशाकडे वळू.

कँडीकोश—(इंग्रजी-मराठी) हा सुंबई सरकाराच्या मदतीने मेजर कॅडीने १८४७ त प्रसिद्ध केला. याला प्रथम मोलस्वर्थांचे साहाय्य होते. याची रचना अशी:—जॉन्सनचा इंग्रजी कोश-टॉड्डने प्रसिद्ध केलेला—प्रथम उत्तरून घेऊन त्यापुढे मोलस्वर्थांचे आपल्या मराठी-इंग्रजी कोशांतील मराठी शब्द निवळून ते घालून हा कोश तयार केला आहे. कियापदाचा अर्थ देतांना तेथे सर्व प्रकाराचा अर्थ दिला आहे, नंतर त्याच कियापदाचीं धातुसाधिते, नामे, विशेषणे, कियाविशेषणे इ. चा अर्थ देतांना प्रथम वरील कियापदाचा निरनिराळ्या प्रकाराच्या अर्थांचा संबंध देऊन नंतर जहारीपुरता संक्षिप्त अर्थ दिलेला आहे; त्यामुळे जागेची बचत झाली आहे.

समानार्थक शब्दांपैकीं जो विशेष प्रचारात आहे त्या ठिकाणी सर्व निरनिराळ्या तने-हेचे त्याचे अर्थ देऊन पुढील निरनिराळ्या समानार्थक शब्दांचा अर्थ देतांना त्या पहिल्या शब्दाचा संदर्भ दिला आहे; यामुळे हि बरीच जागा वांचली आहे.

इंग्रजी भाषेत मराठी भाषेतल्या पुष्टकलशा वाकप्रचारांना आणि बोलींतील शब्दांना समानार्थक वाकप्रचार व शब्द मुदलांतच आढळत नाहीत. परंतु मराठी भाषेचा अभ्यास करणाऱ्या इंग्रज विद्यार्थ्यांना या मराठींतील खाचाखांचांचा पूर्ण परिचय नवावा म्हणून त्याची इंग्रजीत भाषांतर कठून सोय केली आहे. मोलस्वर्थांच्या मनांत प्रथम थेसॉरस (समानार्थक शब्दकोश) च्या धर्तीवर हा कोश कराव शाचा होता, परंतु ते न जमल्यांने सांप्रतच्या स्वरूपांत कोश तयार केला आहे. तथापि कोशाचे थेसॉरसचे स्वरूप वरेचसे कायम राहिले आहे. त्यामुळे ज्या इंग्रजाला थोडेफार तरी पूर्वीचे मराठीचे ज्ञान असेल त्यालाच हा कोश उपयोगी पडेल. नाहीं तर भल्याच अर्थाचा (लेपार्थाचा) शब्द भल्याच ठिकाणी योजण्यांत येण्याचा संभव आहे. यांत आरंभीं इंग्रजी आणि मराठी भाषेम रील समान व असमान अशा निरनिराळ्या गोष्टी, प्रकार यांवर एक उल्कृष्ट निंबंध रे. डॉ. स्टिवॉन्सन यांने लिहिला आहे.

रानडेकोश—(दि ट्रेन्टीएथ सेचरी इंगिलिश मराठी डिक्शनरी) कँडीच्या कोशाला मागें टकणारा हा कोश प्रो. एन. वी. रानडे यांनी १९०३-१९१६ या अववर्तीत सुमारे २००० वृत्तांत प्रसिद्ध केला. या सुमारे १८ वर्षे चाललेल्या कामाला पाझण लाख रुपयांपर्यंत खर्च आला. हिंदुस्थान व सुंबई सरकार, संस्थांने व धनिक यांच्याकडून मोठ्या देणग्या मिळाल्या होत्या म्हणून एका माणसाच्यांने हैं काम शक्य झाले. गेल्या ५० वर्षींतील पाशास्त्र्य वाढमयप्रयंथ, शास्त्रीय प्रयंथ, क्रीडाप्रयंथ व कायदा, वैद्यक, हिंजिनिअरिंग यांतील विद्यान व मराठी भाषापंडित व सुतार, लोहार इ० धंदेवाले या सर्वांच्या साहाय्यांने हा कोश केला. ५ वर्षे हा अभ्यास केला. डॉ. मेरे याचा इंग्रजी मोठा कोश हा मुख्य आधार. खेरीज साधे वाकप्रचार व म्हणीचे, वैद्यकाचे व्यापाराचे, शास्त्रीय परिभाषेचे, कायद्याचे, ऐतिहासिक, भाषाशास्त्रीय वौरे निरनिराळ्या प्रकाराचे कोश, लॅटिन व्याकरण इ. प्रयंथ आधारास घेतले. तरेच मोलस्वर्थकँडी व शास्त्री (यांचा महाराष्ट्र भेषजचा) यांचे कोश आणि गेल्या ५० वर्षींत निरनिराळ्या विषयांची प्रसिद्ध झालेली मराठी पुस्तके व प्राचीन संस्कृत (शास्त्रीय) प्रयंथ घेतले. ह्यांत वाढमय, शास्त्र व इतर धंद्यांचेहि शब्द आहेत. मराठी शास्त्रीयपरिभाषा घेतली आहे; त्यासाठी नागरी प्रचारिणी सभेच्या एतद्विषयक कोशाचे साहाय्य घेतले आहे. इंग्रजी शब्दाक्षाचा अभ्यास संपादकांने केला होता. पदार्थविज्ञान व रसायन यांतले बढूतेक शब्द बडोयाच्या कलाभुवनमध्ये रूढ असेहेले घेतले आहेत. नाविक शब्द प्रत्यक्ष गोयांत, जाऊन मजुरांच्या तोंडचे, घेतले आहेत. इंग्रजी खेळांतील शब्दांना एक संस्कृत व एक मराठी असे प्रतिशब्द दिले आहेत.

फारसी—मराठ्यांच्या अमदार्तीत कांहीं फारसी कोशवजा याचा कशा हाताशीं असत हें मागे संगितलेच आहे. पण ब्रिटिश अमदार्तीत फारसीचा मराठीत कोश फरण्यास कोण सरसावणार? पण आनंदाची गोष्ट ही कीं खासगी एकट्यांच्या प्रयत्नाने एक फारसी—मराठी कोश नुकताच तयार झाला आहे. प्रो. माधव त्र्यंबक पटवर्षीन यांनी भारत इ. सं. मंडळांच्या साहाय्याने शके १८४७ त हा फारसी—मराठी कोश प्रसिद्ध केला. याला अन्तरणांसाठी आशार मृद्घून बहुतेक मराठीतील ऐतिहासिक लिखाण घेऊन हा इतिहासवाचनाला—किंवडुना संशोधनाला—उपयुक्त असा कोश तयार केला आहे. यांत फारसी, अरबी, तुर्की, शब्दांचे मराठी उच्चार दिले आहेत. ऐतिहासिक साधनांतील अवतरणे व त्यांची ठिकाणेहि दिली आहेत. शेवटी फारसी—अरबी शब्दांचे मूळ फारसी अक्षरांत दिले आहे. दंतातलब्य अक्षरांच्याखालीं उच्चारांच्या सोवीसाठी टिंब दिले आहे. शब्दाची व्युत्पत्ति दिलेली आहे. उपोद्घातांत फारसीचा मराठीवर झालेला निरनिराळ्या रूपांचा परिणाम दिला आहे. त्यांत फारसीतून मराठीत आलेले व्याकरणविशेष व शब्दसिद्धी हीं दोन टिप्पोंग महत्वाची आहेत. एकंदरीत मराठी वाड्मयाभ्यासाला हा कोश फार उपयुक्त आहे. तेव्हां या कोशाची भर मराठीत महत्वाची समजण्यास हरकत नाही. वाडांच्या सवाईमाधवरावाच्या रोजनिशीस (भाग ४) शेवटी एक फारसी शब्दांची सार्थी यादी जोडलेली आहे.

बंगाली—अर्वाचीन कथात्मक गथ वाड्मयांत बंगालीच्या मराठीत भाषांतर—रूपांतर पावलेल्या ग्रंथांचा बराच समावेश झालेला आहे. बंगालीचा अभ्यास वरेच महाराष्ट्रीय लेखक काहे लागले आहेत. त्यामुळे बंगाली—मराठी कोशाची गरज भासणे साहजिक होते. ती गरज भागविष्णांचे पहिले श्रेय श्री. वा. गो. आपटे यांना आहे. यांचा ‘बंगाली—मराठी कोश’ हा लहान साच कोश असून तो शके १८४७ त प्रसिद्ध झाला. मराठीतल्याप्रमाणेच बंगालीत संस्कृतता भरणा जास्त आहे. तेव्हां तत्सम, तद्वय शब्द यांत आहेत. बंगाली वाक्प्रचार दिले आहेत. प्रथम बंगाली शब्द देवनागरीत, मग व्याकरण, नंतर अर्थ असा कम आहे. भिन्न अर्थाने आलेले संस्कृत शब्द दिले आहेत; मूळ अर्थाने आलेले दिले नाहीत.

कानडी—कानडी व मराठी भाषा जवळजवळ असल्याने एका भाषेसंवर्धीचे ज्ञान दुसऱ्या भाषेत सांपडणे साहजिक आहे. तेव्हां कानडी शब्दांचा अर्थ सांगणारे कांहीं लहान लहान. ग्रंथ आडळणे शक्य आहे. तसाच पुढील मराठी कानडी कोश (मराठी व कानडी भाषेचे परिज्ञान) कर्ता नारायण मोरेश्वर सप्रे (१३०० फक्सली साल). हा एक लहान ग्रंथ आहे. यांत नेहमी प्रचारांत येणारे कानडी शब्द दिले आहेत. देवनागरी मूळाक्षरे व लिपी देऊन तिच्याखालीं कानडी दिली आहे. प्रथम मराठी व त्याच्याउळे तद्वाचक कानडी शब्द, दोन्ही देवनागरीत दिले आहेत. जात, धंदा, आस, अवयव, जनावरे, पक्षी, कीटक, वृक्ष—वैली, भाज्या, फळे, धान्य, रसपदार्थ, रंग, किराणामाल, इमारत, भांडी, लांडकी सामान, हत्यारे, भोजन पदार्थ, वार्षे, दागिने, वळे, कापड, व्यंगे, शेतकी, धातु व नार्णी, कुभारी सामान, चांभारी सामान, खेळ, रोग, वजन—मापे, स्टेशनरी सामान, किरकोळ किंवापदे. इ. संगृहीत केलेली आहेत.

पोर्टुगीज—मराठीची पोटभाषा गोमंतकी (कोंकणी) हिचा संबंध पोर्टुगीज भाषेशी असल्याने असे कोश तयार होणे कमप्रासच आहे. ‘महाराष्ट्र—पोर्टुगीज कोश’ (१८७९) संपादक सुर्योदीपी आनंदाराव राजादिक्ष दलवी (नवीन गोवा), हा मोल-स्वर्थच्या मराठी—इंग्रजी कोशावरहुक्म मराठी—पोर्टुगीज कोश करावा या उद्देश्याने संपादकाने हाती घेतला. त्यांचे काम १५ वर्षे चालेले होते. धारुसवित नार्मे, गोव्यांतील प्रामस्त्यांचे व्यवहारोपयोगी शब्द, तसेच आममंडळांच्या व्यवहारोपयोगांतील शब्द, एकूण शब्दसंख्या ५४००० होईल असा अंदाज होता. हा कोश गोवे सरकारच्या खर्चानें छापला आहे. पण हा पुरा झाला नसून फक्त ‘अ—थ’ पर्यंतचा भाग काय तो प्रसिद्ध झाला आहे.

कोंकणी पोर्टुगीज कोश (१९९३)—दालगादेकुळ. याचा प्रथम देवनागरीत कोंकणी शब्द, मग व्याकरण व पोर्टुगीजमध्ये अर्थ, शेवटी व्युत्पत्ति असा कम आहे. यांत मुमारे १९०० शब्द आहेत. उपलब्ध कोंकणी कोशांत हाच मोठा आहे.

हिंदी—हिंदी ही राष्ट्रभाषा होऊं पहात असल्याने ती भाषा शिकण्याची पुष्कळांना जहरी भासते. कांहीं शाळांतून ही भाषा आवश्यक मृद्घून शिकविली जाते. पण हिंदी—मराठी मोठा कोश अद्याप व्यवव्याचा आहे. पुढील एक लहान कोश नुकताच तयार झाला आहे. ‘हिंदी मराठी कोश’ नारायण तंमाजी कातगडे उर्फ पुंडलिक यांनी १९२८ त हा तयार केला व तो अजमीर स्स्तासाहित्यमंडळाने प्रसिद्ध केला. हा कामचलाऊ कोश मृद्घून वरा आहे.

गुजराती—मराठी—गुजराथी—मराठी किंवा मराठी—गुजराथी असा कोश अद्यापि तयार झालेला नाही. सुवर्हेसारख्या शहरांत या दोन्ही भाषा शेजारी शेजारी आज इतक्या दिवस रहात असतां असे कोश तयार झाले नाहीत हें आश्वर्य होय; पण या दोन्ही भाषा परस्परांस शिकण्यास कार मुलभ असल्यामुळे व इंग्रजी या भाषेच्या सामान्य माध्यमामुळे कदाचित् असा प्रकार घडला असावा. हीच गोष्ट इतर देशी भाषांच्या बाबतीत हि लागू आहे. यांवरीज इतर भाषांच्या मराठी द्वैभाषिक कोशासंवर्धी विवेचन स्थलाभारी टाळले आहे.

विशिष्ट प्रकारचे मराठी कोश—कोशांचे कसे कसे प्रकार असतात हें संगृन पाश्चात्य कोशांची कांहीं उदाहरणे पूर्वी दिली आहेत. तसेच कांहीं प्रकार मराठीतहि आढळतात.

सर्व विषयांचे विश्वकोश—एन्सायक्लोपीडिया प्रमाणे एकंदर सर्वेच विषयांनी थोडीफार माहिती देणारे कोश मराठीत महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशापूर्वी जरी झालेले नव्हते तरी ते करण्याचा प्रयत्न चालू होता. १८७८ साली जनार्दन हरि आठल्ये यांनी 'विद्यामाला' नांवाचा विश्वकोश छापण्यास सुरवात केली होती. पण त्याची मजल २०० पृष्ठांवृळे गेली नाही. बोद्याचे सांबारे यांनीहि 'विद्याकल्पतरु' रचण्यास हातीं घेतला पण हाहि प्रयत्न सिद्धीस गेला नाही. फक्त 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' हा २३ मांगांचा व सुमारे ११००० पृष्ठांचा विश्वकोश १९२८ त पुरा झाला.

धातु-व्युत्पत्तिकोश—या क्षेत्रांत मराठीचा पहिला प्रयत्न म्हणजे 'विश्रहकोश' होय. हा वेदशास्त्रसंपन्न गोपाळ-शास्त्री घाटे यांनी रचिला (१८६७). हा शिळाघापाचा आहे. यांत अमरकोशातील शब्दांचा विश्रह देऊन त्याची मराठीत फोड केली आहे. उदा. 'नगर-नग: संत्यस्मिन्निति नगरं-नानाविध वृक्ष आहेत जाचे ठार्यो ते.' 'दुकूळं-दुष्टं कुलीति दुकूळं-दुष्ट शरीरावयवाचे आच्छादन करिते जे ते'. विश्रहानंतर धातु दिला असून पुढे शब्दार्थ मराठीत सांगितला आहे. यांतील बरेच विश्रह पट्टारान नाहीत हे खरे पण प्रयत्न प्रशंसनीय आहे. यापूर्वी दोन वर्षे विष्णु परशुराम पंडित यांनी 'संस्कृत आणि महाराष्ट्र धातुकोश' तयार केला होता. यांत संस्कृत धातूचा सांगोपांग विचार आहे. असेच दुसरे पुस्तक जनार्दन हरि आठल्ये व विनायकशास्त्री आगाडे यांचे 'शब्दसिद्धिनिंध' होय. हे १८७५ त मुंबईसरकाराच्या विद्याखात्याने प्रसिद्ध केले. यांत 'प्राकृत भाषेत ज्यांची वारंवार हपे येतात असे संस्कृत धातू ७७३ घेतले आहेत.' १८७८ साली प्रभाकर रामचंद्र पंडित यांनी 'अपव्रछशब्दचंद्रिका' हे पुस्तक लिहून मराठी व्युत्पत्तिशास्त्रांत चांगली भर टाकली. यामध्ये शब्द अपव्रछ कसा होतो यावहाल नियम देऊन संस्कृत, फारसी इ. शब्दांपासून मराठीत अपव्रछ शब्द कसे आले आहेत याची अकारविल्खाने यादी दिली आहे. यावर निवंधमालेत विस्तृत टीका आली आहे.

व्युत्पत्तिप्रदीप (आवृ. ७ वी, १९०८)—संपादक गोविंद शंकर बापट. मराठी भाषेतील संस्कृतपासून निघालेल्या शब्दांची व्युत्पत्ति यांत सांगितली आहे. प्रस्तावनेत व्याकरणविषयक नियम दिले आहेत. तसेच धातूस लागणारे उपसर्ग दिले आहेत. अरबी व फारसी शब्दांची यादी शेवटी जोडली आहे. तत्सम, तद्द्रव रूपाप्रश्न वैरोचन्या व उदाहरणे दिली आहेत. शब्दावृतील व्याकरणविषयक विशेष अर्थाच्या टीपा खाली दिल्या आहेत. देशी नाममालेतील व संस्कृत नाटकांच्या बाल-भाषेतील शब्दांची यादी एका स्वतंत्र परिशिष्टांत दिली आहे. संस्कृत, झोद, ग्रीक, लॅटिन या भाषांत समान उच्चाराचे व एकार्थावाचक (थोऱ्या फार फरकाने) जे शब्द आहेत त्यांचे एक कोषक दिले आहेत; शेवटी सर्व शब्दांची सूची दिली आहे. याप्रमाणे हा छोटासा व्युत्पत्तिकोश सर्वोगपरिपूर्ण म्हणतां येईल. श्री. य. ग. फेके यांनी 'व्युत्पत्तिदीपिका' नांवाचे शालोप-योगी जे पुस्तक केले आहे ते शिक्षकांना अत्यंत उपयुक्त वाटेल. कै. वि. का. राजवाडे यांनी एक 'मराठी धातुकोश' कच्च्या स्वरूपांत तयार करून ठेवला असून तो खुळेकरांजवळ आहे. त्यांत सुमारे २००० मराठी धातूची व्युत्पत्ति लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रस्तुत कोशाला तो जोडण्याची परवानगी खुळेकरांनी दिली नाही, तेव्हां आतां तो कधीं बाहेर पडेल तो पडो! आमच्या पाहण्यांत ज्या या कोशाच्या पत्रिका आल्या त्यात फक्त पूर्व तयारी केली असून संपादकीय टिप्पणे लिहावयाचे काम व्हावयाचे राहिले आहे.

विशिष्ट शब्द-म्हणी-वाक्प्रचार-यांचे कोश—असे लहान सहान कोश अनेक तयार होतात व त्यांचा कांही वेळा चांगला उपयोगहि असतो. विशेषतः लेखकांना त्वरित नमानार्थक शब्द पाहण्यास किंवा कांही संख्यावाचक शब्दातील अवयवार्थांची फोड (उदा. पंचप्राण, घटकमै, इ.) होण्यास ते उपयोगी पडतात. असा पहिला प्रयत्न बावापदमनजीर्णी १८६० त 'शब्दरत्नावली' रचून केला. यांत मौलस्वर्थ-कँडी यांच्या मराठी-इंग्रजी व इंग्रजी-मराठी कोशातील निवडक शब्द उत्तरून घेतले आहेत. या पुस्तकाचे दोन भाग आहेत. पहिल्या भागांत मौलस्वर्थ कोशातील वित्त्येक चमत्कारिक, पारिभाषिक, व च्यांच्या पोटांत बहुत उपविषय किंवा व्याख्या आहेत असे कांही शब्द निवडून घेतले आहेत. थोडक्यांत हा रॉजेटच्या थेसांससारखा एक लहान कोश आहे. रॉजेटच्या कोशावरहुक्म तयार करण्यांत येणारा 'राजकोश' दोन भाग निघून संपादक श्री. अंनंत सीताराम काळेले यांच्या मृत्युमुळे बंद पडला (१९३०). वाक्प्रचार-म्हणीचे कोश वरेच आहेत. 'मराठी भाषेचे संप्रदाय व म्हणी' (बा. गो. आपटे), 'मराठी वाक्प्रचार व म्हणी' (वि. वा. भिडे) इ. वर्णीचे पुस्तके म्हणीसंबंधी आहेत. कै. मॅनवरिंगे मराठी म्हणीचे इंग्रजी भाषांतर केले आहे (१८९९). त्यांत म्हणीचे वेगवेगळ्या-धंदे, शरीरावयव इ. विषयातुसार वर्गीकरण केले आहे; हे पुस्तक विशेष महत्वाचे वाटेल. सदाशिव विश्वनाथ यांचे 'सर्व देशातील निवडक म्हणी' देणारे एक पुस्तक आहे. रघुनाथ देवजी मुळे यांचा 'हिंदुस्थानातील संख्यावाचक दुवोध कोश' हाहि या विशिष्ट सदरात येईल.

चरित्र व ऐतिहासिक कोश—रघुनाथ भास्कर गोडबोले या मराठीतील धुरंधर लेखकाने 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश' व 'भरतखंडाचा अर्वांचीन कोश' हे दोन मौळे कोश रन्हन चरित्रपर कोशांचा चांगला पाया घातला. या कोशातील कांही माहिती चमत्कारिक व चुकीची वाटली तरी विशेषतः पुराणातील व्यर्तीं वी एकत्रित माहिती 'पाहण्याच्या कार्मी त्यांचा फार उपयोग होतो; म्हणूनच पहिल्या कोशाची दुसरी आशृत्ति काढणे चित्रशाळेला जरूरीचे वाटले. या कोशांच्या

धर्तीवरच पण वैदिक व्यक्तींची जास्त माहिती घालून विद्यानिधि चित्रावशाळी यांनी चरित्रकोश (भाग १) नुकताच प्रसिद्ध केला. साहित्यसेवकांची चरित्रे देणारे कोशहि तयार होत आहेत (ग. दे. खानोलकरकृत 'अर्वाचीन वाइमयसेवक'). तथापि अनेक क्षेत्रातून काम केलेल्या व करणाऱ्या थोर व्यक्तींची चरित्रे संगृहीत करणारे कोश अद्याप व्हावयाचेच आहेत. इतिहासाचे विविध मराठी साहित्य अभ्यासतांना जे अनेक अरबी, फारसी, परकीय, संकेतिक इ. शब्द येतात त्यांचे अर्थ देणारा 'फार्शी-मराठी कोशा' पेक्षां व्यापक असा कोश महाराष्ट्र शब्दकोशाचे एक संपादक श्री. आबा चांदोरकर यांनी लिहून तयार केला आहे. पण तो अप्रसिद्ध आहे. त्याचा उपयोग महाराष्ट्र शब्दकोशाच्या कामी केलेला आहे.

शास्त्रीय व पारिभाषिक कोशा—आपल्याकडे भौतिक शास्त्रांवरचे वाइमय विपुल नसल्याने त्यावरचे कोशहि फार अल्प असणा. वनस्पतीसारख्या कांही थोड्या शास्त्रांवरने व कांहीं शास्त्रीय परिभाषेचे कोश आढळतात. उदा. मेजर कीर्तिकर यांचा छोटा वनस्पतिकोश (संस्कृत-मराठी), वनस्पतिवैद्यक कोश, सयाजी वैज्ञानिक शब्दसंग्रह, विद्युत्कोश, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेत प्रसिद्ध झालेल्या कांहीं याद्या, इ. शास्त्रीय प्रथांच्या शेवटी किंवा आरंभी बहुधा परिभाषा दिलेली असते. राज-व्यवहाराशास्त्रांतील जुना परिभाषाकोश म्हणजे शके १९५६-५७ मध्ये रघुनाथ पंडिताने शिवाजीच्या सांगण्यावरून रचिलेला 'राजव्यवहारकोश' होय. यांत शिवकालीन रुढ दरवारी मुसलमानी शब्दांना जुने संस्कृत प्रतिशब्द दिलेले आहेत. रचना अमर-कोशाच्या धर्तीवर वर्गवार आहे. राज, कायेस्थान, भोग्य, शस्त्र, चतुरंग, सामंत, दुर्ग, लेखन, जनपद व पण्य असे शब्दांचे दहा वर्ग पाडिले आहेत. असा अर्वाचीन व मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न बडोदे सरकारने 'श्री सयाजीशासनशब्दकल्पतर' हा राज-व्यवहारांतील शब्दांना अनेक भाषांतील प्रतिशब्द मुच्चवृन्त त्यांतून उत्कृष्ट सर्वमान्य शब्द निवडण्याला मदत होईल अशा रीतीने तयार केला आहे (१९३१). या संबंधी उद्घेख पूर्वी आलाच आहे. हा उपयोगांत आणल्याने वरेच परकीय शब्द-आज जे निरुपाय म्हणून वापरावे लागतात ते-जातील व भाषा शुद्ध होईल.

सूची-कोशा—सूचींग्रंथ हे एकप्रकारचे कोशाच होत. कारण कोशाप्रमाणे त्यांचा उपयोग मुलभसंदर्भाला होत असतो. अशा सूचींत महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशमंडळाकरितां रा. यशवंत रामकृष्ण दाते यांनी संपादन केलेली 'महाराष्ट्रीय वाइमयसूची' पहिल्या दर्जीची ठेठेल. १८१० ते १९१६ पर्यंतच्या शंभर वर्षांतील प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांची व सुमारे १००-१२५ महत्वाच्या मासिकांतील लेखांची यांत नोंद आहे. एवढा मोठा साहित्यावरचा सूचिंग्रंथ इतर कोणत्याहि भारतीय भाषांत नाही; ही मराठी भाषेला भूषणावह अशी गोष्ट आहे. बाळकृष्ण बावाजी करकरे व गोपाळ बाळकृष्ण वैद्य यांनी १८९६ त केलेला 'स्थलानामकोश' हा भैंगोलिक स्थकांची माहिती होण्याला फार उपयोगी आहे. यांत पश्चीवरील बहुतेक मोठी शहरे, नद्या, पर्वत, बंदरे इ. उल्लेखित असून हिंदुस्थान आणि सुवर्वै इलाखा यांतील अधिक स्थलांची माहिती आहे. पण नकाशांच्या पुस्तकाच्या शेवटी असलेल्या सूचीप्रमाणे हा कोश वाटतो. कै. गो. का. चांदोरकर यांनी राजवाडेखंड १-८, १०-१२, १५-१९, यांतील स्थलांच्या उल्लेखांची एक स्थलसूची केलेली आहे. या ऐतिहासिक साधनांपुरती ती पुरी आहे. पण आजचे सर्वे ऐतिहासिक लिखाण पाहातां ती फार अपुरी वाटेल. तेव्हां सर्वे उपलब्ध ऐतिहासिक प्रथांतील स्थलांची सूची तयार होण्याची फार जहरी भासते. याच गो. का. चांदोरकरांनी संपादन केलेली संतकविकावयसुचि ही संतकविकावयसंग्रहांची एक उत्तम निर्देशिका आहे. या सूचींत मुद्रित व अमुद्रित अनेक मराठी कर्वीच्या काव्यांचा निर्देश केलेला असून कांहीं कर्वींची परंपराहि दिलेली आहे त्यामुळे विशिष्ट काव्याचा कर्ता किंवा विशिष्ट कवीचे प्रथं व ग्रंथकारांचा परस्परसंबंध हीं शोधून पाहण्यास हें हुलभ साधन झाले आहे.

भारतीय व भारतीयेतर भाषांचे कोशा—याप्रमाणे मराठी भाषेत आढळण्यात समालोचन केले आहे. यापेक्षां विस्तृत विवेचनास स्थलावकाश नाही. आतां आपणांस परिचित अशा भारतीय व भारतीयेतर भाषांच्या कोशांचे विहंगमावलोकन करू. त्यांत आपल्या निकटच्या भाषा म्हणजे गुजराती व कानडी या होत म्हणून त्यांस आद्यस्थान देऊ.

गुजराती कोशा—मराठी भाषेच्या निकटच्या आणि स्वस्थार्थी असेलेल्या गुजराती भाषेतील 'कोशावाइमयाकडे आपण जर दृष्टिक्षेप केला तर आपणांस थोडासा तुल्नात्मक व उद्घोषक विचार करता येईल. इंजी अमदानीमध्ये देशी भाषांच्या अभ्यासामध्ये प्रगति होऊन लागली, तेव्हां गुजराती कोश तयार होऊन लागले. कवि नर्मदाशंकर यांने १८५१ मध्ये गुजराती कोश (नर्मकोश) रचण्याचे काम हाती घेतले आणि १२ वर्षांत एकटूनें तें पूर्ण केले. त्या कोशास जॉन्सनच्या कोशाप्रमाणे महत्व देण्यांत येते. यांनेच १८७० मध्ये 'कथाकोश' नांवाचा एक कोश रचला होता; तो सध्या (१९३२ साली) वै. देरासरी यांचा 'पौराणिक कथाकोश' पांच भागामध्ये प्रसिद्ध होईपर्यंत महाभारत, रामायण आणि पुराणे यांतील व्यक्तींची माहिती देण्याच्या कामी आधारभूत समजला जात असे. यानंतर आपणास निरनिराळ्या वेळी पुढे दिल्याप्रमाणे कोश प्रसिद्ध झालेले आढळतात: रा. व. छोटालाल सेवकरामकृत 'गुजराती शब्दमूलदर्शक कोश'. (इ. स. १८७९); यामध्ये शब्दांची व्युत्पत्ति दिलेली आहे. रा. प्रभाकर रामचंद्रशास्त्रीकृत 'अप्रब्रह शब्दप्रकाश'. (इ. स. १८८०); रा. सा. लळुभाई प्राणवलमदास पारेख-कृत 'शब्दार्थभेद'; (१८९१); दलाल बिडल राजारामकृत 'गुजराती शब्दार्थसंस्कृत'; रा. व. गोविंदभाई देसाईकृत 'प्रांतिक शब्दसंग्रह'; भोगीलाल भिखारभाई गंधीकृत 'स्फीतप्रयोगकोश'; कवि हिरांचंद कहानजीकृत 'कोशावली' इ. कोश निरनिराळ्या उद्घेशाने रचलेले आढळतात.

गुजराथ व्हर्नाक्युलर सोसायटीने 'गुजरातीभाषानो कोश' आरंभिलेला असून 'अभर' पर्यंतचा भाग प्रसिद्ध झाला आहे, परंतु तो बन्याच अंर्णी अपूर्ण आहे. पटेल खुशालदास याने 'गुजराथी शब्दकोश' नांवाचा एक कोश रचला आहे. जीवनलाल अमरखी मेहेताकृत 'शब्दार्थचितामणी' (१९२५) हा एकंदरीत बरा कोश आहे. गुजराथ विद्यार्थीयांने केलेला 'सार्थ गुजराथी कोश' (१९३०) हा या दिशेने केलेला एक शास्त्रशुद्ध प्रयत्न आहे. परंतु त्यांत शब्दसिद्धि, व्युत्पत्ति इ. बाबरीत न्यूनता आहे. गुजराथ व्हर्नाक्युलर सोसायटीने अमीर मिळ्या शस्त्री यांजकडून 'गुजराती-फारसी-अरबी' कोश दोन भागांत तयार केला आहे.

संप्रत गोंडल राज्यातके 'गोंडल कोश' या नांवाचा एक मोठा कोश तयार करण्याचे काम चालू आहे. यामध्ये शब्दांचे व्याकरण, व्युत्पत्ति, अवतरणे वरैरे यावयार्णी आहेत.

'संस्कृत-गुजराथी' कोशामध्ये सवाईलाल छोटालाल वारा यांचा 'शब्दार्थचितामणी' (१९०५), तसाच 'गिरिजाशंकरशास्त्रीकृत 'संस्कृत गुजराथी शब्दार्थी' (१९३०) हे दोन कोश नमूद करण्यासारखे आहेत. पंडित गणेशदत्त शर्मा यांने 'गुजराथी-हिंदी शब्दकोश' तयार केला आहे. 'गुजराथी-इंग्रजी' कोशामध्ये वेलसरे यांचा (सुमारे १९००) कोश महत्त्वाचा आहे. भगुभाई फेतचंद करभारी यांनीहि एक 'गुजराथी-इंग्रजी' कोश रचलेला आहे; याचीच संशोधित नवीन आवृत्ति भासुखराम व भरतराम मेहेता यांनी १९२५ त प्रसिद्ध केली आहे. 'इंग्रजी गुजराथी' कोशामध्ये डि. ब. अंबालाल साकरलाल देसाई यांचा कोश शिष्ट व आधारभूत समजला जातो. ल्यापूर्वी राणीना यांचा एक कोश प्रसिद्ध झाला होता. ल्यानंतर व्यास व पटेल यांनीहि एक 'इंग्रजी-गुजराथी' कोश प्रसिद्ध केला आहे.

विश्वनाथ मगनलाल भट्ट यांनी गुजराथ व्हर्नाक्युलर सोसायटीकरतां एक पारिभाषिक शब्दांचा कोश दोन भागांत प्रसिद्ध केला आहे. ठकर देवजी गोवर्धनदास यांनी एक 'गुजराथी-बंगाली' कोश (१९२८) तयार केला आहे. करीमभट्ट नानजी यांनी एक 'कच्छी-गुजराथी-इंग्रजी' भाषेचा कोश रचला आहे.

वैद्य बाप्पालाल गर्बेडास यांनी 'निघंटु आदर्श' या नांवाचा दोन भागांमध्ये एक 'वनस्पतिकोश' रचला आहे.

अद्यापर्यंत 'गुजराथी मराठी' अगर 'मराठी-गुजराथी' शब्दकोश तयार करण्याकडे कोणी लक्ष दिलेले आढळत नाही. तसेच 'हिंदी-गुजराथी' अगर 'गुजराथी-बंगाली' शब्दकोश तयार व्हावयाचे आहेत. निरनिराळचा प्रांतांतील परस्पर दलणवलण जसजसे वाढत जाईल तसतसे देशी भाषांमधील कोश तयार होत जातील.

कानडी—शब्दस्मृति—नागवर्माकृत (१२ वै शतक), कानडी पश्यात्मक व्याकरणग्रंथ; वस्तुकोश—नागवर्माकृत (१२ वै शतक) संस्कृत कानडी कोश, यांत अमरकोशाचा उल्लेख आहे; शब्दमणिदर्पणे—केशिराजकृत (१३ वै शतक), हा प्रमाणभूत व्याकरणग्रंथ आहे, हा डॉ. किटेलने १८७२ त प्रसिद्ध केला; कर्णाटक शब्दानुशासनम् भद्राकलंकदेवकृत (१६०४), हा संस्कृत ग्रंथ कानडी व्याकरणावर आहे. यांत ५९२ सत्रे असून ल्यांना वृत्ति व व्याख्या संस्कृतांतच जोडिल्या आहेत, यांत प्रमुख कानडी लेखकांचे उतारे व त्यांचे उल्लेख आहेत; कविकंठाहार (१६१०)—समानार्थक शब्दांचा छंदोबद्द कोशग्रंथ; अमरकोशव्याख्यान—नाचिरिचिकृत (१३ वै शतक), अमरकोशावरील एक टीकाग्रंथ; कर्णाटक शब्दसार (१३५०), १४१६ शब्दांचा पद्यकोश; अभिनव-निघंटु (१३९८)—अभिनवमंगराजकत, संस्कृत शब्दांचा कानडीत अर्थ; चतुरास्पनिधंदु (१३५०)—वोम्मरसकृत, समानार्थक शब्द १३० खंडांत दिले आहेत; कर्णिकर ई-पिडी (१४६०)—लिंगकृत, १३ पद्यांतील समानार्थक शब्दकोश. कर्णाटक शब्द-मंजरी (१४८०)—तोटद आयेकृत, तदभव व कानडी शब्दांचा कोश; कर्णाटक संजीवन (१६ वै शतक)—शब्दकोश; नानार्थरत्नाकर—देवोत्तमकृत, संकृत पद्यमय शब्दकोश; रेह. रीह इंगिलिश कर्णाटक व कर्णाटक इंगिलिश कोश, मद्रास, १८२४-३२, दुसरी आवृत्ति १८५८; रेह. किटेल-कन्नड इंगिलिश डिक्शनरी, मंगळूर, १८४४, हाच कोश आज प्रमाण समजला जातो. यांत संस्कृत (तद्भव) व द्वाविंडी असे शब्द वेगळे दाखविलेले आहेत.

हिंदी—अँडम हिंदी डिक्शनरी, कलकत्ता; नागरीप्रचारिणी सभा—हिंदी शब्दसागर, ६ भाग (बनारस १९२८); यॉमसने (दिल्ली, १८४६); मथुराप्रसाद मिश्र—इंग्रजी, ऊर्दु व हिंदी (बनारस, १८६५). हिंदुस्थानी टेलर—हिंदुस्थानी—इंग्रजी कोश २ भाग (कलकत्ता, १८०८); शेक्सपीयर-आवृ. २, (१८२०); डंकन फोर्बस—आवृ. २, (लंडन १८५७); फेलन, बनारस १८७६. सिंधी—ईस्टविक-मुंबई, १८४३; कॅ. स्टॅक-मुंबई, १८५५.

पंजाबी—स्टार्की, १८५०; लुधियाना मिशन लुधियाना, १८५४-६०. काश्मिरी—एल्मस्लाय-लंडन, १८७२. पुश्तु—डॉर्ने-सेटपीटसंबर्ग, १८४५; रॅन्हर्टी-लंडन, १८६०, १८६७.

बंगाली—डॉ. केरी—बंगाली भाषेचा कोश, (१८१५-२५); फॉस्टर-बंगाली कोश, कलकत्ता, १७९९-१८०२; रोझारियो-१८३७; रेह. कृष्णमोहन बानर्जी—बंगाली ज्ञानकोश—विद्याकल्पदुम १३ भाग, सुरवात १८४६; सुबलचंद्रमित्र बंगाली—बंगाली कोश, कलकत्ता १९०९; आदिया—शब्दबुधि, कलकत्ता, १८५४; वा. गो. आपटे, बंगाली-मराठी कोश, शके १८४७. पाली—मोगलन थेरो (१२ वै शतक) कृत अभिधानप्रदीपिका, कोलंबोप्रत, १८६५; कलौ-कोलंबो १८२४; चाइल्डसे-लंडन, १८७२-७५. भूतानी—ओटर-श्रीरामपुर, १८२६. आसामी—मिसेस कटर-सहिपुर, १८४०; ब्रॉन्सन-लंडन, १८७६,

६१७ पाने. उरिया—मोहनप्रसाद ठाकुर, श्रीरामपुर, १८११; सटन—कटक, १८४१—४८ (३ भाग). खासिया—रॉबर्ट्स—कलकत्ता, १८७५.

मल्याळी—केली—कोट्यम, १८४६; गुंडटे—मंगव्हर, १८७१. **तामिळ**—रेव्ह. पर्सिव्हलर्ने इंग्रजी—तामिळ कोश केला आहे (१९००); शूलामणि निगंडु—मंडलपुरुषकृत (इ. स. ८७५, चा सुमार), डॉ. रोट्लर—डिश्कनरी ऑफ दि तामिळ अँड इंगिलिश लॅंग्वेजेस, १८३४, मद्रास. जाफना बुक सोसायटी—जाफना, १८४२, ५८५०० शब्द; विन्स्टो—मद्रास, १८६२, १९२ पाने, ६७४१२ शब्द. **तुळू**—रेव्ह. मैनर—तुळू इंगिलिश डिक्शनरी, १८८६ मंगलूर. **तेलगू**—आंध्रशब्दचित्तामणि (११ वें शतक)—नवयमभृकृत, तेलगू भाषेचे संस्कृत व्याकरण; आंध्रनामसंग्रह—लक्ष्मणकविकृत, तेलगू शब्दकोश. यांत वहुतेक तेलगू शब्द दिले आहेत. कंपवेल—डिक्शनरी ऑफ दि तेलगू लॅंग्वेज, १८२१, मद्रास; ब्राजन—तेलगू—इंगिलिश डिक्शनरी, १८५२, मद्रास.

ठगी—स्लीमन, कलकत्ता, १८३०, ६८० रामोशी शब्द. **जिप्सी**—पसपती—कॉस्ट्यूनोपल, १८७०; स्मार्ट आणि कॉफ्टन—लंडन, १८७५.

आशिया खंड—सिंहली—क्लौ—सिंहली—इंगिलिश डिक्शनरी, कोलंबो, १८२१, १८८२. **इंडोचिनी**—लेडन—ब्रह्मी, मलायी व थई भाषांचा तौलनिक शब्दसंग्रह, श्रीरामपुर, १८१०. **आनामी**—कॅथोलिक मिशनन्यांनी सर्वे पौरस्त्य भाषांत या भाषेचा विशेष अभ्यास केला. न्होड्स—(पोर्टुगीज आणि लॅंटिन) रोमाई (१६५१). या पाश्चाचा कोश आज अपुरा वाढला तरी फार महत्वाचा आहे. याची लिपि लॅंटिन आहे यानंतर वरेच चांगले कोश झाले उ. पॉथियर (चिनी, आनामी, फ्रॅ. लॅ.)—पैरिस, १८६७. **ब्रह्मी**—जुडसन—रंगन, १८६६, २ भाग, ९६८ पाने. ब्रह्मी प्रदेशांतील कांहीं भाषांचा तौलनिक शब्दसंग्रह; डॉ. बुच्नन—एशियाटिक रिसर्चेस व्हा. ५; फिनेची पॉकेट डिक्शनरी, १९१७. **कांबोज**—आयमोनियर—सायगांव, १८७४. **करेण**—सौ—की द (करेण) टन्हाय, १८४७. **मलाया**—डेविड हीक्स यांने मलयु—डच कोश प्रथम केला. याचे लॅंटिन भाषांतर १६३१ त झाले. या भाषेचे कोश लॅंटिन, डच, इंगिलिश व फ्रेंच भाषेत असून सर्वांत जास्त कोश डच आहेत. **मलाया द्वीपसमूहांतील भाषा**—बटक, बुगिस, डाइक, जाव्हानीज, मकासर, सुंदा, फोर्मांसा या भाषांचे कोश युरोपियनांनी केलेले असून ते बहुतेक डच आहेत.

हीबू—हीबू—हीबू कोशासंबंधी स्थानिक भाषेत प्रयत्न नवव्या शतकापासून चालू आहेत. इनसरूकर्ने दहाव्या शतकांत लिहिलेला मोठा कोश १८५५ त एंडिंवरो येथे फिलिपोव्स्कीने छापला. कांहीं जुने कोश होते पण ते उपलब्ध नाहीत. लॅंटिन, इंग्रजी, डच इ. भाषांनुन हीबू कोश आहेत. **खाल्डी**, असुरी, समारिटन, सिरिअंक—या भाषांचे कोश प्रसिद्ध झालेले आहेत. सिरिअंक भाषेचा कोश फार जुना म्हणजे जोशुआ बिन अली यांने ८८५ च्या सुमारास केला. हाफमनने याचा कांहीं भाग छापला आहे (१८७४). ब्रिंश म्युझियममध्ये एलिआस शिनया याचा सिरियाक—अरबी कोश १००९ मध्ये लिहिलेला ठेविला आहे. याचे लॅंटिन भाषांतर १६३६ त रोम येथे प्रसिद्ध झाले. अरबी अरवांनी केलेले आपले कोश पुढक्ल आणि फार मोठे आहेत. लेन आपल्या अरबी—इंगिलिश कोशांच्या प्रस्तावांतें ३० कोशांची नावं देतो. पहिला ‘एन’ अलखलीलचा आठव्या शतकांतील आहे. बहुतेक पाश्चात्य व प्राच्य भाषांत अरबी कोश झालेले आहेत. इंग्रजींतील पहिला प्रसिद्ध म्हणजे लेनचा (१८६३—९३) होय. यासाठी लेन सात वर्षे कायरोला जाऊन राहिला होता. व तेवें त्यांने अरबी भाषेचा अभ्यास करून वरीच जुनी अरबी लिखाऱें जमा केली. अलीकडचा कोश न्यूमनचा आहे. हा लंडन येथे १८७२ त प्रसिद्ध झाला. सालमोनेव्या कोशांत सुमारे सव्वा लाख अरबी शब्द आहेत. **आमंत्रियन**—मेकिटारकृत, व्हेनिस, १७४९—१७६९, २ भाग; औचरकृत, व्हेनिस १८३६—३७. २ भाग. **तुर्की**—रेडहाऊस, लंडन, १८५६; इतर पाश्चात्य भाषांतून वरेच आहेत.

फारसी—रिंडसन पर्शियन आणि अरेबिक डिक्शनरी; अयोध्येचा राजा गाझीउद्दीन हैदर यांने हफ्त कुलछुम नांवाचा कोश ७ भागांत १८२२ त लखनौ येथे प्रसिद्ध केला. बहुतेक पाश्चात्य व कांहीं भारतीय भाषांत फारसी कोश झालेले आहेत. प्रो. पटवर्धन यांचा फारसी—मराठी कोश. बंगालींत १८१८ त जयगोपाळांने फारसी कोश श्रीरामपुर येथे प्रसिद्ध केला. एफ. स्टेनगेस—पर्शियन—इंगिलिश डिक्शनरी (दु. आ. १९३०). **पहलवी**—वेस्ट—सुर्वई, १८७४. **अवेस्ता**—प्रो. जस्टी—अवेस्ताकोश (जर्मन), १८६४; कांगा—(गुजराथी) सुंवर्ह, १९००.

आंग्लोइंडियन—विंटवर्थे—अंॅन आंग्लो इंडियन डिक्शनरी, यांत इंग्रजीत उपयोजिले जाणारे हिंदी भाषांतील शब्द व इंग्रजी क्विता इतर भारतीयेतर शब्दांना हिंदुस्थानांत कोणता विशिष्ट अर्थे आला आहे तेहि दिले आहे (१८८५); फेनेलचाहि असा एक इंग्रजी भाषेत अलेल्या परकीय शब्दांचा कोश आहे. त्यांत कारकून, जमादार, गोसाई, हुक्का, चिलीम, हूली (होली), हुंडी इ. शब्द घेतले आहेत.

चिनी—चिनी लोकांनी आपल्या भाषेत केलेले कोश असंख्य असून त्यांपैकी पुढक्लांच्या आवृत्तीहि निघाल्या आहेत. ह्या शिनचा श्वे वन हा कोश त्रिं. पृ. १५० त प्रसिद्ध झाला. त्यांत ५४० मूळ शब्दांचार्ली झाणलेले १०,००० शब्द (वर्ण) आहेत. याचे १२ भाग आहेत. त्यांनंतर ५३० सालांतील कुये वंगच्या ‘यु पियेन’ कोशांत ५४२ मूळ शब्द आहेत. १७११ त वाइम्यीन वाकप्रचारांचा एक कोश जो झाला त्याचे १३० भाग आहेत. १७१६ त कांधी राजाच्या आश्रयाखाली ४० भागांचा एक कोश झाला. त्यांत ४९०३० शब्द आहेत. हाच कोश चीनमध्ये आधारभूत समजला जातो. लॅंटिन, इंग्रजी व

फ्रेच भाषांत चिनी कोश ज्ञालेले आहेत. या भाषेवर जितके पाश्चात्य कोश आहेत तितके इतर भाषेवर क्वचित आढळतील. लोब्स-चीडच्या चिनी-इंग्रजी कोशांत मूळ शब्दांच्या क्रमानें मांडणी केली आहे.

जपानी—स्थानिक कोश फार थोडे आहेत. बहुतेक पाश्चात्य भाषांतून युरोपियनांनी केलेले आढळतील. जपानी-इंग्रजी कोश हेबर्नेचा आहे.

फिलिप्पाइन्स—विकोल, विसय, इबनाक, इलोकन, पंपंग, तुगल इ. भाषांचे कोश आहेत.

उत्तर आणि मध्य आशिया—वुरिभत, कालसुक, चुवश, जगताई, मांचू, मोंगोल, ओस्टिअक, समोयेद, तार्तेर, तिबेटी, तुंगुसियन, उझुर इ. भाषांचे कोश आढळतात. पैर्की मांचू व तिबेटी कोश फार महत्वाचे आहेत. बहुतेक कोश जर्मन व रशियन आहेत. एच. ए. जस्तकी यानें केलेला तिबेटी-इंग्रजी कोश आहे. यांत तिबेटी उपभाषांचा हि उल्लेख आहे. नुकताच डॉ. टर्नरने एक मोठा तिबेटी-इंग्रजी कोश रचिला आहे. तो व्युत्पत्तिशृंख्या महत्वाचा आहे.

कोरिया—या भाषेचे कोश कोरिया, चिनी, जपानी व रशियन भाषांतून आहेत.

आफ्रिका—इजिप्पियन्, कॉप्टिक, एथिओपिक, आम्हारिक, पूर्व किनाऱ्यावरील, मालागासी, दक्षिण आफ्रिका, पश्चिम आफ्रिका, मध्य आफ्रिका व बवर या भाषांतले कोश फ्रेच, जर्मन आणि इंगिलिश लोकांनी केलेले आहेत.

ऑस्ट्रेलिया, पॉलिनेशिया—यांतील भाषांचे कोश इंग्रजीनी केलेले आहेत.

अमेरिका—यांतील अनेक स्थानिक भाषांचे (युरोपीय भाषांचेरीज) कोश उपलब्ध आहेत. उदा. एस्किमो, ओटोमी, मय, ग्वारनी, आयमारा इ. भाषांचे कोश. इतर कोशांप्रमाणेच हे सर्व युरोपियन प्रयत्नांनी ज्ञालेले आहेत हे सांगवयास नकोच.

माझे वर्णन केलेल्या कोशांमध्यां ऑफ्रेटच्या सूचीत आढळण्याचा सर्व संस्कृत कोशांची यादी पुढे दिली आंदे. यांत उ.=उल्लेख असें समजावे.

१ अकारादि निघण्डु. २ अगस्त्यनिघण्डु. ३ अनादिकोश. ४ अनेकाक्षरकोश. ५ अनेकार्थकोश-हेमचंद्र. ७ अनेकार्थतिलक, नानार्थरत्नतिलक-महिप. ६ अनेकार्थदीपिका-उ. मल्लीनाथ, (किरातार्जुनीय) ११.५९. ९ अनेकार्थ-ध्वनिमंजरी-गदसिंह, तसेच-महाक्षणपणक. १० अनेकार्थनाममाला. ११ अनेकार्थशेष-हेमचंद्र. १२ अनेकार्थसंग्रह-हेमचंद्र (टीका-अनेकार्थकैत्रवाकरकौमुदी-महेद्वारी). १३ अनेकार्थसंग्रह-अर्वाचीन. १४ अनेकार्थसुच्यय-शाश्वत. १५ अभिधानचितामणि अथवा अभिधानचितामणिनाममाला-हेमचंद्र (टीका-अवचूरी, नामसारोद्धार, व्युत्पत्तिरत्नाकर-देवसागरगण, महेद्वारी, वादिश्रीवल्लभ, नाम्नाम् सारोद्धार-वल्लभगण-अभिधानचितामणीं शेषसंग्रह, शेषनाममाला, शेषसंग्रहसारोद्धार, बृहदभिधानचितामणि). १६ अभिधानचित्र अथवा नामलिंगानुशासन-जटाधर. १७ अभिधानमंजरी. १८ अभिधानमाला उ.-रायमुकुट व भट्टोजी. १९ अभिधानरत्नमाला-हलायुध (टीका-आजड). २० अमरकोश अथवा नामलिंगानुशासन अथवा त्रिकांड-अमरसिंह. २१ अमरदत्त (कोशकार)-उ. हलायुध, मेदिनीकर, रायमुकुट, भानुजी. २२ अमरमंगल-उ. महेश्वर, केशव. २३ अमरमाला-उ. क्षीरस्वामी, वर्धमान, रायमुकुट, भरतसेन, भानुजी. २४ अमरशेष-उ. देवण (स्मृतिचंद्रिका), त्रिकाण्डशेष-पुरुषोत्तम. २५ अधर्नारीश्वर (कोशकार)-उ. चारित्रवर्धन (रघुवंश). २६ असालतिप्रकाश (काश्मीरचा राजा असालति याच्या आज्ञेने ज्ञालेला कोश). २७ उप्र-(कोशकार), हेमचंद्रावर टीका. २८ उपलभ्याला अथवा उत्पत्तिनी-उत्पल. उ.-पुरुषोत्तमदेव (हारावली), मेदिनीकोश, मल्लिनाथ, रायमुकुट, शिवराम (वासवदत्ता), भानुजी. २९ एकवर्णार्थसंग्रह-भरतसेन. ३० एकाक्षरकोश-पुरुषोत्तमदेव, महाक्षणपणक, महीधर, वरसुचि. ३१ एकाक्षरनाममाला (अमरकृत ?) -अमरकांत, वरसुचि, मुधाकलश, हिरण्यनाभ, विश्वशंसु. ३२ एकाक्षरनाममालिका-विश्वशंसु. ३३ एकाक्षरनिघण्डु-इत्यगप दण्डाविनाथ, वरसुचि, शांतवीर, देशिकेंद्र, सदाचार्य. ३४ एकाक्षरमाला. ३५ एकाक्षरनिघण्डुमाला-उ. -हेमाद्रि (रघुवंश). ३६ एकाक्षरमाधवनिघण्डु. ३७ एकाक्षरमातृकाकोश. ३८ एकाक्षरमालिका-अमरसिंह (?), विश्वशंभुमुनि. ३९ एकाक्षररत्नमाला. ४० एकाक्षरभिधान-(वरसुचिकृत). ४१ एकाक्षरभिधानमाला-उ. पद्मनाभदत्त. ४२ एकाक्षरीकोश-माधव. ४३ एकार्थनाममाला व व्यर्थनाममाला-सौभरि. ४४ ऐद्रनिघण्डु-वरसुचि. ४५ औणादिकपदार्थ-पैदभट्ठ.

४६ कल्पदु (नाममाला)-केशव. ४७ कविजनशेवधि-आदिनाथ कवि. ४८ कविजीवन-धर्मराज. ४९ कविदीपिका निघण्डु-विक्रमादित्यराज. ५० कविसेवादिनिघण्डु. ५१ कात्य-उ. क्षीरस्वामी, हेमचंद्र, केशव, महेश्वर, रायमुकुट, भानुजी. ५२ कात्य (कोशकार)-उ. मंख. ५३ कोशकल्पतरु-विश्वनाथ. ५४ कोशसंग्रह-राधाकृष्ण. ५५ कोशसार-उ. शिवराम (वासवदत्ता). ५६ क्रियानिघण्डु-भट्टमल्ल. ५७ गणनिघण्डु. ५८ गणमंजरी-निर्हक कविवल्लभ. ५९ गायाकोशवाही. ६० गीर्वाणभाषाभूषण-त्रिविक्रमाचार्य. ६१ गोवर्धनकोश-उ. मेदिनीकर. ६२ चंद्रकोश-उ. भट्टोजी. ६३ चन्द्रनंदन (कोशकार)-उ. क्षीरस्वामी (अमरकोश). ६४ जैमिनीनिघण्डु. ६५ तारापाल (कोशकार)-उ. मेदिनीकर, रायमुकुट, भानुजी. ६६ त्रिकांडशेष अथवा अमरशेष-पुरुषोत्तमदेव-उ. मेदिनीकर, रघुनंदन, उज्ज्वलदत्त, मल्लिनाथ, शिवदत्त इ. ६७ त्रिरूपकोश-कच्चणविल्हणकवि. ६८ त्रिलिंगनी-र्णयोदाहण अथवा रत्नकोश. ६९ त्रिविक्रम (कोशकार)-उ. हेमाद्रि, दिनकर ('रघुवंश'). ७० दामोदर (कोशकार)-उ. रायमुकुट. ७१ द्रव्यगुणविचार (कोश ?)-रत्नाकर (सूचीपत्र). ७२ द्वंद्वादिकोश. ७३ द्विरूपकोश-(उ. रायमुकुट) पुरुषोत्तमदेव, हर्ष,

महेश्वर, ७४ द्विष्टव्यनिसंग्रह—भरतसेन. ७५ व्यक्षरनाममाला—सौभरि. ७६ वृथकोश—पुरुषोत्तमदेव. ७७ धन्वन्तरिनिघण्टु—वैद्यक. ७८ धैरणिकोश—धरणीदास—उ. मेदिनीकर, रायमुकुट, उज्ज्वलदत्त, गदसिंह व आणखी. ७९ धातुकोश (कविकल्पदुम)—वौपदेव. ८० धातुपारायण—जूमरनन्दिन, पूर्णचंद्र, हेमचंद्र. ८१ नक्षत्रकोश. ८२ नक्षत्रनिघण्टु. ८३ नक्षत्राभिधान. ८४ नानार्थकोश—शाश्वत, हेमचंद्र. ८५ नानार्थवनिमंजरी—गदसिंह अथवा दुर्गसिंह. ८६ नानार्थपदपेटिका—सर्वज्ञसुजन. ८७ नानार्थमंजरी. ८८ नानार्थत्वतिलक (अनेकार्थतिलक पहा). ८९ नानार्थरत्नमाला—इहगप दंडाधिनाथ अथवा दंडिनाथ, दंडेश अथवा (भास्करहरिहर-कालीन). टीका—वंशभट्ट. ९० नानार्थरत्नाकर. ९१ नानार्थशब्दकोश—मथुरेश (शब्दरत्नावली पहा). ९२ नानार्थशब्दरत्न—कालिदास, टीका—तरला—निखुल कवि योगिचंद्र. ९३ नानार्थशब्दानुशासन—मंडनमिश्र. ९४ नानार्थसंग्रह—अजयपाल उ.—गणरत्नमहोदधि, मेदिनीकर, उज्ज्वलदत्त, रायमुकुट, शिवदास. ९५ नानार्थसंग्रह—हरिहरचंद्र. ९६ नामनिघण्टु (वैदिक)—माधव—उ. देवराज. ९७ नामनिधान—सर्वज्ञनारायण—उ. रायमुकुट, भानुजी. ९८ नामप्रपंच—उ. रायमुकुट. ९९ नाममातृकानिघण्टु—वरदराजाचार्य. १०० नाममाला—दंडिन. १०१ नाममाला—उ. क्षीरस्वामी (अमरकोश) वामन, हेमचंद्र, मेदिनीकर. १०२ नाममाला (वर्णानुक्रम-चित्कोश). १०३ नाममाला—धनंजय (धनंजर्यनिघण्टु), धनंजयकोश, प्रमाणनाममालानिघण्टुसमय (दोन भाग—एकार्थ व नानार्थ), धनंजयनाममाला. १०४ नाममाला साधु. १०५ नाममाला—हर्षकीर्ति (शारदीयाख्यानाममाला). १०६ नाममाला-कोश. १०७ नाममालिका—भोज महिप. १०८ नामलिंगाख्या कौमुदी—रामकृष्ण, सूचीपत्र. १०९ नामलिंगानुशासन—अमरसिंह. ११० नामसंग्रह—भानुचंद्र. १११ नामसंघनिघण्टु—भार्गवाचार्य. ११२ नामसंघ्रहमाला—अष्टपद्यदीक्षित. ११३ नामसारोद्धार—हेमचंद्र (अभिनवचित्तामणीवर टीका). ११४ नामावली—गोवर्धन (?)—धनंजय. ११५ निघण्टुशेष—हेमचंद्र. ११६ निर्हक कविवल्लभ—गणमंजरी. ११७ निजिविनोद—महादेव वेदान्ती. ११८ नीलकंठकोश—(अमरकोश टीका पहा). ११९ नैघण्टुकेकांध्याय—बाल्हिक्यमिश्र. १२० न्यायकोश.

१२१ पंचतत्त्वप्रकाश—वेणीदत्त. १२२ पंचतत्पकोश. १२३ पदचंद्रिका—मयूर. १२४ पदमंजरी—कविवल्लभ, भल्लटकवि, १२५ पदार्थकौमुदीकोश. १२६ पदार्थकौमुदीसारकोश. १२७ पदार्थभास्कर. १२८ पद्यकोश—प्रयागदास. १२९ पर्यायपदमंजरी—हम्मीरमिश्र. १३० पर्यायरत्नमाला—महेश्वरमिश्र. १३१ पर्यायार्णव—नीलकंठमिश्र. १३२ प्रयुक्तपदमंजरी—ईश्वरकृष्णकालिदास. १३३ वालप्रबोधिका—नल्तिकरकवि. १३४ वीजकोश. १३५ वीजनिघण्टु. १३६ बृहदत्ताकर—वामनभट्ट. १३७ भागुरि—उ. क्षीरस्वामी, हलायुध, महेश्वर, हेमचंद्र, केशव. महिप, मेदिनीकर, रायमुकुट, मध्निनाथ. १३८ भारतमाला. १३९ भावप्रकाशनिघण्टु. १४० भुवनप्रदीपिका—सर्वभौममिश्र. १४१ भूरियोग—पद्मानाभदत्त—उ. नारायणशमन, रामनाथ, भटोजी. १४२ मातृकाकोश—चतुर्मुख-शिष्य. १४३ मातृकानिघण्टु—मातृकाक्षरनिघण्टु—महीधर. १४४ मात्राकोशभारविका. १४५ माधवकोश—उ. मेदिनीकर. १४६ मानमंजरी (संकृत व भाषाकोश)—नंदकवि. १४७ मालतीमाला—उ. मलिलनाथ, रामानंद (काशीखंड). १४८ मुकुतावली—उ. रंगानाथ. १४९ मुग्धबोध (इ. स. १३९४). १५० मुनि—व्याडि ? किंवा कात्यायन ? . १५१ मेदिनीकोश अथवा नानार्थकोश—मेदिनीकर—उ. शिवकोश, असालतिकोश, भूरियोग. १५२ यादवकोश—यादवप्रकाश (वैजयंती पहा). १५३ रघुनंदनकोश—(स्मृतितत्त्वावरील कोश). १५४ रत्नकोश—उ. मलिलनाथ, रायमुकुट, गदसिंह, शिवराम (वासवदत्ता), भानुजी; रत्नकोश—कालिदास. १५५ रत्नप्रकाश. —उ. मलिलनाथ (शिशुपाल वध १२, १६). १५६ रत्नमाला—माधव—उ. रायमुकुट. १५७ राज-कोशनिघण्टु—राजव्यवहारकोश—खुनायथपंडित. १५८ राधाकृष्ण कोश—राधाकृष्ण. १५९ रुद्रकोश—रुद्र—उ. मलिलनाथ, मेदिनीकर. १६० रूपमेदप्रकाश (शब्दमेदप्रकाश पहा). १६१ रूपरत्नाकर—उ. रायमुकुट, भानुजी. १६२ लघुनिघण्टुसार—केशव. १६३ लघ्यमर. १६४ लिंगभट्टीय—भानुदीक्षित. १६५ लिंगानुशासन. १६६ वरुचिकोश—उ. हलायुध, मेदिनीकर (एकाक्षरकोश, एकाक्षर निघण्टु, एकाक्षरनाममाला, एकाक्षराभिधान, ऐन्द्रनिघण्टु). १६७ वर्णनिघण्टु (प्रश्नशास्त्र). १६८ वर्णप्रकाश—कविकर्णपूर. १६९ वस्तुकोश. १७० वाचस्पति (कोशकार)—उ. हेमचंद्र, महेश्वर, केशव, रायमुकुट, भटोजी, भानुजी, पुरुषोत्तमदेव, मेदिनीकर, सुंदर-गणि. १७१ वामननिघण्टु—वामन. १७२ विक्रमादित्यकोश (हारावली)—उ. मेदिनीकर, सुंदरगणि, भानुजी. १७३ विचित्रनाम-माला. १७४ विवुधोपदेश. १७५ विश्वनिघण्टु—विश्वकवि, परमेश्वरभट्ट (?). १७६ विश्वकोश—विश्वप्रकाश—महेश्वर, रत्नाकर, वाच-स्पति. १७७ विश्वमेदिनी—वाचस्पतिमिश्र, सारस्वतमिश्र. १७८ विश्वप्रकाश—वाचस्पति, महेश्वर. १७९ विश्वलप (कोशकार)—उ. महेश्वर, मेदिनीकर, भटोजी. १८० विश्वलोचन—उ. विश्वप्रकाश. (?). १८१ वेदनिघण्टु—पिंगलाचार्य (?). १८२ वैजयन्ती—यादव-कोश—यादवभट्ट—उ. हेमचंद्र, मलिलनाथ, देवण्ण.

१८३ शब्दकल्पदु—केशव. १८४ शब्दकल्पदुम—राधाकांतदेव. १८५ शब्दकल्पदुम—व्यासकेशव. १८६ शब्दकौसुम—भटोजी. १८७ शब्दचंद्रिका—बाणकवि. १८८ शब्दर्चितामणि—व्यास विठ्ठलाचार्य. १८९ शब्दतरंगणी—उ. उज्ज्वलदत्त.

१९० शब्दप्रभेद—शिवदीन. १९१ शब्दभेद—उ. जयमंगल (भट्टिकाच्य). १९२ शब्दभेदनिर्देश. १९३ शब्दभेदप्रकाश अथवा शब्दभेदनाममाला—महेश्वर, (टीका—ज्ञानविमलगणि)—पुरुषोत्तमदेव. १९४ शब्दमाला—रामेश्वरशमन्. १९५ शब्दमुक्तामहार्णव—रामचंद्रदुत्र तारामणि (कोलबुक करितां केलेला, अर्वाचीन). १९६ शब्दरत्न. १९७ शब्दरत्नप्रदीप—काशीराम (मधुरादासाचा मुलगा). १९८ शब्दरत्नसमन्वय—शाहाजी राजे, तंजावर. १९९ शब्दरत्नाकर—महिप, वामनभट, अथवा शब्दप्रभेदनाममाला—सुंदरगणि. २०० शब्दरत्नावली. २०१ शब्दरत्नावली—मधुरेश. २०२ शब्दलिंगार्थचंद्रिका—उ. वेंकट, सुजन. (टीका—चकोरभट्ठा—चार्य, विद्वत्कालोलभट्ठाचार्य). २०३ शब्दशब्दार्थमंजूषा—उ. वेंकट. २०४ शब्दसंदर्भांसंघु (शब्दार्थाभिधान)—काशीनाथ भट्ठाचार्य. २०५ शब्दसारनिघण्टु. २०६ शब्दस्तोममहानिधि. २०७ शब्दादिभृ—प्राणकृष्णाच्या आज्ञेनुसार केलेली. २०८ शब्दार्थितरि—रामगोविंद. २०९ शब्दार्णव—उ. पुरुषोत्तमदेव (हारावलीमध्ये), मेदिनीकर, उज्जवलदत्त, रायमुकुट, मलिलनाथ, भानुजी, शिवकोश, सुन्दरगणि. २१० शब्दार्थकल्पतरु—वेंकट. २११ शब्दार्थचंद्रिका. २१२ शब्दार्थचंतिमणि. २१३ शब्दार्थमंजरी. २१४ शब्दार्थमंजूषा (टीका—मुरारिमिश). २१५ शब्दार्थरत्नाकर—सुंदरगणि. २१६ शाश्वत—अनेकार्थसमुच्चय—उ. क्षीरस्वामी, वरहचि, गणरत्नमहोदधि, मेदिनीकर, उज्जवलदत्त, मलिलनाथ. २१७ शिवकोश—शिवदत्त (टीका—शिवप्रकाश). २१८ शीघ्रबोधिनी नाममाला—पुंडरीक विडल. २१९ शेष—उ. क्षीरस्वामी. २२० श्रीधर—उ. सुंदरगणि. २२१ श्रुतशब्दार्थ—समुच्चय—सोमेश्वर. २२२ श्लेषार्थपदसंग्रह—श्रीहर्षकवि. २२३ षडर्थनिर्णय—कवि राक्षस. २२४ सज्जन (कोशकार) उ. मलिलनाथ. संजीवनी. २२५ सरस्वतीविलास—विद्वच्चकोरभट, सरिद्विलभिमिश. २२६ सारस्वताभिधान—भावपाद. २२७ सुप्रसिद्ध पदमंजरी—मुरारि श्रीपति सावंभोम. २२८ हारावली—पुरुषोत्तमदेव—उ. मेदिनीकर, भूरिप्रियोग, असालतिप्रकाश, शिवकोश (टीका—मधुरानाथ शुक्र), वृहद्वारावली—उ. रायमुकुट, भानुजी.

प्राकृत व फारसी कोश—१ अर्थमागधी कोष—जैनमुनि श्री रत्नचंद्रजी. २ गाथासप्तशती अथवा गाथाकोश—हाल. (टीका)—कुलनाथ, गंगाधर, पीतांबर, प्रेमराज, भुवनपाल; मुक्तावली—साधारणदेव. ३ नाममाला—हेमचंद्र (अभिधानचंतिमणि देशीनाममाला). ४ पाइअलच्छिनाममाला—धनपाल. ५ पाइअसद महण्णवो—हरगोविंददास. ६ पारसीप्रकाश किंवा पारसी कोश—विहारि कृष्णदास (अकवरकालीन). ७ पारसी विनोद—वज्रभूषण. ८ पारशीप्रकाश—वेदांगराम (ज्योतिषविषयक).

ही प्रस्तावना लिहिण्याच्या कार्मी कचेरीतील संपादकवर्गाखिरीज ज्यांचे साहाय्य झाले आहे त्यांचे आभार मानिले पाहिजेत. या कामांत फार्झेसन कॉलेजमधील प्रो. डॉ. व्ही. व्ही. गोखले, एम. ए. पी.एच. डी. यांनी प्रो. झकारिया यांच्या संस्कृत कोशबाड्यम्यावरील जर्मन निवंधावरून मराठी टिप्पों तयार करून दिली व गुजराती कोशसाहित्यावरील टिप्पण रा. एम्. आर्. मजमुदार, एम्. ए. एलएल. व्ही. यांनी करून दिले यावहूल आम्ही त्यांचे आभारी आहो.

या निवंधाकरितां खालील ग्रंथांचा उपयोग करण्यांत आला आहे व त्या ग्रंथकारांचे आम्ही आभारी आहो.

निहक्तः—Dr. Laxman Sarup. (Oxford, 1920); जीवानंद विद्यासागर भट्ठाचार्य (कलकत्ता, १८९९); ब्यंकेश्वरप्रेस; Introduction to the Nirukta by Rudolph Roth. translated by Rev. D. Mackichan M. A. D. D. LL. D. Bombay, 1919.

षट्कोशसंग्रह—(हेमचंद्र, उणादि, पंचतत्त्वप्रकाश, शारदीनाममाला, विश्व, हलायुध) बाबू वाराणसीप्रसाद, बनारस, संवत् १९३०.

द्वादशाकोशसंग्रह—(मेदिनी, एकाक्षरी, द्विरूप, द्विरूप, त्रिकांडशेष, अनेकार्थध्वनिमंजरी, हारावली, धनंजय, वरहचि, गणितनाममाला, मातृकाकोश) बाबू वाराणसीप्रसाद, बनारस संवत् १९२९.

संस्कृत कोश (चतुष्टय)—(त्रिकांडशेष, मेदिनी, हारावली, एकाक्षरी. यांपैकी उपलब्ध प्रतींत हारावलीकोश नाही) सदाशिव बजावा शास्त्री अमरापूरकर, सुवर्ह १८५४.

अमरकोश (क्षीरस्वामीकृत 'अमरकोशोदाटन' टीकेसह)—कृष्णाजी गोविंद ओक, पुणे १९१३.

Catalogus Catalogorum--Theodor Aufrecht, Leipzig 1891.

Die Indischen Wörterbücher-Theodor Zachariae (Grundriss). Strassburg 1897.

Encyclopædia Britanica 11th and 14th Edition.

Evolution of English Lexicography by J. A. H. Murray.

The Periodical, 15 February 1928. Oxford University Press.

शास्त्री, मोलस्वर्थ, केनेडी, H. H. Wilson, इत्यादिकांचे विविध कोश व त्यांच्या प्रस्तावना.

राजवाडे लेखसंग्रह भाग २ रा—संपा. श. ना. जोशी. शक १८५४, चित्रशाळा प्रेस, पुणे.